

Ҳаёт Исмоилов

ЎЗБЕК ТҒЙЛАРИ

*Тошкент
"Ўзбекистон"
1992*

63.5
И 81

Муҳаррирлар: Н. УМАРОВ, З. АҲМАДЖОНОВА

ISBN 5-640-01110-6

0505000000—42

И ————— 92

М351 (04) 92

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти. 1992

КИРИШ

Тарихан таркиб топган миллий анъана, урф-одат, расм-русм, таомил, маросимларнинг вужудга келиши ва ривожланишига бир қатор омиллар бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади. Шундай омиллардан бири турмуш тарзидир. У ёки бу халқнинг азалий анъанасига айланиб қолган ҳар бир маросим миллийлик қобигидан чиқиб, умуминсоний қадриятга айланади; тили, дини, турмуш тарзи бир-бирига яқин бўлган қўшни халқларни бирлаштиради. Қардош миллатлар орасида бир-бирини боғловчи кўприкларни вужудга келтиради.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, барча халқ урф-одатлари, анъана ва маросимлари муайян тарихий даврнинг маҳсули бўлиб, у моддий турмуш шароитининг таъсири натижасида пайдо бўлган; вақт ўтган сари улар тобора мустаҳкамланиб, аجدодлардан авлодларга мерос бўлиб ўтиб келган. Халқнинг "туғ" атамаси билан юритиладиган барча анъаналари, урф-одат ва удумлари шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг кундалик турмушига сингиб кетган бўлиб, халқнинг эзгу истаклари ҳамда интилишларини ўзида акс эттиради.

Ўзбекларнинг анъана ва маросимлари жумласига кирган барча маънавиятимиз шаҳобчалари онгнинг бошқа шаклларига қараганда бироз консерватив кўринишга эга бўлиб, унинг барча турдаги йўсинлари муқаддас саналган, шу боис уларнинг кишилар томонидан ўзгартирилиши мумкин эмас, деб тушунтирилган. Бу маросимлар асрлар оша аجدодлардан авлодларга асосан ўзгармасдан ўтиб келган. Шу жиҳатдан ҳам алоҳида таъкидламоқ жоизки, урф-одат, анъана, маросим ва удумлар узоқ вақт давом этган тарихий тараққиётнинг маҳсулидир. Шунинг учун ҳам ҳар бир халқнинг турмушида унинг ўзига хос белги ва хусусиятлари мавжуд. Лекин бу нарсалар узоқ давр мобайнида вужудга келади, давр ўтган сари уларнинг

айримлари турмуш амалиётидан тушиб қолади, уларнинг ўрнига янгилари пайдо бўлиб камол топиб боради. Кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларининг қондирилиши билан уларнинг сафи ва сифати ўсиб, ўзгариб боради.

Шу нарсани алоҳида таъкидламоқ жонзки, жуда кўп вақтлардан буён халқимиз орасида яшаб келаётган урф-одатлар, маросимлар, удумлар ва таомиллар бор. Бу халқимизнинг тўй-тантаналарга ўта ўчлигидан, қувноқлик, хушчақчақлик кайфиятига, кулгисеварлигига, қувноқ ҳазил-мутоибаларга ташналигидан ва бундай йиғинлар ўтказишда тадбиркорлигидан далолат беради. Халқимизнинг турмушида "тўй" номи билан юрятиладиган анжуманлар ўнлаб — юзлаб топилади. Бу анжуманларнинг барчаси қариндош-уруғлар, таниш-билишлар, яқин кишилар, ёру дўстлар, қўни-қўшнилар, кенг жамоатчилик ҳамкорлигида ўтказилиб келинган ва шундай давом эттирилмоқда. Зеро, халқимиз "Маслаҳатли тўй тарқамас" деб бежиз айтмаган.

Ўзбеклар орасида айрим хушчақчақ, ширин кайфият берадиган ҳодиса воқеаларни ҳам, эл бошига келган оғир мусибатли, ругубагли онларни ҳам "элга келган тўй" деб номлайдилар. Тўй тушунчаси билан кенг жамоатчилик билан оилалар бошига тушган воқеаларни ҳам "тўй" деб атаганлар. Шунингдек, узоқ умр кўриб, улуг ёшга кирган, эл-юрт орасида катта обрў-эътиборга сазовор бўлган кексалар қазо қилсалар ҳам, бу кишининг "тўй"лари, деб қўйишади. Шулардан ҳам кўриниб турибдики, халқ жуда кўплаб йиғин ва анжуманларни биргина "тўй" атамаси билан атаб, унинг кенг жамоатчилиikka мансублигини, унда барчанинг қатнашуви зарурлигини билдирганлар.

Ўзбек халқи тарихида жуда кўплаб тўйлар борки, ҳамон уларнинг қандай келиб чиққани, қачон бизнинг удумларимиз орасига киргани, уларнинг нима сабабдан турлича ўтказилиши ҳақида ўйлаб кўрилган эмас. Ана шундай тўйлар қаторига: "Туғиш тўйи", "Бешик тўйи", "Тиш тўйи", "Оёқ тўйи", "Суннат тўйи", "Мўйлов тўйи", "Никоҳ тўйи", "Кумуш тўй", "Олтин тўй", "Ҳовли тўйи", "Уй тўйи" сингари тўйларни киритиш мумкин.

Жумҳуриятимизнинг барча вилоят, туман, шаҳар ва қишлоқларида олиб борилган кўп йиллик илмий-

тадқиқотлар натижасида тўпланган талай материаллар ҳамда юртимизнинг турли жойларида бўлиб, халқнинг турмуши, урф-одатлари билан қизиққан олимлар, сайёҳлар, кузатувчилар ва бошқа кишилар ёзиб қолдирган дастхатлари, ёдномалари бизни қизиқтирган маълумотлар билан мазкур ишнинг битилишига ва ранг-баранг бўлишига кўмак берди, барча тўпланган маълумотлар у ёки бу фикрни аниқлашга, бойитишга хизмат қилди.

Шунингдек, ушбу рисола ни яратишда юртимизнинг азиз ва муътабар отахон-онахонлари, ҳурматга лойиқ кишилари, юртнинг иш бошилари, маҳалла ва қишлоқ аҳллари катта кўмак бердилар. Улар билан олиб борилган жонли мулоқотлар, юзма-юз ўтиришиб қилинган жонли суҳбатлар чоғида, уларнинг сидқидилдан берган жавоблари, кўрсатган йўл-йўриқлари, бирининг фикрини бошқаси тўлдирганлари, кимлар бу соҳада кўпроқ билишлари ҳақида маслаҳатлари, кимлардан нималарни сўраб, ёзиб олиш мумкинлиги борасидаги йўналтирувчи фикрлари бизга кўп жиҳатдан ёрдам берди. "Қарилик уй парилик уй" деб халқимиз бекорга айтмаган. Қаерда қариялар бўлса, уша ерда халқ маънавиятининг билимдонлари, азалий удумлар, таомил, анъана ва маросимларнинг маълум даражада сақланиши билан бирга, уларнинг амалиётда ҳам қўлланиб келинаётганлиги кишини қувонтиради. Бундай маросимларни мириқиб томоша қиласан, кўнгил завқ-шавққа тўлиб ёзиб ҳам оласан, бу-қанчалик гўзал. Бизга ҳам ана шу азиз ва муътабар отахон-онахонлар яқиндан ёрдам бердилар.

Қизиғи шундаки, суҳбат чоғида очик кўнгиллилик, дилкашлик, билганича, аниқ ва раво сўз юритиш, киши дилидагини топа билишлик, сенга тушунтира олиш — деярли барча қарияларимизга хос бўлган хислат эканлигини кўриб қойил қоласан киши. Бошқа томондан эса кишилар дилидаги тугун бўлиб ётган фикр-ўйларини очик айтишлари учун қитиқловчи сўровлар билан тўғри йўналтириш ҳам ўзаро суҳбатга жон бағишлайди. Ана шу йўсинда қуйида баён этилаётган маълумотлар тўпланди ва улар ўқувчилар ҳукмига ҳавола этилмоқда. Шунинг ҳам илова қилишни истардикки, мазкур иш ўзбек тилида ёзилган дастлабки уриниш маҳсули ҳисобланади. Шу боис ҳам камчиликлар, чалкашлик, ноаниқликлар бўлиши та-

бийи ҳолдир. Муҳтарам ўқувчиларимиз ушбу рисола билан танишиб чиқиб, ўз фикр мулоҳазалари билан ўртоқлашсалар, бошимиз осмонга етар эди.

Ҳозирги вақтда турмушимизга тобора кўплаб кириб келаётган ёки киритилаётган барча яхши урф-одатлар, расм-русмлар, маросимлар, анъаналар, удум ва таомиллар, тўй-тантаналар жамият ва турмуш тақозоси билан, шу куннинг зарур маънавий-маданий эҳтиёжи сифатида ҳаётга сингиб бормоқда.

Айни маҳалда тўй-тантаналаримизда ҳукм суриб келган айрим "хотамтойлик", "дабдабазлик", "ким ўзарга тўй қилиш" каби иллатлар барҳам топиб бориши керак. Кўпчилик кишилар тўйларда исрофгарчилик қилинмаса, барча расм-русмлар оила имконидан ташқари, чиқмаса, деган фикрни қўллаб-қувватлайдилар. Бироқ ҳамма бирдек бунга риоя қилмаётганлиги кишиларни ўйлантирмоқда. Азиз ва мўътабар отахон-онахонларимиз иложи борица исрофгарчиликсиз, дабдабазликсиз тўйларни кўпроқ тарғиб қилишади, буни халққа тушунтиришга ҳаракат қилиш зарурлигини уқдирадилар. Улар тўй-тантаналар кўпроқ ёшларга сабоқ бўладиган тарзда ўтказилишини, ичкилик, бақирик-чақирикларга ружу қилмаслик, айтилган вақтда тўй-тантаналарини тугатиш, ортиқча ҳашамларга берилмаслик тадоригини кўриш зарур эканлигини, бу борада қатъий чоралар белгилашни, уни бажаришга барчани маъсул этишни талаб қиладилар. Бу жуда ҳақли ва ўринли талабдир. Ушбу муаммони бажаришда клублар, маданият ходимлари, маданият ва истироҳат боғларининг хизматчилари, маҳалла қўмитаси вакиллари ва кенг жамоатчилик фаол қатнашса, юқорида тилга олинган юмушларни бажариш мумкинлигини таъкидлайдилар.

Бу соҳада жумҳуриятимизнинг бир қатор шаҳар ва қишлоқларида ибратли ишлар қилинмоқда. Мана шундай ижобий тажрибаларини ўрганишимиз ва кенг тарғиб қилишимиз керак.

Муҳим саналар билан боғлиқ тўйлар

Ўзбек халқи жуда қадим-қадим замонлардан бери сонсиз-саноксиз урф-одат, расм-русм, удум, анъана ва тўй-томоша ҳамда ранг-баранг кўнгил очар маросимлари билан машҳур бўлган. Булар орасида эса ўзбекона тўй-тантаналар алоҳида ўрин эгаллаган бўлиб, улар ўзларининг хилма-хиллиги, қувноқлиги, урф-одат, расм-русмларга бойлиги, барчанинг тенг қатнашувлари, ижрочи ва томошабиннинг бўлмастлиги, барчанинг актив иштирок этуви билан ҳам жозибадор бўлган. Шунингдек, ўзбек тўйлари, у нимага, кимга аталган бўлишидан қатъи назар, ўйин-кулгига бойлиги, халқ маънавий маданиятининг барча тармоқлари ўз ифодасини топганлиги билан ажралиб туради. Уларда фольклор намуналари, халқ амалий санъати, моддий неъматлардан мўъжизалар ярата билган "моҳир қўллар"нинг маҳсулотлари намоён қилинган. Айниқса, халқнинг асрий ўйин-кулгиси ҳар бир тўйга алоҳида жозиба касб этган. Бу эса ўзбекона тўйлarning ўзига хослигидан, ҳар бир қишлоқ, шаҳар маҳалласи, туман, вилоят ўз тўй-тантана усулига, шаклига эгаллигидан дарак беради. "Тўй" атамаси билан халқнинг кўнглини очувчи, унга ҳузур бахш этувчи, қувончига, тانتанасига сабабчи бўлган ҳар бир маросим, расм-русм ва таомиллар ўтказиб келинган. Бу эса халқ оммаси орасида қувноқликка, шодон турмушга, эзгуликка бўлган интилишнинг нақадар кучли бўлганлигидан далолат беради.

Ажабланирлиси шундаки, ўзбек халқи инсон эстияни, унинг шахсиятини улуғлагани учун ҳам, инсонга нисбатан бағри кенглиги, болажонлиги туфайли ҳам инсоннинг туғилишидан бошлаб умрининг охиригача муҳим саналарида, умрининг у ёки бу палласини тўй-тантана билан қайд этиб келганлар. Мазкур масаланинг яна бир томони шундаки, ўзбеклар жуда болани севди, бу сир эмас, албатта. Халқимизнинг болажонлиги унинг уруш йилларидаги жасорати, ундан кейинги йилларда ва ҳозир ҳам олиб бораётган ишларида яққол кўриш мумкин. "Болалик уй бозор,

боласиз уй мазор", "Қирқта бўлса қилиғи, ўнта бўлса ўрни бошқа" деган мақоллар тўқилган. Бола берган худо унинг ризқини ҳам беради, деб халқимиз ўз болаларини меҳр билан тарбиялаб ўстирган.

Шу боисдан ҳам шаҳар маҳаллаларидами, қишлоқлардами, бола туғилганлигини эшитган ҳар бир киши, у хоҳ таниш бўлсин, хоҳ нотаниш, ич-ичидан қувонади, унга ғойибона узоқ умр, сиҳат-саломатлик, бахтли ҳаёт тилайди. Чунки ўзбекларнинг азалий таомилига кўра фарзанд кўрган хонадон атрофида хурсандчилик, шодиёналик барқ уриб туради. Болалар, катталар бир-бирларига "суюнчи" инъом этадилар. Ушбу севинчли хабарни кимда-ким, у хоҳ катта ёшда бўлсин, хоҳ кичик, боланинг отасига, буvasи, бувисига, тоғаси ва бошқа қариндош-уруғларига етказса, қадимий удумга кўра, ундай кишиларга қўй, мол, нортую, тўн, сарпо, пул ва бошқа нарсаларни "суюнчи" деб тортиқ қилганлар. Шу вақтдан эътиборан ўша хонадонда қувноқлик, таңтана, тўй бошланган.

Шу нарса киши эътиборини ўзига тортадики, яхши хабарни келтирган кишиларга "суюнчи" инъом этиш удуми ўзбекларда жуда қадим замонлардан бўён маълум бўлган. Узоқ вақт орзиқиб кутилаётган бирон кишининг кириб келиши, фарзанд туғилиши ва бошқа шу каби хушхабарни етказган кишилар ҳаммиса суюнчи билан тақдирланганлар. Бу ҳақда ўзбек халқ достонларида, жумладан, "Алпомиш" достонида ҳам аниқ битилганлиги маълум. Алишер Навоий асарларида ҳам "суюнчи" сўзининг ишлатилганлиги унинг нақадар қадимий удумлардан эканини кўрсатади:

*Ваҳ, не кун бўлғайки, ул ғойиб сафардин келди, деб,
Истабон мендин суюнчи, етса ҳар ёндин хабар.*

Минг йиллик тарих гувоҳлик беришича ҳамда кекса отахон-онахонларимизнинг айтишларича, жуда қадим замонлардан бошлаб, ҳар бир оила ўзининг биринчи фарзанди ўғил бўлишини орзу қилган. Бунинг сабаблари бор, албатта. Биринчидан, ўғил аълодлар давомчиси, иккинчидан, у ота-онанинг дастлабки ёрдамчиси, отанинг қўлидан барча юмушларни олувчи, оила рўзгорини тебратувчи шахс сифатида ҳам қадрланган. Шу боис барча оила биринчи фарзанд ўғил бўлсин, деган умид билан яшаган. Аммо тақдирни ўзгартириб

бўлмаганидек, кишилар ким туғилишидан қатъи назар, фарзанднинг туғилишини катта тантаналар билан орзиқиб кутганлар. Агар оилада дастлабки фарзанд ўғил бўлса, оилада, унинг қариндошлари теварагида тўй ўз-ўзидан бошланиб кетган. Янги туғилган чақалоқ атрофида яқин аёллар гирди-капалак бўладилар. Қариндош-уруғлар, яқин кишилар, қўни-қўшнилар тезда тўпланадилар. Доямомолар, энагалар, амма-холалар чақалоқ атрофида гиргиттон бўладилар, уни асраб-авайлаб, ўраб-чирмаб, эҳтиёт қиладилар.

Ўтган асрда Ўрта Осиёга саёҳат қилган, шу ерлик халқларнинг ҳаётини, турмушини, урф-одатларини ва расм-русмларини синчковлик билан ўрганган этнограф А. П. Хорошхин бундай деб ёзган эди: "Бола туғилганини эшитган қўни-қўшнилар табриклаб келмоқ учун ўша оилага ошиқадилар. Агар ўғил туғилган бўлса, бамисоли тўй бўлиб кетади. Ўғил кўрган ота "туғулук" сўраб келганларни қўй, ҳатто мол сўйиб, палов дамлаб, дастурхонга ширинликларни тўкиб солиб меҳмон қилади. Қиз туғилганда эса сира ҳам бундай қилмайдилар. У дунёга келган дамларданоқ, гўё як-каланган, қоронғу, ҳуқуқсиз ҳаётга маҳкум этилгандай бўлади"¹, деб ёзган экан.

Ҳақиқатан ҳам, ўтмишда ўғил туққан оналар шарафланган, уларга катта ҳурмат билдирилган. Лекин қиз туғилса, бола ҳам, она ҳам таҳқирланган. Чунки халқ тушунчасида "қиз бировнинг ҳасми", уни не-не азобларда боқиб катта қиласан, вояга етказасану, балоғатга етгандан кейин эса биров олиб кетади, деб қаралган. Шу боис бўлса керакки, ўтмишда қизларга ҳам, қиз туққан оналарга ҳам эътиборсизлик билан қараб келинган. Шунга қарамай, ўзбеклар ниҳоятда болага ўчлиги, унинг ҳар бир шахси устида жон фидо қилиб, тарбиялаб ўстириши, халқнинг бу борадаги барча эзгу билимларини сингдириши, уй, хўжалик ишларига ўргатиши, муҳим касб-ҳунар соҳиби, ҳеч бўлмаганда уй бекаси қилиб етиштириш борасида тинимсиз машаққат чекканлар. Халқ томонидан минг йиллар давомида тўпланган амалий тажрибалардан сабоқ бериб борганлар.

¹ Хорошхин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края, СПб., 1876. с. 119.

Ўзбекларнинг фарзандларига бўлган меҳр-оқибати, уларга турли-туман яхши, эзгуликка йўғрилган урф-одатлари, расм-русмлари, анъана, таомил ва удумларининг бисёрлигидан, уларнинг аجدодлардан авлодларга сингдирилиб келинаётганлигидан ҳайратга тушган сайёҳ Герман Вамбери, "Ўрта Осиё халқларининг урф-одатларини юксак даражада мақтовга сазовор бўладиган томонлари шуки, улар ўз миллий характерига эга бўлган ажойиб фазилатларини қатъият билан сақлайдилар",— деб ёзган эди.¹

Бу ҳол Ўрта Осиё халқлари, хусусан, ўзбек халқининг эзгу урф-одатлари, анъаналари, тўй-томоларида, фарзандларнинг соғлом, билимдон, касб-ҳунар эгаси, меҳнатсевар бўлиб ўсишларини ният қилиб ўтказиладиган маросимларида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Ана шундай тўй-тантаналардан бири халқимиз орасида яшаб келаётган "Тўғиш тўйи" дир.

"Тўғиш тўйи". Ушбу тўй маросими жумҳуриятимизнинг бир қатор жойларида қайд этилган, лекин энг жозибали ўтказилган тўйлар Хоразм вилоятининг қатор қишлоқларида кузатишга эришган. Хусусан, юқорида айтиб ўтганимиздек, ушбу тўй учун асосий баҳона оилада фарзанд туғилган куннинг биринчи дақиқаларида, қариндош-уруғлар, яқин кишилар, қўни-қўшниларнинг тўпланиши, уларнинг "туғулуқ" бўлган жойга келишлари ва муборакбод қилишлари билан бошланади. Янги фарзанд кўрган ота келган меҳмонларни хурсандчилик билан кутиб олади ва уларнинг "туғулуқ" табрикларини қабул қилади. Бу эса оилада тўйнинг бошланиб кетишига бош омил бўлади.

Кўпгина авторларнинг ёзишларича, мазкур тўй Хоразмнинг жанубий туманларида ҳамон учраб турадиган "тўйча"лардан ҳисобланади. Барча тўйларда бўлгани каби бу тўйга ҳам атрофдан меҳмонлар таклиф этилган. Уларнинг асосий қисмини эса қариндош-уруғлар, яқин кишилар, қўни-қўшнилар ташкил этган. Азалий удумга кўра ҳар бир кириб келадиган меҳмон янги фарзанд кўрган аёл учун ўзи билан бирга тухум ёки тухум қовурдоқ олиб келган, айрим ҳолларда эса сувда пиширилган тухумнинг ўзи олиб

келинган. Шунингдек, турли ширинликлар, қанд-қурс, мева-чевалар олиб келганлар. Айрим қишлоқларда эса шу кунни янги чақалоқни кўргани келганлар унга атаб суюнчи тариқасида пул берганлар. Пул бериш одати жумҳуриятимизнинг бошқа вилоятларида ҳам учрайди.

Ушбу тўйнинг ўзига хос томонларидан бири шундаки, тухумни майда тўғралган гўшт билан қовуриб, таом тайёрлашдир. Ушбу таомни эса қуйидагича тайёрлаганлар: аввало қозонга ёғ солиниб, уни доғ қилинади, айрим ҳолларда сариёғ қиздирилади, унга майда тўғралган гўшт ва нонни биргаликда қовурадilar, сўнг уларнинг устидан беш-ўнта тухумни чақиб қуйилади. Таом тобига етказилиб пиширилиб, дастурхонга тортилади.

Айрим ҳолларда ушбу таомни тухумсыз ҳам тайёрлайдилар. Унда фақат майда тўғралган гўшт ва нон қўшиб қовурилади ва дастурхонга тортилади.

Янги фарзанд кўрган аёлнинг онаси, баъзан эса қайнонаси билан биргаликда ўша таомни тайёрлайдилар. Чунки азалий таомилга кўра янги фарзанд кўрган аёл — она шу таомни истеъмол қилиши шарт бўлган экан, тўй бола туғилганлигига аталгани учун ҳам бу таом фарз саналган. Г. П. Снесаревнинг ёзишича, "Туғиш тўйи"да янги фарзанд кўрган онанинг биринчи таоми албатта товуқ тухуми бўлиши шарт ҳисобланган. Чунки унинг таъкидлашича, тухум ҳосилдорлик рамзи, пушт қолдириш белгиси сифатида жуда қадим замонларда пайдо бўлган экан¹.

Вақтлар ўтиши билан кишилар тушунчасида рўй берган ўзгаришлар натижаси ўлароқ, "Туғиш тўйи"нинг биринчи таоми сифатида қовурилган гўшт бирламчи, иккаламчи эса палов бериладиган, сомса, гўмма, чучвара-барак эса дастурхоннинг безаги сифатида киритилган. Дастлабки қатъий таом тартиби шу хилдаги ўзгаришларга учраган.

"Туғиш тўйи"нинг шодиёнаси ҳар жойда ҳар хил йўсинда ўтказилиб, оила даврасидан чиқиб, қўни-қўшни, қариндош-уруғлар, маҳалла-қўй хотин-қизлари, бола-чақалар доирасида, кенг кўламда нишонланадиган бўлиб кетган. Айрим жойларда эса ана шу кунни

¹ Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма, М, 1969, с. 241.

карнай-сурнай, ноғора, чирманда садолари янграб, дунёга янги келган фарзанднинг доврўғини элга эшиттирган. Бундай машшоқларнинг хизматлари эвазига боланинг отаси қўй, мол сўйиб ош тортган, инъом улашган. Севимли шоиримиз Абдулла Орипов айтганидек, ота-она қалбида чексиз ўзгаришлар содир бўлади, кўзи нурларга тўлади:

*Чирқираб келган чоқ дунёга,
Кўзларим тўлгандир зиёга.*

Ушбу жарённи кўплаб кузатган, кўпчилигида шахсан иштирок этган, мўътабар отахон-онахонларимизнинг айтишларича, ушбу тўй-тантанаси икки ҳолатда кенг нишонланган экан. Биринчиси, жуда кўп вақт оилада фарзанд кўрмасдан, интиқлик билан бола кўрган оилада бўлса, иккинчиси эса, оилада бола туғилган бўлса-да, улар турмаган бўлса, янги туғилган фарзанднинг нобуд бўлишидан қўрққан ота-оналар болани асраш, зиёнкаш инс-жинсларнинг таъсиридан авайлаш, ёмон кўзлардан сақлаш маъносида тўй қилиб, чақалоқ фақат ўз яқинларига кўрсатилган, овоза қилинса ҳам фарзанд кўпчиликка кўрсатилмаган. Ана шундай оилаларда "туғиш тўйи" ўтказилган. Бу эса ана шу оилаларнинг чексиз бахтиёрлигидан, уларнинг қувончига атрофдагиларнинг хайрихоҳлигидан далолат берган, улар билан бирга қувонганлар, боланинг соғ-саломат униб-ўсишига тилак билдирганлар.

"Туғиш тўйи" жумҳуриятимизнинг бир қатор қишлоқ ва шаҳар маҳаллаларида ўтказилиб келинишининг сабабларидан яна бири болага бўлган интиқликдир. Айниқса, кўп фарзанд кўриш нияти, кишиларнинг бир-икки фарзанд билан кифояланиб қолмасдан, бола қанча кўп бўлса, шунча яхши деганларидек, бу борада "бир этак боласи бор" деган улуғловчи сифатларга интилганлар. Чунки халқ оғзаки ижоди намуналарида "Боласи борнинг оти бор, ному нишони—зоти бор", "Боласи йўқнинг ўрни йўқ" деган мақоллар ҳам кишиларда кўп фарзандчиликка бўлган иштиёқини оширган бўлса ажаб эмас.

"Бешик тўйи". Ҳар бир ота-она ўғил уйлаб, қиз чиқариб, янги оилани вужудга келтирар эканлар, ёшларнинг тинч-тотув яшашларини, униб-ўсиб ўзларидан кўпайишларини ният қиладилар, чин дилдан

серфарзанд бўлишларини орзу қиладилар ва шу эзгу ният йўлида аста-секин тайёргарлик кўриб борадилар. Бу тайёргарлик эса асосан туғилажак неварога аталган бўлиб, унга бир неча сидра кийим-кечак, янги бешик ва унинг анжомлари, қизига, куёвига, қуда-қудагайларига, уларнинг яқинлари, қариндош-уруғларига сарпо тайёрлайди. Шунингдек, бош неваралари учун бешик тўй қилиб бериш ниятида турли маҳсулотлар, тўй учун зарур деб ҳисобланган нарсаларни жамғариб борадилар.

Яна шу нарсани ҳам унутмаслик керакки, оиладаги биринчи фарзанднинг туғилиш хар икки томон қудалар орасида қизгин тайёргарлик кўришни тақозо этади. Чунки бир оила ўғлимнинг дастлабки фарзанди деб ҳаракат қилса, иккинчи оила қизимнинг бош фарзанди — тўнғичи, деб ҳаракат қилади. Азалий таомилга кўра эса жуда қадимдан буён "Бешик тўй"ининг барча чиқим-харажатларини, келин-куёвга, уларнинг ота-онаси, қариндошларига қилинадиган сарполар ҳам қизнинг ота-онаси зиммасига тушган. Барча тайёргарликни ана шу томон кўпроқ қилганлар, узоқ вақт давомида тайёргарлик кўриб, барча зарурий нарсалар тайёрланган. Бироқ куёвнинг ота-онаси ҳеч нарса қилмас экан-да, деган хулоса чиқармаслик керак. Чунки улар ҳам ўзларига яраша тайёргарлик қиладилар, тўйга старлича нарсалар ҳозирлайдилар.

Шу ўринда нима учун биринчи болани бешикка солиш шунчалик қизгинлиги ва бешикнинг ўзи нима-лигини англамоқ муҳимдир.

Бешик тол ёки терак дарахтидан ясалади. Бешик тўрттадан саккизта устбози (гирдбози) билан ўралган бўлади. Боланинг ётиши учун такбозилар устига юлқа тахталар қоқилади. Бешикнинг икки томонидаги ярим доира шаклидаги йўрга-оёқларига узунлиги бир метрдан ортиқроқ ва эни саккиз — ўн сантиметр бўлган қосқон ўрнатилади, қосқонга даста бириктирилади. Дастаннинг иккала томонига кўпинча қуббалар ясалади. Боланинг бош ва оёқларини муҳофаза қилиш учун қосқонларнинг ичига бошлағи ва бағалак чўплар ўрнатилади. Бешик одатда нақшлар билан безатилади ва турли рангларга бўялади. Болани бешикка белаш учун газламадан махсус тикилган абзаллар, ёпқичлар, ўрагичлар, боғлагичлар ишлатилади. Асосан бола икки-уч ёшгача бешикка беланади. Бешик қадимдан

ўзбек, тожик, туркман, қорақалпоқ, қирғиз, уйғур, қозоқ, эрон, ҳинд, грузин, ерли яҳудий, афғон, озарбайжон ва бошқа халқларда ишлатилиб келинган. Бешик шарқ халқлари орасида кенг тарқалган ва жуда қадимий ҳисобланади. Фикримизни Маҳмуд Қошғарийнинг XI асрга оид асари "Девону лугатит турк"нинг биринчи жилдида келтирилган маълумот ҳам тасдиқлайди. У ерда бешик ва унга ишлатиладиган сумак ҳақида фикр юритилади.

Бешикни Мир Алишер Навоий ҳам ўзининг "Лайли ва Мажнун" достонида таърифлайди. Асарда бизнинг тилимиздаги "бешик" атамаси "Мохд" деб юритилади. Масалан:

*Ҳифз айлади они неча доя,
Ҳар навъ ишидан топарға воя.
Чирмаб яна кишу ос бирла,
Ғунча киби юз либос бирла.
Ётқуздилар они моҳд ичинда,
Гул ёпроғи шаҳд ичинда.*

Яъни:

"Бир неча доялар уни боқиб асрадилар, улгай-тиришга киришдилар. Қимматбаҳо матолар билан йўр-гаклаб, ғунча каби юзлаб либос билан ўрадилар. Гул ёпроғи асалга тушгандек, уни бешикка боғладилар. Уни бахт билан саодат¹ доя сингари одат бўйича тарбияладилар: бир лаҳза ҳам ундан беҳабар қолмай, кўз қорачиғидек сақладилар"¹

Бола туғилгандан кейин уни бешикка солиш одатини кўшгина жойларда тўй-тантана билан ўтказиб келинган. Табаррук ёшдаги отахон ва онахонларимизнинг айтишларича, ушбу маросим-тўй ҳам икки жараёнда кўпроқ ўтказилган экан. Буларнинг биринчиси, оилада биринчи туғилган фарзанд шарафига ўтказилган бўлса, иккинчиси, боласи турмаган ёки узоқ вақт давомида фарзанд кўрмаган, кутиб, орзиқиб, тилаб олинган фарзанд шарафига ўтказилган экан.

Ҳар икки ҳолда ҳам ота-оналар, буви ва бувалар, доямомолар, энагалар турмушда "енгил", "бахтли

1

Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун, Тошкент, 1990 йил, 43 ва 263-бетлар.

кун"ларни танлаганлар ва худди шу кунни тўй ўтказилган. Чунки ўшандай танланган кунларнинг бирида тўй ўтказилса, бола бахтли бўлади, деган тушунча ҳукмрон бўлган. "Бешик тўйи"нинг ўзига хос шартларидан бири, дастлабки бешик албатта янги бўлиши шарт ҳисобланган. Юқорида эслатиб ўтганимиздек, тўйнинг барча сарф-харажатларини қизнинг ота-онаси томон кўтарган. Акс ҳолда куёв томони, уларнинг қўни-қўшнилари, маҳалла-қашлоқ аҳли келиннинг ота-онасини "биринчи набирасига арзигулик бешик безатиб, тўйини кўнгилдагидек ўтказиб беролмадилар", деб гап-сўз тарқатганлар, айб қилганлар. Ор-номус обрў-этиборни сақлаб қолиш илнжида ҳам ота-оналар ана шундай шартларни бажариб, тўйни кўнгилдагидек ўтказишга ҳаракат қилганлар.

Азиз онахонларимизнинг ҳикоя қилишларича, одат юзасидан қизнинг ота-онаси: қизига кўйлақ-лозини, пальто, плашч, камзул, рўмол, туфли, махси-кавуш, этик ва бошқа нарсалар; куёвга эса пальто, плашч, чопон, костюм, дўппи, телпак, туфли, этик ва бошқа нарсалар тайёрлаган. Қудаларига ва қариндошларига кўйлақ, кийимлик матолар, барчасига алоҳида-алоҳида совғалар олиб қўйган. Булардан ташқари болани тугдирган доямомо онагага ва бошқаларга ҳам махсус совғалар қилинган. Набирасига эса бир неча сидра кийим-бош тайёрлаганлар.

Одатга кўра барча тайёрланган буюмлар қимматбаҳо бўлишлиги шарт ҳисобланган. Акс ҳолда яна гап-сўзларнинг кўпайишига, таъналарнинг ортишига сабабчи бўлган. Қизнинг ота-онаси, ака-укалари, тоғаси томонидан махсус той олиб боқилган, унинг устига қизил духобадан ёпқичлар тиктирилган, барча ашёлари очиқ рангли, кўзни қамаштирадиган бўлиши талаб этилган. Бунинг боисини суриштирганимизда, муҳтарам онахонларимиз бизга қуйидагича тушунтирдилар. Ҳикоя қилишларича, безатилган тойчоқ тўйга олиб борилганда, барчанинг кўзи тойга ва унинг устига ёпилган рангли, қимматбаҳо нарсаларга тушиб, боланинг нозик тани, унинг тез таъсирланувчи нигоҳидан ёмон кўзларни, инс-жинсларни олиб қочган, болага кишимлар назарининг тушишида асраган. Чунки от "мурод, унинг инс-жинсга, зиёнашларга таъсир кучли" деб таърифланган.

Тошкент шаҳри ва Тошкент вилоятининг айрим жойларида шу кунни ош дамланиб патир нон, тўрт қуюм ҳолва, икки кило майиз, шунча туршак, ўн кило хилма-хил мева ва ширинликлар, новвот, икки юз дона нон, сабзи, гўшт, ёғ ва бошқа нарсалар олиб, келин-куёвга, қудаларига тайёрланган сарполари билан олиб борилади. Тўйнинг ўзига хос томонларидан бири албатта бўғирсоқ пишириб боришлиқдир. Чунки бешик тўйида болалар кўп қатнашадилар, қанд-қурс, мева-чевалар, бўғирсоқлар ва ўнлаб тайёрлаб бориладиган қулча нонлар ана шу болаларга тарқатилади.

Жумҳуриятимизнинг бир қатор вилоятларида, туманларида, қишлоқ ва шаҳарларида турли йўсинда совғалар тайёрланган ва олиб борилган. Буларнинг ўзига хос томонлари ҳам мавжуд бўлиб, у ёки бу жойнинг азалий удумлари, ўзига яраша томонлари албатта бажарилиши лозим деб саналган. Шуларга кўра тўйнинг ижро тартиби, унинг таомилари бекаму-кўст бажарилган. Хусусан, қизнинг онаси тўй кунини бир неча хотинлар билан аравада, машинада, ораси яқин бўлса, пийда қизниқига бешик олиб борадилар. Хотинлар тўйхонага яқин қолганларида тўрт ёки икки хотин бешикни бошлари узра кўтариб олиб, қизнинг уйига "Алла" қўшиғини куйлайдилар.

Алла айтсам овунгин,
Оплоқ қўзим, алла
Бешигингда қувонгин,
Жоним болам, алла
Ораласам чорбоғим, аллаё, алла
Бўйнимдаги мунчоғим, аллаё, алла
Сен-ку боғу чароғим, аллаё, алла
Қўлимда қўзичоғим, аллаё, алла
Туғдонадан бешиги,
Туғ тўқиб олсин дадаси.
Қоролидан бешиги,
Қайрилиб олсин дадаси.
Айланайин ойдайим,
Қоши камон ёйдайим.
Алла жоним, аллаё,
Меҳрибоним аллаё, алла.
Қоши камон ёйдайим,
Алла жоним, аллаё

Айланайин қароғим,
Қоронғи кечаларни
Ойдин қилган чироғим,
Алла жоним, аллаё.

Алла деб атта қилай,
Кўтариб катта қилай.
Алла болам, аллаё.

Жоним болам, аллаё.
Боққа кирсам гул гунча,
Ухлаб олгин тўйгунча.
Алла болам, аллаё,
Жоним болам, аллаё

Қўзи боққан қўй этсин,
Тўйганингча тўй этсин.
Тўй-тўйларга улансин,
Давлат бошингга ўрнашсин,
Алла болам, аллаё,
Жоним болам, аллаё.

Ана шу тарзда қизнинг онаси 20—30 хотинлар, атрофида бир неча ўнлаб болалар билан қизнинг уйига кириб борадилар. Бу жараён қувноқ алла, қий-чув товушлар садоси остида, қувноқлик, барчанинг юзида табассум, кулги, хурсандчилик билан кечади. Тўйхона эгалари ҳам меҳмонларни хушиудлик билан кутиб оладилар, уларнинг бошларидан ширинликлар, мева-чевалар, танга пуллар сочадилар. Уларни тўпланган болалар, хотин-қизлар териб оладилар. Бу жараён ҳам ўзига яраша қувноқлик, шўхлик билан бажарилиб, унинг остида ҳам, айтишларича, ўзига хос рамзий маънолар бўлган. Худди шу жараёнда тўйхона эшиги олдида карнай, сурнай, доира, ноғора садолари янграб туради.

Дастурхончи аёл ёки қариндошларидан, ҳурматли ва катта эътиборли бир аёл алла айтиб бешикни ичкарига олиб киради. Алла айтиш тугаганидан кейин қуда бува (куёвнинг отаси) ҳиммат билан бешик кўтарган аёлнинг қўлига пул бериб, "бешикни сотиб олади". Сўнгра тўй олиб келган аёлларни ичкарига таклиф этилади. Барча жойлашиб олганларидан сўнг янги туғилган фарзанднинг умрига, ризқи-рўзига ва сиҳатига барака тилаб дуога қўл очадилар, отинбувининг узундан-узоқ дуосидан кейин барча фотиҳа қиладилар. Зиёфат вақтида ҳам хотин-қизлар орасида

қувноқлик, ҳазил-мутомба, келинга қўша-қўша фарзанд кўришлик тилаклари айтилиб туради. Зиёфатдан сўнг ўйин-кулги, ашула ва рақс бўлади. Хотин-қизларнинг янги туғилган бола, унинг ота-онаси учун аталган ҳазил, кулгига тўла қўшиқлари, лапарлари бир қанча вақт давом эттирилади.

Тўй охирида қолганда куёвнинг ота-онаси ҳам қудаларига ва улар билан бирга келган меҳмонларга қимматли совғалар инъом этадилар, барчанинг кўнглини оладилар. Шу муносабат билан икки оила, қуда-андалар орасидаги яқинлик, қариндошчилик алоқалари мустаҳкамланади. Ўртадаги борди-келдилар, ўзаро муносабатлар янада юқори поғонага кўтарилади.

Кези келганда яна бир нарсани уқдирмоқ керакки, кўпгина отахон-онахонларимизнинг айтишларича, бешик тўйларида чалинадиган карнай-сурнай, ногора ва чирманда садолари нафақат ўйин-кулги бўлган, балки бу бир томондан ўша уйга яқинлашиб келаётган турли зиёнкаш инс-жинсларнинг, ёмон кўзли нигоҳларнинг, суқ, кинна, ҳасад ва бошқа турдаги ёмон нуқсонларнинг ўша ҳовлидан қувишга хизмат қилган бўлса, бошқа томондан эса дунёга янги инсоннинг келганлигини овоза қилган. Бу жуда қадимий таомил бўлиб, кейинги пайтларда унинг ана шу рамзий маъноси унутилиб, фақат унинг ўйин-кулги, хурсандчилик рамзигина сақланиб қолган.

"Бешик тўйи"нинг ўзига хос томонларидан бири шук, унда бошқа тўйлардан фарқли ўлароқ, эркаклар қатнашмайди. Фақат тўйхона кишилари, уларнинг яқинлари, кўни-қўшнилари хизматда бўладилар. Шу боис барча бажариладиган удум, таомил, урф-одат, расм-русмлар хотинлар томонидан уюштирилган ва ижро этилган.

Қадимий удумга кўра бешик тўйи эрта бошланиб, кечгача давом этган. Унда қатнашганларнинг барчаси янги туғилган ва тўй қилинаётган болага атаб совғалар олиб кирадилар. Улар жумласига нон-патир, қатлама, сомса, турли ширинликлар, қанд-қурс, мева-чевалар, турли ўзбекона қандолатчилик намуналари, новвот дастурхонни безаб турган. Кўни-қўшнилари эса турли таомлар пишириб чиқадилар.

Бешик тўйига тайёрланадиган таомлар ҳақида гап кетганда, қуйидаги таомларни алоҳида уқдирмоқ лозим бўлади. Чунки қадимий таомилга кўра жумҳу-

риятимизнинг бир қатор жойларида мазкур тўйга атаб фақат жўхоридан таом тайёрлаш одати мавжуд бўлган экан. Айрим мўтабар кишиларнинг айтишларича, ушбу таомни камбағалчиликдан ҳам қилинган экан. Аммо унинг тансиқ таом эканлигини ҳисобга олган бошқа гуруҳ кишилар эса бола дунёга келганлигини нишонлаш, ўзига хос янгилик, кишилар хотирасида бир умр қолсин учун ана шундай тансиқ таомлар ҳам тайёрлаш удумга киритилган экан. Булардан ташқари жўхоридан тайёрланадиган таомнинг ўзига яраша рамзий маъноси бўлганлиги учун ҳам ундан таом тайёрланган, дейишади. Жўхорининг серҳосиллилик хусусияти инсонларга серфарзандлилик бахш этади, деган тушунча ҳам ушбу таомларни қўлланишга сабабчи бўлган эрса, ажаб эмас. Буларнинг барчасидан кузатилган мақсад эса инсоннинг болага бўлган меҳри, уларнинг кўпроқ бўлишини ният қилиш истакларидан иборат бўлган.

Бешик тўйи қилинаётган боланинг шаънига бағишлов, алла, қўшиқ, карнай-сурнай, ноғора ва чирманда садоари тўхтовсиз янграб туради. Ушбу юмуш соҳиблари ҳам тўй эгалари томонидан муносиб тақдирланиб, уларнинг ҳар бирига сарпо, совға-саломлар берилади. Тўйнинг ошидан ва бошқа ноз-нсматларидан танаввул қилишларига имкон яратадилар.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, жумҳуриятимизнинг турли жойларида бешик тўйлари турлича, ўзига хос тарзда ўтказилиб келинган ва шундай бўлиб келмоқда. Хусусан, Хоразм вилоятининг жанубий туманларида бешик тўйи қилинаётган хонадон бошқалардан фарқ қилиши учун ҳовлининг ёки томининг энг кўзга кўринарли, баланд жойига узун ходанинг учига япроқсиз чаман гулининг навдасини қанд-қурс, мева-чевалар билан бирга қўшиб боғлаб қўядилар. Айрим ҳолларда эса, масалан, Янгиариқ туманида мослаштирилган чаманни варракка ўхшатиб, уни бешик тўйга олиб келадиладар. Чаманни фақат бешик тўйида ишлатилмасдан, бошқа тўйларда ҳам қўлланилган экан.

Янги туғилган фарзанд отасининг жўраларитенгқурлари болага чаман навдасини олиб келадиладар, бунинг эвазига эса уларга совға сифатида қўй, мато ва пул берилган.

Азалий удулларимизга кўра пок, софдил, кўп фарзандли, бир никоҳли, ували-жували ва катта обрў-этиборга сазовор бўлган онахонлардан бири якун-

ловчи маросимга тайёрланиб, ўз вақтида таҳорат олиб, оғзида калимаи — дуоси, қўлида фотиҳаси билан кириб чақалоқни қўлига олиб, уни қариндошлари, яқинлари ўртасидагина яхшилаб йўргаклайди, сўнг "Бисмиллоҳу раҳмону раҳим"деб бешикка солади. Бу жараёнда у бешикни қўли билан бир неча марта силаб, текислаб, "Эгалари кирсин, бобовлари чиқсин!" деб зиёнкашлардан тозалаб, сўнг болани бешикка солади. Сумагини тўғрилаб, қўл-оёқларини боғлағичлар билан боғлаб, устидан ёпқичлар билан ёпиб қўяди. Одатга кўра боланинг бош томонига эса қайроқ тош, тош соп, саримсоқ пиёз, нон, пиёз қўядилар. Қулча нонни уч марта тескари қилиб, сўнг ўз ҳолига келтириб қўяди. Агар уйда Қуръон бўлса, боланинг бошига Қуръон қўйилади. Шунингдек, боланинг оёқ томонига ойна, устара, тароқ ва бошқа нарсаларни ҳам аввал уч марта тескари қилиб, сўнг ўнглаб қўйилади. Буларнинг деярли барчаси ирим сифатида бажарилган. Халқ тушунчасига кўра эса болани ҳар қандай зиёнкашлардан, ёмон кўздан асраш мақсадида бажарилган. Ана шу юмушлар тугаллангандан кейин доямомо (энага) болани тинч-ором олиши учун осойишталик бахш этиш мақсадида, Қуръондан оятлар ўқишади.

Айрим жойларда боланинг бошига ўзининг қуриган киндигини ҳам қўйилган. Ойна қўйишдан мақсад нималигини сўраганимизда, мухтарам онахонларимиз, "боланинг йўли равон бўлсин", деб ният қилишдан иборат, деб тушунтирдилар.

Бола бешикка ётқизилиб, ўраб қўйилгандан сўнг боланинг бувилари бешик устидан сочқи сочадилар, уларнинг ичидаги пулларни доямомо энага териб оладилар, қолган қанд-қурс, мева-чеваларни эса бошқа аёллар териб олишган. Ушбу сочқи табаррук деб саналиб, кимда — ким ундан териб олган бўлса, уни болаларига: "Сизлар ҳам болали бўлиб, бешик тўйларига етинглар",— деган ният билан улашиб берганлар.

"Бешик тўйи"нинг яна бир ўзига хос томони, унда доямомо иккита нонни олиб четидан кичик бир тишлам тишлайди, қолган қисмини эса боланинг онасига беради. Чети тишланган нонни болаларга берадилар, болалар эса у нонни олиб кўчага қараб қочадилар ва маълум вақт ўтгандан кейин яна қайтиб келадилар. Болалар олиб қочган нон синдирилиб,

қатнашаётган аёлларнинг барчасига улашиб берилади. Шундан кейин бешик ва унга суяниб турган она устидан яна майда тангалар, ширинликлар сочилади. Яна тангаларни доямомо ёки энага териб олади, қолганларини эса болалар теришади. Буларнинг барчасидан кутилган мақсад болага бахт тилаш бўлган.

Таомилга кўра, тўйхонадан аввал доямомо (энага), сўнг қолган аёллар чиқиб кетишган. Бу нарсa ҳам, айтишларича, ўзига яраша рамзий маънога эга бўлиб, уни бажарилиши кексалар томонидан кузатиб борилган.

Шу нарсани ҳам уқдирмоқ лозимки, мазкур тўйнинг айрим маҳаллий жиҳатлари мавжуд бўлиб, улар аксарият ҳолларда жуда чекланган, сезилар-сезилмас даражада бўлган. Агар ана шуларни ҳисобга олинмаса барча жойларда ўтказилиб келинаётган "бешик тўй"лари бир тарзда бўлган, деган хулосага келиш имконини беради.

Янги туғилган фарзандга жуда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлинган. Уни муқаддас билиб авайлаб, ардоқлаб келинган. Шу боисдан ҳам уни бешикка солишда жуда катта масъулият ҳис қилганлар. Болани бешикка ҳамма ҳам солавермаган. Бунинг учун энг ҳурматли, эътиборли, ували-жували, софдил, пок, кўп фарзандли, бир никоҳли аёл танланган. Булардан бири доямомо (энага) ёки ўзининг катта бувиси бўлиши мумкин. Болани бешикка солишда: "Ҳеч нарсадан қўрқма, соғлом ўстин, қўрқмас ботир бўлгин, узоқ яшагин!" деб турилган. Шу тарзда бола бешикка солиниб, қўл-оёғи боғлангандан кейин, бешик ёнига тўпланганлар, бешик устидан ўрик, жийда, писта-бодом, майиз кабиларни сочадилар. Буларни сочишни "Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим"деб бошлайдилар. Юқорида айтганимиздек, ушбу меваларни ҳам қатнашчилар териб олишиб, ўз фарзандларига яхши ният қилиб, улашиб берадилар. Доямомо дастурхонда турган нонни олиб майдалаб синдириб, ўтирганларга улашар экан, "Нонни бераман, уйқуни оламан", деб турган. Бу ҳам рамзий маънода айтилган бўлиб, кимга нон берган бўлса, унинг уйқусини олиб болага беришдан иборат деб саналган.

Г. П. Снесаревнинг ёзишича, нон тўй ва тағталарда рамзий, яширинган кучга, сирли кучга эга

бўлган, кимки ушбу нонни олса, унинг келажакда ризқ-рўзи бутун бўлган¹.

Шу нарсa эътиборга моликки, боланинг туғилишида қатнашган доямомо (энага) ва бошқа аёллар бешик тўйида ҳам алоҳида ҳурмат билан қабул қилинган ва уларга махсус совғалар топширилган. Буларнинг аксарияти кўйлак ёки кўйлак учун матолардан иборат бўлган. Қизиғи шундаки, бешик тўйи кўни узун — узун қилиб кесилган хамирдан угра (ун оши) тайёрланган. Уни кундузи меҳмонларга ва мезбонларга тортилади. Ҳикоя қилишларича, ун ошининг узун-узун қилиб кесилишидан ва истеъмол қилинишида ҳам рамзий маъно бўлиб, шу билан болага узун умр ният қилинган. Шу муносабат билан Самарқанд вилояти қишлоқларидаги бир одатни ҳам эслатиб ўтиш ўринли бўлур эди. Гап шундаки, чақалоқ учун тикилган кўйлакнинг ёқасидан бир ип қолдирилиб, унинг узунлиги оёғигача тушиб туриши шарт бўлган. Шу билан ҳам болага узун умр тиланган экан².

Муҳтарама суҳбатдошларимизнинг айтишларича, жумҳуриятимизнинг турли жойларида бешик тўйларига отинбувилар, алла айтувчи аёлларни, ходим, кайвони ва халфалар таклиф этилган экан. Худди шундай удумлар Хоразм вилоятининг жанубий туманларида ҳам мавжуд бўлиб, бешик тўйига халфаларни таклиф этганлар. Қизиқарли жойи шундаки, тўй соҳибларининг иқтисодий мавқеига кўра бешик тўйида қатнашадиган халфалар бир кишидан беш-ўн кишигача борган экан. Улар бешик тўйларида ўзбек халқ эпик дostonларидан парчалар ўқиганлар, турли ҳикоя, ривоятлар айтиб берган эканлар. Булардан ташқари бола тарбияск борасида диний китоблардан турли ривоятлар ўқиб, аёлларнинг оилага, эрга, фарзандларига садоқати тўғрисида ҳикоятлар қилган эканлар. Бундай анжуманлар биринчи марта фарзанд кўрган оилада ўтказилаётган бўлса, халфалар кўпроқ қатнашганлар, улар қатнашаётган йиғилиш эса "Бувак йиғилиш" номи билан юритилган.

Бешик тўйларида қатнашаётган халфа ўз атрофига

¹ Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хоразма, с. 227.

Этнографические очерки узбекского сельского населения, М., 1969, с. 216—217.

маслакдошларидан етти аёлни жамлаб ўтириб, уларга қараб ғазал бошлаган, ўтирганлар эса унинг ғазали куйига тебраниб ўтиришган. Ғазалининг маълум бир қисмига келиб, ёнидаги шеригига илова қилган, у эса ғазалнинг охирги ҳарфига мослаб бошқа ғазал ўқиган. Шу тарзда баҳри байт қилиниб, бирининг ғазалли саволига бошқаси жавоб бериб, қизгин ғазалхонлик давом эттирилган. Бу манзара ўзаро мусобақа сифатида давом эттирилиб, уч-тўрт соатлар давом этган. Халфалар чарчаб, бир маромга келганларидан сўнг ўртада чойхўрлик, мева-чева, қанд-қурс билан тамадди қилиб олинган. Бир оз вақт ўтгандан сўнг тўпланган меҳмонларга "Келин палов" номи билан ош тортилади.

Таом тановулидан сўнг халфа дуо ўқийди, болага, ота-оналарига узоқ умр, сиҳатлик, бардамлик тилаб, юзларига фотиҳа тартадилар. Шундан кейин эса бирин-кетин тўйхонадан чиқиб кетадилар.

Шу нарсага эътибор бермоқ керакки, ўтмишда, қисман кейинги вақтларда ҳам бой, ўзига тўқ оилаларда бундай тўйларга кўплаб халфалар таклиф этган эканлар. Бундай тўйларда халфалар давра қуриб ўтиришиб ўртага дастурхон ёзилган, турли-туман ноз-неъматлар тўкилган. Халфалар аста-секин ўз дostonларидан ўқий бошлаганлар, атрофда ўтирган меҳмонумезбон ўртадаги дастурхонга пул, кийим, кийимлик матолар ва бошқа нарсаларни ташлаб турганлар. Барча қатнашчи халфалар ўз ўқишларини тугатганларидан кейин, дастурхонда бир талай пул ва бошқа турдаги нарсалар тўпланган. Нарсаларни халфаларнинг ўзлари, пулни эса ошпазлар билан бирга бўлишиб олганлар.

Бешик тўйининг ўзига хос хусусиятларидан яна шуни айтиш керакки, бундаги барча таомил ва удумлар бажарилгандан кейин ёш онанинг чап томонига бешик қўйилиб, она чап томондан болага озроқ энгашиб туриб эмизади ва болага ширин, тинч уйқу тилаб, онаси, опалари, келинойилари, қўни-қўшнилари, маҳалла-қишлоқ аёлларидан эшитган, ўзи тўқиган ва яхши кўрган аллани айтиши шарт ҳисобланган. Чунки алла айтолмайдиган онанинг боласи тўлақонли бўлмайди, деб ҳисоблаганлар. Шу боис қизлар турмушга чиқмасларидан бошлаб, ўз укаларига алла айтиб юриб, кўплаб алла ўрганган бўладилар. Азиз онахонларимизнинг гувоҳлик беришларича, алла ўз

сирли дунёсига халқнинг ўтмиши, атроф теваракнинг гўзаллиги, боғ-роғлар, ер-сув, парранда-дарранда, об-ҳаво, кишиларнинг фазилатлари ва бошқа қатор эзгуликларни сингдирган бўлиб, алла айтган кишининг ички кечинмалари билан уйғунлашиб, ўзига хос бир дунё яратади. Бунга айтган одам қаерда бўлишидан қатъи назар, алла орқали ўз она юртини, атрофидаги кишиларни, дугоналарини, тенгқурларини эслайди, дейдилар.

Шу сабабдан ҳам бола ҳали ёш бўлишига, тушунмаслигига қарамай, она алласининг сеҳрига, унинг маъно-нашидасига сингиб ором олади, йиғлаётган ёки тинчимаётган бола, она алласини эшитиши билан бир пастда ором оғушига кириб, ширин уйқуга кетади. Буларнинг барчаси алланинг сеҳрли кучидир, деб уқтирадилар.

Удумларимизга кўра чақалоқ билан онаси жойлашган хонага ва улар атрофига исирик солинган. Бу билан гумом қилинган турли инс-жинслардан тозаланган, хонада ўтирган аёллар ҳам исирикдан баҳраманд бўлганлар, уларнинг болага таъсири синсин, деган ният ҳам эътибордан четда қолмаган.

Хонага исирик солиш билан алла айтаётган онанинг оғзига, бола эмизишдаги кўкрагига атрофда ўтирган хотинларнинг таъсири ўтмасин, деб ҳам ният қилинган. Шу тарзда ҳам алла айтиш давом этган. Кекса онахонларимизнинг айтишларича, ёш болага икки нарса жуда муҳим бўлган, булардан бири она сутти, иккинчиси эса алла, шу икки нарса билан бола ўсган, вояга етган. Алланинг сеҳрли кучи борасида гап кетганда, азиз онахонларимиз турли ҳикоятлар, ривоятлар келтирадилар. Ана шулардан бирида айтилишича, қадим замонда бир кишининг якка-ёлғиз бир қизи бўлган экан, ҳуснда, ақл-фаросатда, ахлоқ-одобда тенгсиз, ширинсухан ва офтобчеҳра бўлган экан. Иттифоқо булар яшайдиган шаҳарга хориждан бир хушсурат йигит тижорат ишлари билан келиб, ишларини битириш жараёнида ушбу қиз ҳақида ҳам анча-мунча гаплар эшитибди ва ғойибона унга ошиқ бўлиб қолибди. Кунларнинг бирида у йигит, қизнинг отаси олдига келиб, айрим ишларини маслаҳатлашиб кетибди. Шу зайдда икки орада мулоқот кучайиб, яхши танишиб ҳам олибдилар. Орадан маълум вақт ўтгандан сўнг эса йигит шаҳарнинг ҳурматли киши-

ларидан вакил қилиб, ўша қизга оғиз солибди. Қизнинг отаси боланинг ақлли, ишбилармон, бой-бадавлат эканлигини билиб, унга розилик берибди. Тўй ҳам бўлиб ўтибди. Йигит қизнинг уйида яшаб турибди. Орадан вақт ўтиб, ишлари битган йигит ўз юртига қайтишнинг ташвишига тушибди. Қиз ва қизнинг отаси кетишларига рози эканлар-у, аммо онаси розилик бермабди. Қизи билан куёвининг қисматини ўйлаб, қизнинг онаси кетишларидан олдин ўртага бир шарт қўйиб, розилик берибди. Қиз шартга кўнибди. Шартга биноан қиз ўз зиммасига, эрининг юртига бориб, бола-чақалик бўлганда ҳам ҳеч қачон алла айтмасликка сўз берибди. Онанинг шarti шундай экан. Куёв ўз юртига кетибди, у ерда булар бир неча болалик бўлибдилар. Аммо фарзандларининг ранги заҳил, касалванд бўлиб ўсиб, узоқ яшамабдилар. Охирги фарзанд кўрганларида, куёв чидай олмай, хотинига: "Сен ҳам бошқа аёллар каби болангга алла айтиб, ором берсанг бўлмайдами",— деб таъна қилибди. Лекин қиз алла айтмабди. Бола эса кундан кун касалланиб, секин-аста сўна бошлабди. Бунга чидай олмаган она, шартни бузиб, алла айтибди. Лекин бола яхшиланиб борса-да, онанинг сиҳати кундан-кун оғирлашиб, ниҳоят ётиб қолибди. Эри табибларга кўрсатиб, дори-дармон қилдирибди. Аммо онанинг хасталиги кучайиб бораверибди. Шунда йигитга "хотинингни она юртига олиб бор, давоси ўша ерда" деб айтишди. Йигит хотини ва боласини олиб, қизнинг она юртига олиб келиб, даволаб кетибди. Бунинг маъносини тушуниб етолмаган йигит қизнинг онасидан: "Нима учун қизингиз алла айтмади, алла айтганда эса ўзи касалланди"—деб сўрабди. Шунда қизнинг онаси, кимда-ким она алласини айтса, бутун диёри, атрофидаги тенгдошлари, ёшлиги, юртининг гўзаллиги, ер-суви, об-ҳавоси, парранда-даррандалари кўз ўнгидан ўтиб, унинг ичи-бағрини ўртатиб юборади. Шу боис мен кетаётганларингизда, қизимга алла айтмасликни шарт қилган эдим. Чунки алла айтса, у ерларда узоқ яшаб тура олмаслигига кўзим етган эди, деб тушунтириб берган экан.

Ушбу ривоят қанчалик рост, бунга биз кафил бўла олмаймиз, лекин алланинг сеҳри, унинг таъсир кучи бундан ҳам юқори эканлиги ҳақида онахонларимиз қайта-қайта ҳикоя қиладилар. Буларнинг ҳикоят-

ларидан кузатилган мақсад ҳам ана шу нарсанинг катта таъсир кучига эга эканлигидан далолатдир. Бу ҳеч қандай шарҳга муҳтож эмасдир.

Азиз кишиларнинг таъкидлашларича, алла фақат болани ухлатиш, юпатиш учунгина айтилмайди. У ҳаёт йўлини, ижтимоий-маънавий турмуш тарзини тараннум этувчи бир воситадир. Шу бонс алла айтиш ёш гўдак қалбига инсонга хос бўлган барча ижобий туйғуларни сингдириш учун хизмат қилади. Айни пайтда онага ҳам кучли ижобий таъсир кўрсатиб, унинг дунёқарашини, атрофдаги бўлаётган воқеа-ҳодисаларни ўзгача мушоҳада қилишга ўргатади.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, аллани ҳамма ҳам бирдек маҳорат билан, ички ҳаяжон билан, ўз кечинмалари, ҳис-туйғулари билан йўғрилган ҳолда маромига етказиб айта олмайди. Бунинг учун оналардан маҳорат, кузатувчанлик, сезгирлик ва турмуш сабоқларидан аниқ ва зарурий хулосалар чиқара билишликни талаб этади. Қизиги шундаки, алла оғушида ўсган болалар ўта меҳр-оқибатли, ювош, мўмин-қобил, ахлоқ-одобли, хуш муомилали, уйинга, ота-онасига, яқинларига меҳрибон, халқ минг йиллар давомида тўплаган маънавий бойликка ўч бўлиб ўсадилар. Чунки аллада сеҳрли, кишини ўз қомига тортадиган куч мавжуд. Тынглаб кўринг:

*Аллалар сенинг оҳоринг,
Аллаё, алла.
Бугдой эккин баҳори,
Аллаё, алла.
Чумчуқлар есин донин,
Аллаё, алла.
Дуолар қилсин жонингни,
Аллаё, алла.
Алла-алла адоғим,
Уйда ёнган қадоғим (чироғим)
Танимдаги мадорим,
Алла-алла элакким,
Ботир қоплоқ билакким.
Яхши-ёмон кунимда,
Қўзим, менга керакким.
Аллаё, алла.
Ҳали ой отмагандир,
Юлдузлар ботмагандир.*

*Онанг юраги қондир,
Нинни укам аллаё.*

Табобат илмининг бобокалони, улкан қомусий билим эгаси Абу Али ибн Сино "Гўдакнинг танасини чиниқтириш учун икки нарса зарур: бири уни аста қимирлатиб тебратиш, иккинчиси, она қўшиғи (алла). Биринчиси, боланинг танасига (жисмоний тарбия сифатида) зарур, иккинчиси руҳий озик бўлади",— деган эканлар.

Ҳақиқатан алланинг сеҳрли кучи беқиёсдир. У турли жойларда турли шаклда, оҳангда куйланишига қарамай, ўзининг речитатив тарзини ва содда куйлар билан ижро этилишини тарк этмайди. Одатда ҳар иккала ҳолда ҳам оҳанг бешик ёки беланчакнинг тебраниш суръатига мос бўлади. Халқимиз орасида нақлга айланган яна бир гап бор, унда айтилишича, аллани энг ахлоқли, покиза инсонгина маромига етказиб айта олар экан.

Бешик тўйига йиғилган онахонлар орасида айрим ирим-сиримларга эътиқод ҳам кучли бўлган. Булардан бири шуки, фарзандсиз ва боласи турмаган аёллар, кўзли, кўзида холи бор, назарли ва дами ўткир деб танилган хотинлар тўйга киритилмаган. Ҳатто улар бешик олиб келишда, уйга олиб киришда ҳам яқинлаштирилмаган. Улардан жуда қаттиқ қўрққанлар. Чунки халқ тушунчасида, мавжуд иримлар ёш она ва болага таъсир этса, боланинг нобуд бўлиши ҳамда ёш онанинг бундан кейинги фарзанд кўриши хавф остида қолади, деб ҳисобланган. Шу боис бўлса керак, жуда қадим замонлардан буён ана шундай иримларга қатъиян риоя қилинган.

Жумҳуриятимизнинг бир қатор жойларида худди ана шу куни чақалоққа исм ҳам қўйилган. Бунинг учун маҳалла ёки қишлоқ муллasi, қариндош-уруғларидан энг кекса ва мўътабар кишилар чақирилган. Гоҳи бу ишни тоғаси ёки амакиси ҳам бажарганлар. Айтишларича, кекса бувилари ҳам мазкур ишни бажарганлар. Бунда аввало у ёки бу киши боланинг олдига киришдан аввал таҳорат қилиб, қўлида тасбеҳи, оғзида дуоси билан боланинг қулоғига азон айтади, сўнг унинг қулоғига исми айтилади. Дуои фотиҳа ўқилиб, шу билан гўдакнинг дунёга келганлиги муборакбод қилинади.

Шу ўринда яна бир нарсага эътибор қилиш жо-издир. Гап шундаки, жуда қадимий деб қараб кели-наётган удумларга кўра, болага биринчи кийдирила-диган кийимлар ҳам аксарият ҳолларда буваси, бувиси ёки яқин қариндошларидан, энг кекса кишиларнинг кўп марта кийилиб, юмшоқ ҳолга келган, лекин ювилиб, тозаланган оқ матодан тикилган кийимларидан болага кийимлар тикилган. Шунда ҳам у кийимлар-нинг чоки устидан бўлиши, энг учлари, этаги бук-ланмаган бўлиши шарт ҳисобланган. Агар чақалоқ учун тикилган кийимнинг чоки ичидан бўлса, баданга ботади дейилган. Енг учлари ҳамда этагининг бук-ланмаслиги эса, онанинг бундан кейин ҳам фарзанд кўриши учун йўл очиқ бўлсин, деб ният қилинган. Агар энг учлари, этаги буклаб тикилса, онанинг йўли беркитилган, кейин туғмаслиги мумкин, деб тушунил-ган экан.

Кекса кишиларнинг юмшаб қолган кийимларидан чақалоққа кийим тикишнинг боиси эса, ана шу кишиларнинг умрбоқийлиги, сиҳати ва серфарзандлик тимсоли чақалоққа ҳам ўтсин, деган маънода қилин-ган. Буни жуда кўплаб жойларда ҳамон қилинади. Бу кийимларни чақалоққа биринчи марта ўша мўъ-табар кишилар кийдирганлар, бунинг остида ҳам ўша рамзий маънолар яширинган. Чақалоққа кийим кий-дирган кишиларга ота-оналар томонидан инъомлар берилган. Боланинг эсон-эмон ўсиши ҳақида дуолар ўқилиб, юзларига фотиҳа тортганлар.

"Бешик тўйи" билан боғлиқ бўлган барча таомил, удум, ирим-сиримлар туғайдан кейин маҳалла ёки қишлоқ муллasi, доямомo, энага, туғдиришда қатнаш-ган бошқа кишилар, меҳмонлар, оила аъзолари тўп-ланишиб, тўйга ҳар икки оила аъзоларига қилган хайр-эҳсонларига, боланинг узоқ умр кўриши учун фотиҳага қўл очиб, қуйидаги дуони ўқийдилар: "Йлоҳо омин, кўтардик биз билакни, олло берсин тилакни, еган-ичган, тўкилган-сочилганларнинг савобини, шу ерда ўтган ер эгалари, мулк эгалари, сув эгалари, қолаверса, ҳели-хишти, етти пушти, ота-онаси, аж-дод-авлоди руҳига бахшида қилдик, оллоҳу акбар, худо ўзинг қабул этгин", деб юзларига фотиҳа тор-тадилар.

"Бешик тўйи" муносабати билан яна айрим нар-салар ҳақида фикр юритишни маъқул топдик. Гап

шундаки, мавжуд удумларга ва ирим-сиримларга кўра бола тутилганига 20 кун тўлгач, кичик чилласи чиқди, дейилади. Шу муносабат билан бола иккинчи марта чўмилтирилади. Айрим жойларда эса катта чилласи 40 кун тўлгандан кейин болани чўмилтириб, унинг қўлига тақилган мунчоқ кўз мунчоқ билан алмаштирилади. Шундан сўнггина болани кўтариб ҳовлига чиқишлари, қўни-қўшниларга киришлари, маҳалла ёки қишлоқдаги таниш-билишларникига, қариндош-уруғларникига ва ниҳоят қиз ўз ота-онасиникига бориши, ётиб қолиши мумкин, деб ҳисобланган. Айтишларича, 40 кунлик чилладан эсон-омон чиққан болага атрофдан таъсир этадиган нарсаларнинг кучи етмайдиган бўлар эмиш.

"Чилла тўйи" — Ана шу муносабат билан куёв-келинднинг ота-онаси, қариндош-уруғлари, яқин кишилари ҳамда қўни-қўшнилари тўпланишиб, доямо-мо, энага ва туғдиришда қатнашган бошқа аёллар ҳамкорлигида мазкур санани нишонлаганлар. Бунга эса халқда "Чилла тўйи" номи билан юритганлар. Қирқ кунлик оғир ва хавfli, деб саналган палладан чиққанлари шарафига, боланинг ўзини ўнглаб олгани, кўзланмай, ёмон инс-жинсларнинг таъсирига берилмай, ёмон кўзлардан ҳамда суқ, кинна, назар-нафасдан эсон-омон чиққанлиги ота-оналар учун, атрофдагилар учун ҳам севинчли воқеа бўлганлиги учун уни тўй-тантана билан нишонлаганлар. Бу эса оналар қалбида ишонч уйғотган, уларнинг фарзанд доғида куймаслигига катта умид бахш этган. Чунки, онахонларнинг айтишларича, болаларнинг кўпчилиги чилла даврида ҳалок бўлар экан. Шу боис чилла даврини энг хавfli ва болага, онага оғир дамлар, деб саналиб келган.

Бешик тўйи билан боғлиқ яна бир удум мавжуд бўлиб, бунга кўра ёш гўдак ётган жойга кирадиган кишилар ниҳоятда тоза, пок бўлишлари, ёлгон-яшиқ гаплар, гийбат қилмасликлари шарт бўлган, бола бор хонада сўкинмаслик талаб этилган. Агар бола бор хонада ана шу нуқсонларга йўл қўйилса, болага таъсир этади, деб тушунилган ва бола катта бўлганда шу нуқсонлар унда такрорланади, деб уқтирилган. Кимда-ким мазкур шартларга риоя қилмасдан, ўзбошимчалик қилса, ундай кишиларни катта ёшдагилар айблаганлар. Яна шу нарсани таъкидлайдиларки,

чақалоқ ётган хонада енгил-елпи қўшиқ, мусиқа чалмасликлари, бсандишалик қилишлик, кайфу-сафога берилмаслик талаб этилган.

Азиз кишилар чақалоғи бор ота-оналарнинг пок бўлишларини, ҳамиша тоза, тартибли ва саранжом бўлишларини, шомдан кейин кўча-кўйда юрмасликларини, ўз вақтида уйида бўлишларини, бақириб-чақирмасликларини ва ҳамиша ширинсухан бўлишлари каби қатор омилларни бажаришлари шарт эканлигини таъкидлайдилар. Бу ва шунга ўхшаш удумлар ёш ота-оналарни софдил, очиқкўнгил, раҳмдил, хушчақчақ, хушфёъл, нозик табиатли ва ўткир зеҳнли, фаҳм-фаросатли бўлишларини, ўзларини тутабилишларини ҳар нарсага инжиқлик қилмасликларини, иложи борича инсоний фазилатларини такомиллаштиришларини талаб этилган. Буларни кўп фарзандли бўлган онахон-оталаримиз ўзларининг турмуш тажрибаларидан келиб чиқиб, мисоллар билан изоҳлайдилар. Булар эса ёш ота-оналар учун катта ҳаёт мактаби бўлмоғи керак. Чунки катта ёшдаги ота-оналар узоқ турмуш мактабини ўз бошларидан кечириб келганлар, айтганларини ўз қисматларида кўп синаганлар.

Кузатишлар ва мўътабар отахон-онахонларимиз билан олиб борилган суҳбатлардан шу нарса равшан бўладики, агар жумҳуриятимизнинг барча шаҳар-қишлоқларида ўтказиб келинган ва ўтказилаётган "Бешик тўй"ларини пухта, синчковлик билан ўрганилса, уларда қилинган ва қилинаётган барча удумлар, таомиллар, анъана ва маросимлар, ирим-сирим, ақидаларнинг аксарияти ёш чақалоқнинг ҳар қандай ёмон таъсирлардан сақлаш унинг соғлом, бақувват бўлиб ўсишига, тинч, эркин камол топишига қаратилганлигининг гувоҳи бўламиз. Буларнинг барчаси ўзбекона болажонлик, болага, умуман инсон зотига бўлган меҳр-муҳаббат, шафқат, унинг келажаги йўлида қилинаётган сайёи-ҳаракатнинг бир намунаси эканлигига, бу борада ота-оналар, буви ва буваларнинг тинимсиз меҳнат-машаққатларининг нишониси эканлигига таъзим қиласан киши. Аммо, минг афсуслар ва надоматлар бўлсинки, юртимизда ўз жигаргўшаларини ташлаб кетаётган нонкўр, худобехабар оналар, оталар ҳам йўқ эмас, буларнинг бўлмаслиги учун ҳеч ким кафолат ҳам бераолмаса керак. Шундай бўлса-да, ўзбекона болажонлик, болага бўлган меҳр-шафқат юқори туради.

Кишиларнинг меҳр-муҳаббати ҳар қандай тошбағирликдан устун келади. Бунга ўзбек халқи қодир, бу ишни уддалаб келган.

Жумҳуриятимизда барча нарсага ғайритабиий йўсинда қараб келингани каби бешикка ҳам "Ёғоч зиндон" деб тамға босилди. Шукурлар бўлсинки, болаларни бешикда тарбияламанглар, у болани мажруҳ қилади, ақли заифлашади, ўзи ногирон бўлиб қолади, деб аюҳаннос солганларнинг уни ўчди. Қизиги шундаки, ана шундай "ёғоч зиндон" деб чиққанларнинг аксарияти шу бешикда катта бўлганлар, ўз фарзандлари ҳам шу бешикда вояга етган кишилардир, энди худди шу кишилар бешикни мақтаб, бешик боланинг ўсишида муҳим роль ўйнайди, у боланинг тўғри, соғлом, тоза ўсишига, оромига катта таъсир этади, деб чиқмоқдалар.

Мамлакатимизда бўлгани каби, жумҳуриятимизда ҳам янгиланиш жараёни кечмоқда, шояд шулар таъсирида енгил-елпи фикр юритадиган кишиларга ҳам инсоф бериб, халқимизнинг минг йиллик тажрибасига таянган ва ҳаёт синовларидан ўтган, жамиятда кўплаб халқларнинг азалий тарбия маскани ҳисобланган бешикларга отилган тошлар ҳам тинса, энди бу борада халқнинг ўзига ҳавола қилиш зарур, чунки бешикни ўрнини босадиган нарсанинг ўзи ҳали кашф этилганча йўқ, мавжуд коляскалар эса вақтинчалик "тебранчак" ролини бажарадилар. Улар гигиеник жиҳатдан бешик ўрнини боса олмаслиги аниқ.

Болаларнинг соғлом, тетик, қувноқ, бақувват бўлиб ўсишларини таъминлаш борасида талайгина ишлар қилинмоқда. Шу билан бирга "бешик тўйи" ва унинг шакли, уларга бўлган кишиларнинг муносабати ҳам ўзгариб бормоқда. Энди юртимизнинг барча жойларида мазкур тўйга бешик безатиб келиш билан бирга, болаларга қулай бўлган аравачалар, коляскалар, турли ўйинчоқлар, кийим-кечаклар, уларнинг ёшларига кўра юмшоқ матолардан тикилган замонавий кийим-бош, ўйинчоқлар ва бошқа нарсалар оилаларимизга кенг кўламда кириб бормоқда. Буларнинг барчаси қадимий анъанавий бешик, тебранчакларимиз билан бирга фарзандларимизнинг соғ ва саломат ўсишларига кўмак бермоқдалар. Энди бешик тўйига ташриф буюрадиган меҳмонлар ҳам ана шундай замонавий нарсалардан совғалар олиб келишни урф қилиб олмақдалар.

"Соч тўйи". Ўрта Осиё халқлари, жумладан Ўзбекистонда яшаб келаётган турли халқларда ҳам боланинг бошидаги қорин сочини дастлаб олдириш билан боғлиқ бўлган одат жуда қадим замонлардан буён мавжуд бўлиб, уни барча вилоятларда бажариб келганлар. Шу маънода болаларнинг қорин сочлари билан боғлиқ бўлган турли-туман иримлар вужудга келган экан. Бир қатор муаллифларнинг маълумотларига қараганда Ўрта Осиё халқлари тарихида боланинг биринчи сочини олдириши, унга от совға қилиш, от миндириш, дала ҳовли совға қилиш каби одатлар ҳам қадимдан мавжуд бўлган экан.

Кўриниб турибдики, онлада фарзанднинг туғилиши, айниқса, ўғил боланинг туғилиши ота-оналар учун гоёят катта қувончга эга бўлган. Ота-она болалари учун ҳар қандай совғага, инъомга тайёр турганлар. Фарзанднинг дунёга келишини барча удумларни бажариш билан кутиб олганлар. Бу нарса аجدодлардан авлодларга ўтиб келаётган азалий таомил бўлиши билан ҳам боғлиқдирки, ота-оналар уларни сўзсиз бажариб келганлар. Ана шундай азалий одатлардан бири "Соч тўйи" деб аталиб, чақалоқнинг туғма (она қорнидаги) сочини олдиришни ҳам тўй сифатида нишонлаганлар. Шу кун катта ош дамланиб, қариндошлар, яқин кишилар ва қўни-қўшнилар таклиф этилган. Бу анжуманга маҳалла-қишлоқ аҳлининг энг мўътабар кишилари ҳам ташриф буюрганлар. Уларга зиёфат берилган. Тўйнинг хурсандчилиги давомида бош ролни ўйнайдиган шахслардан бири сартарош ҳисобланган ёки ёши улуг отахонлар мазкур вазифани адо этган.

Азиз кишиларнинг айтишларича, жумҳуриятимизнинг бир қатор жойларида мазкур тўйда ҳам хонанда-созандалар қатнашган эканлар. Хоразм вилоятининг жанубий туманларида эса халфалар таклиф этилган экан.

"Ақиқа".— Тўпланган маълумотлар тафсилотидан маълум бўладики, жумҳуриятимизнинг бир қатор жойларида мазкур "соч тўйи" "ақиқа" номи билан ҳам юритилган экан. "Ақиқа" одатига кўра бола туғилгандан кейин ўн кун ичида яқин кишиларига зиёфат қилиб берилиб, тўй ўтказилиб, болага исм қўйилган ва боланинг қорин сочига қайчи урилган, яъни

сочининг бир неча толаси қайчи билан қирқиб олинган. Бундай одат барча туркий халқларда қадим замонлардан буён мавжуд бўлиб, бажарилиб келинган экан. Ҳозирги шароитда ақиқанинг шакли ва мазмуни ўзгариб кетса-да, айрим оилаларда учраб туради¹.

"Кокил ва ҳайдар".— Жумҳуриятимизнинг барча вилоят ва туманларида қадимдан кишилар ўз фарзандларини ўлимдан, турли касалликлардан сақлаш йўлини қидириб, турли иримларга, урфга ва бошқа йўналишларга мурожаат қилганлар. Ана шулардан бири янги туғилган фарзандларининг бошидаги қорин сочини биринчи марта олдираётганларида бир тутам қолдириб, уни "кокил" деб атаганлар. Айрим ҳолларда ўша сочни "Ҳайдар" деб юритилиб, уларнинг аксарияти у ёки бу мазорга, қадамжоларга, азиз-авлиёларга, шайх ва эшонларга назир қилинганда қолдирилган. Бундай ҳолга кўпроқ бола кўрмаганлар, боласи турмаганлар, баъзан эса ўғли кўп бўлиб, қиз кўришни орзу қилганда, ва ниҳоят, қизлари кўп бўлиб, ўғил тилаганда назир қилганлар. Назир қилишнинг белгиси сифатида болаларнинг бошларида кокил ёки ҳайдар қолдирганлар. Маълум ёшга етгандан кейин ўша мазор, азиз-авлиёларнинг қадамжоларига олиб боришиб, қўй-мол сўйиб, ош тортиб, худойи-тўй қилиб, кокил ва ҳайдарни шайх, эшонларга олдириб келганлар.

Масалан, Хевада боланинг қорин сочидан қолган "кокил"и — "ҳайдар" сочини, баъзан "назир соч" деб ҳам атаганлар. Полвон ота мазорида мулла ёки сартарош соч олиб қўйган экан. Олдирилган сочни эса ота-она ёки қариндошларигагина маълум бўлган жойга беркитилган, ёмон ниятли ёки кўзли кишиларнинг назаридан яширганлар. Боланинг бошидаги сочини, яъни "кокил", "ҳайдар"ни олганликлари учун мулла, сартарошларга инъомлар берилган.

Жумҳуриятимизнинг кўпгина жойларида ота-оналар ўз фарзандларининг касалманд, мадорсиз, нимжон бўлиб туғилишидан, уларнинг нобуд бўлишидан қўрқиб, бирор мазорга, шахсга, муқаддас жойга назр қилганлар ва шунга атаб боланинг қорин сочидан бир тутам олдирмасдан қолдириб, кокил сақлаганлар. Бун-

¹

Ўзбек Совет энциклопедияси, 1-том, Тошкент, 1971, 609-бет.

дай кокилларни эса "Соч тўйи"да ёки суннат тўйида олдирилганлар. Олдирилган сочи эса жуда авайлаб, асраб қўйганлар ва у ёмон кишилар қўлига тушмасин деганлар.

Тарихимизда яна шундай удумлар бўлганки, бунга кўра боланинг бошидаги қорин сочидан бир тутам қолдирилган сочи суннат тўйига икки-уч кун қолганда бола бошидаги барча сочига қўшиб олдирилган. Ушбу жараёни ўтказиш учун уйга оқсоқоллар таклиф этилган ва "садақа худойи" ўтказилган. Одатга кўра боланинг бошидан олинган сочини деворнинг қавагига ёки бошқа жойга беркитганлар, токи уни ҳеч ким топа олмасин ва кўрмасин, деб эҳтиёт қилинган. Бу маросим боланинг уйида ёки атрофдаги бирор мазорда ижро этилган.

Соч тўйи йилнинг турли фаслларида ўтказилгани каби, тўй соҳиби боланинг ёши ҳам турлича бўлган. Аксарият ҳолларда боланинг ёши бирга тўлгандан бошлаб уч-тўрт ёшга киргунча ўтказилган. Хусусан, бой оилаларда ана шундай тартиб кузатиш бўлса, камбағал хонадонларда бундай тўйлар умуман ўтказилмаган экан, шунга яраша маблағ топиб, боласининг соч тўйини ўтказа олмаганлар. Бой хонадонларда катта ош дамланиб, кўп сонли меҳмонлар таклиф этилган, турли ўйин-томошалар берилган экан. Сартарошлар эса тўйда бош ролни ўтаганлар. Улар боланинг бошидаги сочини олиб, маълум қисмини қолдирганлар. Айрим ҳолларда боланинг қорин сочига сартарош фақат қайчи теккизиб, сочини олмаган экан, бошдаги сочи эса суннат тўйдан бир-икки кун олдин олдириш одати мавжуд бўлган. Масалан, Хоразмнинг Шовот туманида боланинг бошидаги барча сочи олинган, фақат озгина соч қолдирилган. Худди шундай расм мазкур ўлканинг шимолий қисмида ҳам мавжуд бўлиб, у ерда ўғил болалар билан бирга қизларнинг сочи ҳам олиниб, кокил қолдирилган¹.

"Чоч тўйи"— ушбу атама билан қизларга ўтказиладиган соч тўйлари назарда тутилган экан. Бу тўй маросими қуйидагича ижро этилган. Қизларнинг маъ-

¹ Задыкина К. Л. Узбеки дельты Амударьи, — ТХЭ, М., т. 1, 1952, с. 395

лум ёш гуруҳларидан бошқа поғонага ўтишларида, яъни ёшликдан қизликка, қизликдан хотинликка-жувонликка ўтиш палласида, сўнг-ўрта ёшлик даврига ва ниҳоят ўрта ёшлик, қариликка ўтиш палласида ҳар бирига мос, соч ўрими тартибини сақлаганлар ва шу билан ўзларининг қайси ёшда эканликларини ҳам намоён этганлар. Бу нарсани кўпроқ соч ўрими, уни тутиш тартиби билан намоён этганлар.

Қизиги шундаки, аксарият қизларнинг соч ўримлари турмушга чиққунларича, ўзгармасдан, тўй олдида ўзгартирилган. Гоҳо ота уйида, айрим ҳолларда эса никоҳ тўйидан сўнг икки-уч кун ўтгандан сўнг хотинлик соч ўримиغا ўтказилган. Бу жараён улар орасида "Ч о ч т ў й" номи билан машҳур бўлган.

Ўғил болаларда бўлгани каби қизларда ҳам биринчи марта соч олдиришда, бир ёшга тўлганда "қорин соч"дан бир тутам қолдирилган. Бу соч шундай пешона устида қолдирилганлиги туфайли ҳам уни "манглай соч" деб атаганлар. Чеккада қолдирилган сочни эса Хоразмда "тулумчак" деб юритилган.

Булардан ташқари қизларнинг бошларида икки томонидан ҳам кокил қолдирилган, буни эса "Ко-кил" деб атаганлар. Қизларнинг сочларини иккинчи марта олдиришларида ўша кокилга тегилмаган. Аммо қизларнинг сочини беш-етти ёшидан бошлаб олдирилмаган, чунки энди сочларни майда қилиб ўриб қўйилган. Қизларнинг ёшлари 9—10 ёшга етганларида бир нечалаб майда кокил қилиб ўриб қўйилган. Шу пайтдан бошлаб қизларнинг бош ва устки кийимларида ўзгаришлар рўй беради. Қизларнинг юриш-туришларида, ўзларини тутишларида, муомала-муносабатларида ўзгаришлар пайдо бўла бошлайди. Чунки бу давр турмушга чиқиш учун тайёргарлик палласи бўлиб, қизлар ўзларига алоҳида дид билан оро берадилар, ўзларини ана шу янги ҳаётга тайёрлаб борадилар.

"Т и ш т ў й и" — Жумҳуриятимизнинг барча вилоят, туманларида, шаҳар ва қишлоқларида жуда қадим замонлардан буён боланинг дастлабки тиши чиқишини турли иримлар, урфлар билан ҳутилган. Чунки биринчи тиш бола учун анча оғир, маълум даражада касалланишлар билан ўтган, бу жараён нафақат бола учун изтиробли бўлмай, ота-она, буви ва бувалар

учун ҳам оғир кечган. Шу боисдан бўлса керак, биринчи тиш ниш уриши билан болани авайлаш, унга турли расм-русмлар қилиш, рўй-рост тиш чиққанлигини нишонлаш каби одатлар мавжуд бўлган.

Фарзанднинг дастлабки тиши кўриниши билан жойларда ота-она, буви-бува, қариндош-уруғлар, яқин кишилар ҳамда қўни-қўшнилар ҳамкорлигида тўй сифатида нишонлаш маросими бўлиб, шу кун ош-нон, патир, қанд-қурс, мева-чевалар билан безатилган дастурхон атрофида жам бўлишган. Биринчи тишнинг изтиробидан хориж бўлган болани эъзозлаганлар, унга совғалар тақдим этилган. Этиборга молик томони шундаки, азиз кишиларнинг айтиштарича, мазкур тўйни ўтказиш мақбул ҳисобланганлигининг боиси шундаки, ушбу тўй маросимидан сўнг боланинг қолган тишлари изтиробсиз енгил чиққан экан. Шунингдек, ушбу тишлар сут тиши деб аталиб, унинг мустақкам бўлишлиги ҳам ана шу тўй-тантаналари билан боғлиқ, деб қараб келинган.

Тиш тўйи бола қадрияти, унинг сиҳатлиги йўлида бўлгани учун ҳам ота-она талаб қилинган барча нарсани ҳозирлашга ва ками-кўстсиз бажаришга интилган. Ана шундай талаблардан бири қўй сўйилиши, сўйилган қўйнинг калласи солиниб шўрва, яъни "калла шўрва" тайёрланишидир. Пишиб етилган "калла шўрва" меҳмонлар-у мезбонларга баробар тортилган.

Азалий таомилга кўра, қўйнинг калласи тозаланиб, қозонга солингунча боланинг боши узра тутилиб, калла иккига бўлинади, буларни бажаришдан мақсад "боланинг боши қаттиқ бўлсин, тишлари енгил чиқсин" демакдир.

Пиширилган қўйнинг калласи дастурхонга тортилганда калла ва мя тўла истеъмол қилиниши керак, деб ҳисобланган. Бу одат яна шуниси билан ҳам қизиқарлики, қўйнинг ўзи халқ тушунчасида "инсонни муҳофаза қилиш хусусиятига эга", деб қаралган ва шунга ишонилган. Ажабланишли жойи шундаки, болалик уйларда қўчқор боқиш, сақлаш одати қадимий анъана ҳисобланган. Г. П. Снесаревнинг ёзишича, боланинг биринчи тушган тишини ҳам қўйлар кўп сақланадиган жойга ташланган.

Тиш тўйларининг ана бир ўзига хос томони борки,

бу тўйларда ҳам албатта палов дамланган ва "қудуқ" деб аталган гўшти, майда кесилган хамирли таом тайёрланган. Бу таомни Хоразм вилояти Шовот туманида кузатилган.

"Оёқ тўйи".— Бола биринчи марта мустақил қадам қўйиб юра бошлаши билан ота-она, буви-бувалар, қариндош-уруғлар ва яқин кишилар ушбу шодликни турли тарзда тантана қилганлар. Айримлар маҳалла болаларини тўплаб, уларнинг ҳар бирининг қўлига биттадан кулча нон ва унинг устига холвайтар, ширинликлар, қанд-қурс, мсва-чевалар ва рўмолча бериб, боланинг устидан танга, ширинликлар сочиб нишонласалар, бошқалар эса "Оёқ тўйи" деб аталган махсус тўй қилганлар. Хуллас, ҳар ким ўзича нишонлаган.

Жумҳуриятимизнинг халқ турмушини 20—30-йилларга мансуб бўлган турмуш тарзи, оила ва болалар тарбияси, улар билан боғлиқ бўлган урф-одат, расм-русмлар, маросимларни ўрганган кишиларнинг ёзишлари, ўтмишда бундай тантаналар анчагина бўлиб, одамлар уларни баҳоли қудрат бажариб келган эканлар. Хусусан, Р. С. Гершенович¹ ва А. Л. Троицкая²ларнинг ёзишлари, юқорида айтилган анжуманлар ўзбекларда ўзига хос тарзда ўтказилиб келинганлиги қайд этилган.

Жумҳуриятимизнинг ҳудудида олиб борилган илмий-тадқиқот пайтида биз ҳам ана шундай тўй-тантаналар ўтмишда кенг тарқалганлигини ва жойларда ҳамон уни бажариб келинаётганлигининг гувоҳи бўлдик.

Тўй тантанаси ўтказиладиган кунга ота-она, буви-бува ва оиланинг яқин кишилари, қариндош-уруғлар пухта тайёрланганлар. Маълум кун белгилангандан кейин таклиф этиладиган кишилар келишган. Уларнинг олдиларига тўй дастурхони ёзилиб, турли ноз-неъмағлар, ширинликлар, нон патир, қатлама-сомса ва бошқа нарсалар қўйилган ва зиёфат берилган.

¹ Гершенович Р. С. О бытовой гигиены узбекского грудного ребенка. В кн. Труды САГУ, серия XII-6, Этнография, вып. II, Ташкент, 1928, с. 11.

² Троицкая А. Л. Рождение и первые годы жизни ребенка у таджиков долины Зеравшана.—СЭ, 1935, № 6. с. 132.

Зиёфат пайтида болага яхши, янги либослар кийдирилиб, одамлар олдида қадам босишини намойиш этилган. Барча тўпланганлар эса боланинг ушбу қадамини "қутлуг бўлсин" деб унга совғалар берганлар, устидан танга сочганлар, пул берганлар. Айрим жойларда боланинг оёғига юпқа латта ёки енгил ип боғлаб, оёғининг орасидан кулчанон думалатганлар, тўпланган маҳалла ёки қишлоқ болалари думалатилган кулча нонларни олиб қочганлар. Сўнг қайта олиб келганлар. Боланинг онаси ҳар бир боланинг қўлидаги кулча ноннинг устига ҳолвайтар, мева-чсва, ширинликлар солиб қайтариб берган, болаларга биттадан рўмолча берилган. Буларнинг барчаси ўша тўполон қилиб, қий-чув кўтариб юрган болалардек бизнинг боламиз ҳам тез кунларда чопқиллаб юрсин, деган маъно кузатилган.

Мўътабар хишиларнинг айтишларича, мазкур тўй учун боқиб қўйилган қўй сўйилган, катта қозонда ош дамланган, шўрва тайёрланган ва тўпланган меҳмонлар билан мезбонлар баҳам кўришган. Ушбу анжуман жумҳуриятимизда ва қардош халқлар орасида жуда қадим замонлардан буён ижро этилиб келинаётганлиги ҳақида бир қатор муаллифларнинг ишларида ҳам қайд этилган¹.

Инсон ҳаётининг айрим саналарида ўтказиладиган бир қатор тўй-тантаналардан қутилган мақсад, дунёга янги келган фарзанднинг бақувват ва соғлом бўлиб ўсишига, унинг касалтанмасдан, қувноқ, бардам бўлишини таъминлашга қаратилган. Шунинг учун ҳам болаларга аталган бундай тўй-тантаналар азалий удумлар силсиласига киритилган бўлиб, халқимизнинг маънавиятида чуқур ўрин эгаллаган. Бунинг кекса авлод вакиллари ва ота-оналар жуда қадрлайдилар. Агар юқорида таъриф ва тавсифи берилган тўйларнинг айрим ортиқча иримлари, урфлари чиқариб ташланса, қолган барча қисми, бола тарбиясига, унинг эсон-соғ ўсишини таъминлашга қаратилганлигини кўрамыз. Бу эса халқнинг азалий педагогикасидан бир намуна, холос.

1

Троицкая А. Л. Первые сорок дней ребенка (чилла) среди оседлого населения Ташкентского и Чимкентского уездов. В кн.: В.В. Бартольд. Ташкент, 1927.

Суннат тўйи

Суннат тўйи, халқ орасида хатна тўйи, боланинг қўлини ҳалоллаш каби атамалар билан ҳам юритилиб келинади. Бу тўй Муҳаммад пайгамбарнинг ҳаёти, фаолияти ва кўрсатмалари ҳақида ҳадисларда ҳам айтилгани, таъриф ва тавсиф қилингани учун ҳам кишилар орасида ижро этиб келинади. Мазкур ҳадисларда айтилишича, болалар 5, 7, 9, 11 ва 14 ёшгача бўлган палласида суннат қилиниши уқдирилган, шундагина гўё унинг қўли ҳалолланиб ҳақиқий мусулмон бўлган. Аммо бу нарсаси Қуръони каримда эмас, балки ҳадисларда айтилгани учун ҳам унинг номи суннат тўйи деб юритилган.

Аслини олганда суннат қилиш, яъни бола олатининг учидан озгина тери қисмини кесиб олиш одати жуда қадимий, узоқ тарихга эга. Бундай одатлар, расм-русмлар ибтидоий жамоа тўзуми даврида юзага келган бўлиб, ўсишини болаларнинг катталар сафидан ўрин олиши, балоғатга етиши муносабати билан бажарилган. Бунда ҳар хил жисмоний синовлар: оч қолдириш, терисини шилиш, қулоқ супрасини йиртиш, тишини синдириш, тишини эгвлаш каби ўнлаб синов шартлари бажарилган¹. Шундай расм-русмлар Австралия, Океания, Африка ва бошқа жойларда яшовчи халқлар орасида сақланиб қолган. Баъзи жойларда ҳатто қизларни ҳам хатна қилдирилган ва қилдирилмоқда. Бу одатлар ҳамон Яман ва Миср араблари орасида мавжудлиги ҳақида маълумотлар бор².

Қулдорлик жамиятида бу маросимлар диний мазмун касб этиб борган. Эрамиздан икки-икки ярим минг йиллар илгари Миср коҳинлари орасида хатна қилиш одати мавжуд бўлган. Бу уларнинг оддий одамлардан ажратувчи белги ҳисобланган.

Кенг тарқалган монотеистик диний шакллар вужудга келиши билан хатна маросими уларга ҳам келиб кирган ва вақт ўтиши билан диний мазмунга

1

Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар. Тошкент, 1960, 155—156-бетлар.

2

Ковтунович О. В. Вечный Египет, М., 1989. с.27—28; Косвен М. О. Кўрсатилган асар.

эга бўла борган. Биринчи бўлиб хатна яҳудийлик динида асосий диний талабларидан бири бўлиб қолади. Яҳудий динидагиларни бошқалардан фарқ қилишнинг асосий белгисига айланади. Аммо яҳудийларда муҳим ўрин эгаллаган бу одат бошқа динларга, хусусан, христиан динидаги кишиларга ўтмаган, буни фақат мусулмонлар қабул қилганлар.

Шуниси қизиқки, ислом динига бу одатнинг қачон ва қандай ўтиб қолганлиги ҳали ҳозиргача ҳам узил-кесил аниқланмаган. Ҳар ҳолда Қуръонда ҳам бу ҳақда ҳеч қандай кўрсатма йўқ. Шундай бўлса-да, ислом тарқала бошлаган даврларда бу одат суннатга асосланган ҳолда кенг қўлланила бошланган ва бора-бора ислом динига мансублик белгисига айланган¹.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Халифа Умар иккинчи подшолик қилган 717—720 йилларда Хуросонга ўз ноиб Жарроҳ ибн Абдуллани юборади. У кимки ислом динини қабул қилса, улар биринчи навбатда суннат қилишларини талаб қилади. Шу аснода мазкур тартиб жорий этилади. Аммо Жарроҳ ибн Абдулланинг бу ишига ва бошқа қатор номақбул тартибларига қарши халқ норозилик билдиради ва подшо Халифа Умар I га арзга борадилар. Лекин у ҳам Жарроҳ ибн Абдулланинг тadbирларини қўллайди. Шу тариқа мазкур мажбурий одат халқ гарданига тушади. Ана шундан буён бу удум бажарилиб келинади².

Тарихнависларнинг маълумотларига қараганда, Ўрта Осиё халқлари ислом кириб келгунча, суннат ва хатна нималигини билмаганлар. Уларда бундай одат бўлмаган экан. Араб манбалари билан пухта танишган ва улардан фойдаланган олимлар буни тасдиқлайдилар. Хусусан, Табарийнинг материалларига асосланган В.В. Бартольд қуйидагиларни битади. Хуросон ноиб Ашрас 728 йили Мовароуннаҳр аҳолисини мусулмонликка киритишга ҳаракат қилади. Шу боис ўзининг яқин кишилари, яъни икки дин пешвосига, мусулмонликни қабул қилганлардан солиқ олмаслигини

¹ Усмонов М. А. Ислам ақидалари ва маросимлари, Тошкент, 1975, 133-бет.

² Ўзбекистон ССР тарихи, биринчи том, биринчи китоб, Тошкент, 1956, 161-бет.

одамларга етказишни амр этади. Натижа кутилгандан ҳам юқори бўлади. Аммо хазинага пул тушмайди, юқори табақа кишилари орасида норозилик, ғалаговур бошланади. Шунда Ашрас фақат янги мусулмон бўлганлар орасидан кимда-ким суннат қилдирса, ана шуларни озод этишини буюради. Ислом ақидаларини ким ижро этса, ўшалар халос этилишини эълон қилади.

Унга жавобан барча ерли халқлар исломни қабул қилганлар, солиқни ҳеч ким тўламаган. Шундан сўнг илгари кимдан солиқ олинган бўлса, яна ўшалардан олинсин, деган фармон берилади¹.

Шу нарсани алоҳида таъкидламоқ жоизки, суннат жараёни илк синов даври қондаси эканлигини кўрсатиб турса-да, аммо Ўрта Осиё мусулмончилиги шароитида кўпроқ унинг бошқаруви ва шунга мослашуви билан ҳам характерланади. Бу — суннат қилдириш одати Ўрта Осиё халқларининг азалий, кўҳна удумлари силсиласига кирмаслигидан, кейинроқ пайдо бўлганлигидан дарак беради.

Тарихнинг тадрижий йўналиши, воқеа ва ҳодисаларнинг баёни, халқ турмуши ва маданиятининг минг йиллик ривожини суннатнинг Ўрта Осиёга араблар билан бирга келганлигини кўрсатади. Бу араблар босиб олинган жойларда улар олиб борган ижтимоий, иқтисодий, маънавий ва маданий сиёсат жараёнида исломнинг мавқеини мустаҳкамлаш палласида тарқатилган бўлса ажаб эмас.

Улуғ ёшдаги мўътабар кишиларнинг айтишларича, ўғиллик бўлган ҳар бир ота-онанинг фарзандлари олдидаги муқаддас бурчларидан бири ўғлининг қўлини ҳалоллаш, яъни уни суннат (хатна) қилдириш удуми бўлиб, у азалий удумлар силсиласидан мустаҳкам ўрин олган. Бу борада анъанавий саналиб келинаётган таомилларга ҳам алоҳида эътибор берилган, яъни ўғил боланинг ёши 5, 7, 9, 11, 13 ва ҳоказога етганда мазкур жараён энди катта тўй-томошалар билан нишонланадиган даражага етган. Аммо ҳамма жойларда ҳам мазкур рақам-саналар қатъий ижро белгиси сифатида сақланмаган, барча ҳам унга риоя қилавер-

¹ Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. II, СПб., 1900, с. 193.

маган. Шунингдек, хатна қилдириш расми нима учун тоқ рақамлар кўрсаткичида йжро этилиши борасида ҳам барча бирдек маълумотга эга эмаслар. Уларни атрофлича таҳлил эта олмайдилар. Сўрасангиз: "Ота-боболардан қолган удум",— деб жавоб берадилар.

Суннат тўйини таъриф ва тавсиф қилишдан аввал яна бир нарсa ҳақида тўхталиб ўтишга тўғри келади. Гап шундаки, жумҳуриятимизнинг барча жойларида мазкур тўйдан олдин "Исм тўйи" деган тадбир ўтказилиб келинган экан. Одатга кўра ота-она ўғлига суннат тўй қилмоқ учун жуда эрта тўй учун зарурий маблағлар тайёрлашга киришадилар. Шу жумладан, боланинг онаси, қариндош-уруғлари, яқинлари, қўни-қўшнилари тўпланишиб, бола учун турли кийим-кечаклар, кўрпа-ёстиқ, белбоғ, тўн бичадилар ва тикадилар. Мазкур ишларни атроф хотин-қизлар кўмагида, уларнинг актив иштирокида бажарилади. Бунга ёши улуг, серфарзанд, неvara-чеварали, ували-жували, покиза, бир никоҳли аёллар қатнашадилар. Улар орасидаги энг мўътабар онахонлар ушбу ишни бошлаб берадилар, қолганлар эса маҳалла-қишлоқ чеварларининг кўрсатмаси ва раҳбарлигида давом эттирадилар. Мазкур жараён ўз ичига рамзий маъно ҳам қамраб олган. Бажарилаётган ишнинг поёни кўрина бошлаганда, тўй соҳиблари ушбу юмушни бажаришда қатнашаётганларга ҳамда узоқ-яқин қариндошлари, яқинлари, қўни-қўшнилари иштирокида болага исм ҳам қўйиш жараёнини ўтказиб олиш мақсадида тўй қилиб берадилар. Бу тўй унча катта бўлмаса-да, маҳалла-қишлоқ аҳли қатнашади, ёши улуг кишилар иштирок этадилар. Боланинг ҳақиға, унинг униб-ўсишига истак билдириб, уни дуо қиладилар. Айни пайтда яқин кунларда ўтказиладиган суннат тўйининг ҳам бекаму кўст ўтишига тилак билдирадилар. Бу тўйни эса халқда "Исм қўйиш тўйи", деб юритганлар. Хоразм вилоятининг бир қатор жойларида ушбу маросим "От тўйи" номи билан аталган.

Ҳар бир ота-она фарзанд кўргач, ўзининг барча имкониятларини ишга солиб, тўйга пухта тайёрлана бошлайди. Барча керакати кийим-кечак, озиқ-овқат маҳсулотларини, совға-саломлар, қўйингки, тўйга нималар талаб этилса, ўшаларнинг барчасини ҳозирлайдилар. Тўй соҳибларининг муродлари ҳосил бўлиб, тўйнинг вақт-соати етганда, ўз қариндошлари ёши

улуғ маҳалла-қишлоқ оқсоқолларига маълум қиладилар. Улар бамаслаҳат иш юритиб, барча нарсани салмоқлаб чиқадиладар. Тўйнинг қандай ўтказилиши ҳақида, нималар қилиш, уни қандай ташкил этиш борасида фикрлашадиладар. Тўйни бир киши эмас, балки кўпчилик бўлиб ўтказадилар. Шу муносабат билан азалдан халқимизда тўй бир кишининг топган-тутганига қилинса-да, кўпчилик бошқаради, қатнашади, дейилади. Ана шу удумга кўра ҳар бир тўйда бўлганидек, суннат тўйида ҳам қатор вазифалар, ижрочилар, бошқарувчилар, ташкилотчиларнинг бўлиши тақозо этилган. Ижрочилар ўз вазифаларини масъулият билан бажарганлар, айна маҳалда тўйнинг яхши ўтишини таъминлаганлар.

Жумҳуриятимизнинг барча жойларида суннат тўйи қуйидаги тартибда ўтказилиб келинган: 1-маслаҳат оши — кенгаш тўйи, 2-тандир қуриш, 3-нонвой тушди, 4-сўқим сўйди, 5-нон еди, 6-ҳадми хўжа ўқитиш, (тўйнинг биринчи кун, яъни кичик тўйи), 7-катта тўй¹.

"Маслаҳат оши — кенгаш тўйи".— Суннат тўйи қилишдан бир неча кун аввал тўй қилувчи кишининг уйида эркак қариндошлар, яқин кишилар ва маҳалла-қишлоқ оқсоқоллари иштирокида маслаҳат оши — кенгаш тўйи ўтказилади. Мазкур тўйнинг амалий масъулияти улкан ҳисобланган. Шу боис ҳар бир оилавий, жамоа йигинлари маслаҳатли бошланган. Маслаҳат-кенгаш (айрим жойларда маслаҳат-кенгаш оши деб юритилган) тўйида тўйни ўтказиш учун нималар тайёрланган ва нималар зарур, нималарга муҳтожлик сезилиши, тўйни ўтказишда кимлар қандай вазифаларни бажармоқлари шартлиги, қайси қариндош-уруғ, яқин кишилар, қўни-қўшнилар нималар билан ёрдам беришлари ҳақида сўзлашиб оладилар. Шунингдек, тўйга қаердан кимларни таклиф этиш, тўйга кимлар чақириши каби қатор масалалар атрофлича ҳал этилади.

Бу нарса қадимдан эл, элат, қавм оқсоқоллари, оила бошлиқлари иштирокида ўтказиб келинган. Удум-

1

Қаранг: Снесарев Г. П. К вопросу о происхождении празднества суннат той в его среднеазиатском варианте.— В кн: Занятия и быт народов Средней Азии, СЭС, т. III, Л., 1971, с. 256—273.

нинг давоми сифатида ҳамон ижро этилиб келади. Кейинги пайтларда эса жамоа раҳбарлари, эъзозли ва мўътабар кишилар ташриф буюрадилар. Аммо жумҳуриятимизнинг бир қатор жойларида барча тўй-маъракаларни, анжуманларни эл, юрт, маҳалла-қишлоқ аҳли томонидан сайланган оқсоқол-катхудо, кайвони, ходимлар ҳамда маҳалла-қишлоқ сартарошлари бажариб келадилар. Буларнинг барчасида маҳалла ёки қишлоқ муллалари, эл-юрт орасида бообрў бўлган шахслар, ишбошилар-саркорлар актив қатнашадилар.

Диққатга молик томони шундаки, мазкур маслаҳатда қатнашувчи кишиларнинг тўпланишлари ҳам ҳар жойда ҳар хил кечган. Баъзи жойларда оқшомда, бир қатор ерларда эса ярим кечада тўпланганлар. Мазкур жараён кўпроқ Хоразм вилоятига мансуб бўлиб, бу уларнинг ўзига хослигидан далолат беради. Шуниси ҳам борки, қачон, қаерда тўпланишларидан қатъи назар ўша кеча катта ош дамланиб, тўпланган меҳмонлар зиёфат қилинган. Шу боис ҳам ушбу йиғилиш тўй номини олган.

Ўша вилоятнинг Беруний тумани ва унга қўшни бўлган жойларда маслаҳат-кенгаш тўйига меҳмонлар таклиф этилган, айрим маълумотларга қараганда эса, жамоанинг ҳар бир оиласидан бир кишидан чақирилган экан. Шу тарзда "оқсоқоллар кенгаши" ўзига хос тўйга айланган экан. Шу боис ҳам бу "кенгаш тўй" номини олган. Бироқ асосий маслаҳатчилар яқин қариндошлар, оқсоқоллар, кадхудо, кайвонийлар ҳисобланганлар. Ана шуларнинг айтганлари бошқа барча учун амалий дастур ҳисобланган.

Ҳозир ҳам Гурлан ва Беруний туманларида маслаҳат тўйи кўпчиликнинг иштирокида ўтказилиб келинади. Гоҳо унга созандаю-хонандалар ҳам таклиф этилади. Тўйнинг якунида эса уларга пул ёки бошқа нарсалар инъом этилади. Ушбу жараён жумҳуриятимизнинг бошқа жойларида нисбатан торроқ, унча шов-шувсиз, созанда-хонандаларсиз ўтказилиб, ош тортиш, дастурхонни тўй ноз-неъматлари билан безатиш, кексаларнинг оқилона маслаҳатларини тинглаш ва уларни бажаришга бел боғлаш билан ўтказилади.

Шуни алоҳида таъкидламоқ лозимки, маслаҳат-кенгашнинг соҳиб сифатида тўйнинг эгаси эмас, балки қўшнилари бош ролини бажарадилар. Улар кенгашни ўтказишда фаол қатнашадилар, дастурхон ёзиш, уни

ноз-неъматлар билан тўлдириш, иссиқ нон, таомлар келтириш каби юмушларни бажарадилар. Удумга кўра маслаҳат тўйига келганлар, зиёфат тугагандан кейингина ўз зиммасига юклатилган вазифаларни бажаришга киришадилар ва бу борада оқсоқолларнинг айтганларини бажарадилар.

Маслаҳат-кенгашнинг йўл-йўриғи, оқсоқолларнинг амалий ишлари шунчалик мустақилликка эга бўладики, гўё тўй бераётган киши иккинчи даражали бўлиб қолади. У фақат маслаҳат қатнашчиларининг саволларига жавоб бериб, тўйга тайёрланган нарсаларнинг сони, сифати, нималар қилингани, узоқ-яқин қариндошларини тўйга таклиф этган-этмаганлигини баён қилади.

Маслаҳатнинг бош мавзуси тўйга сарфланадиган маҳсулот: гуруч, ун, гўшт-ёғ, пиёз, мева-чева, қандқурс, сарпо, кўрпа-тўшак ва бошқалар ҳақида бўлиб, уларнинг қанчалик тайёрлиги, камчилик томонлари атрофлича муҳокама этилади. Уларнинг сони ва сифатига алоҳида эътибор берилади. Чунки тўйнинг яхши-ёмонлиги тортиладиган таомлар, ноз-неъматларнинг сифатига, уларнинг яхшилаб тайёрланиб, дастурхонга ўз вақтида тортилишига боғлиқ бўлган. Тўйга қанча одам айтиш, тўй эгасига нисбатан кўпроқ маслаҳат аъзоларига боғлиқ бўлган. Улар қанча киши қаердан кимларни таклиф этишни маъқул кўрсалар, ўшаларни тўйга таклиф қилганлар. Бу эса тўй эгасининг иззат-нафсига, обрў-эътиборига зарар етказмаган, чунки унинг барча таниш-билишлари, қариндош-уруғлари, ёру дўстлари олдиндан ўрганилиб, барчаси ҳисобга олинган.

Кўпгина жойларда тўй қилувчи кишининг ихтиёри билан унинг қариндошларидан биронтасини ёрдамга айтилади. У киши кенгаш қатнашчиларининг маслаҳатига кўра қандай ёрдам керак бўлса, уни бажо келтиришга ҳаракат қилади. Аслида бундай ёрдам ҳамиша керак бўлган ва иш чиқиб турган. Ўзаро ёрдамнинг бундай хизматидан кишилар ҳамиша манфаатдор бўлиб келганлар.

Тўйни қачон ўтказиш ҳам ана шу кенгашда ҳал этилган. Бу борада тўй эгаси эмас, балки маслаҳат қатнашчилар тўй кунини белгилаб берган, бунда қишлоқ-маҳаллаларда бир неча кишининг тўйи бир кунга тўғри келиб қолмаслиги ҳам алоҳида эътиборга

олинган. Чунки тўй мавсуми аксарият ҳолларда қиш ойларига тўғри келган. Бундан ташқари тўйни барча учун маъқул, яхши, хайрли кун, деб билинган кунларда ўтказиш одат тусига кирган. Нима учун шундай, деб сўрасангиз, худонинг ёмон куни йўқ, лекин тўй ўтказиш учун хайрли кунлар бор, ана шуларни ҳисобга олишимиз шарт, деб жавоб берадилар. Шунга кўра ҳар бир ойнинг, ҳафтанинг халқ ўзи танлаган, тўй ўтказиладиган сеvimли кунлари бўлиб, ҳамиша шунга риоя қилиб келинган.

Маслаҳат оши шунчалик кенг кўламда ўтказилганки, унда ҳатто тўйга қайси хонанда-созандани таклиф этиш масаласи ҳам қараб чиқилган. Бу вазифани ҳам маълум кишига юклатилган.

Қадимий удумларимизга кўра, маслаҳат тўйида шу маслаҳатга бошчилик қилиш эл-юртнинг обрўсини қозонган, халқнинг тўй-маъракаларини яхши биладиган, ишбилармон, эпчил, чаққон, элга сўзи ўтадиган кишиларга топширилган. Бу киши маслаҳат оқсоқоли деб юритилиб, барча ишга масъул кишиларни бирлаштириб, ҳар бирига муҳим вазифалар беради, унинг бажарилишини назорат қилади. Қаерда озгина нуқсон, камчиликлар рўй берса, дарҳол уни тузатишга ҳаракат қилади.

Маслаҳат оқсоқолининг муқаддас бурчидан бири тўйда бажарилиши шарт бўлган барча юмушларга, ўша ишнинг уддасидан чиқадиган кишиларни топиб тайинлаш ва мазкур ишни пок, чин дилдан бажаришларини кузатиб бориш бўлган. Ана шундай кишилардан бирови қозонга қараган, бири сабзи-пиёз тайёрлаган, яна бирови ўтин-чўп ҳозирлигини кўрган, яна бири самовар-чой қайнатиш билан, бошқаси тўйга кишиларни таклиф этиш билан банд бўлган ва ҳоказо. Таклиф этилган кишиларни кўча эшиги олдида икки қўли кўксиде кутиб олиш эса тўй соҳибига, келганларни ичкарига таклиф этиш ва уларни жой-жойларига ўтказиш яна бировига, уларнинг олдида дастурхон тузаш, нон-чой, ноз-неъматлардан хабар олиш, ош тортиш кабилар яна бир киши зиммасига юклатилган.

Тўйхона барча таклиф этилган меҳмонларни бир вақтда сиғдира олмаслиги мумкинлиги назарда тутилиб, қўшнилар ўз уйларига, айвонларига жой ҳозирлаб, меҳмонларни қабул қиладилар. Бу нарсалар ҳам кенгашда муҳокама этилиб, кимнинг уйига қанча

одам кетишини ҳисоблаб қўйилган. Энг мўътабар кишилар тайёрланган жойларнинг яхши деб топилган қисмига таклиф этилган. Чунки узоқдан келган ёши улуг кишиларни ана шундай жойларга жойлашдан мақсад, улар ўша жойда тунашлари, бемалол ҳордиқ чиқаришлари ҳам инobatга олинган. Шу каби масалаларни атрофлича ҳал қилиб, барча юмушларни бажариш йўл-йўриқлари айтилиб, бажарувчиларни аниқлангандан кейин эса маслаҳат тўйи ниҳоясига етади. Барча қатнашчилар тарқаладилар.

"Тандир қуриш". — Ҳар қандай тўй ҳам нонсиз ўтмайди. Шу боис тўйнинг бошланишида тўй нони ёпиш учун махсус тандир танланиб, тўйхонага тўйдан бир-икки кун аввал олиб келиниб, нонвойлар раҳбарлигида тандир қурилган. Бу эса алоҳида тантана билан ўтказилиб, нонвойларга ва маслаҳат оқсоқоли иштирокида ўтказилган. Чунки тандир қуриш жараёни тўйга тортиладиган ноннинг сифатли, тотли бўлишига катта таъсир этган, шу жиҳатдан нонвойлар тандир қуришга, уни созлашга алоҳида эътибор берганлар. Оқсоқол раҳнамолигида мазкур иш битгандан сўнг тўй соҳиби ош дамлаб, махсус "тандир қурди" зиёфатини ўтказди. Оқсоқолларнинг дуом-фотиҳасидан сўнг нонвойлар нон ёпишга киришадилар. Тўйга неча қоп ун кетиши, олдиндан нонвойлар, тўй оқсоқоли, маслаҳат аъзолари ўртасида келишиб олинган бўлади. Шунга кўра бир-икки кун кечаю-кундуз нонвойлар тўхтовсиз нон ёпадилар. Ёпилган нонлар эса махсус жойларга қўйилиб, улар эзилиб қолишдан сақланади.

Халқимиз нонни ва нонвойларни жуда эъзозлайди. Чунки нон азиз бўлганидек, уни тайёрлайдиган кишилар ҳам ниҳоятда пок, софдил, тўғри сўз бўлиш, гирром ишлатмаслик, нонни пала-партиш ёпмаслик каби қатор қоидалари мавжуд бўлиб, ҳар бир нонвой ва уларга қарашувчи кишилар ана шуларга итоат этишлари талаб қилинади. Нонвойлар айтилган қоплардаги унларни ёпиб бўлганларидан кейин, уларга алоҳида зиёфат берилади ва хизмат ҳақлари тўланиб, қўлларига тўйнинг совғалари, сарпо инъом этилади. Оқсоқолнинг дуои фотиҳасидан сўнг чиқиб кетадилар.

Шуни айтиш керакки, нонвойлар катта тўйларда бир тонна ва ундан ортиқ унни нон қилиб ёпиб берганлар. Агар тўй кичикроқ бўлса, тўй соҳибининг

иқтисодий имкониятлари етарли бўлмаса, бундай тўйларга нонвойлар таклиф этилмасдан, керакли нонни бир неча хотинлар, бир икки-учта тандирда хашар тарзида ёпиб берганлар.

Тўйлар учун нон ёпишнинг ҳар икки тартибда ҳам ун элашни ёши улуғ кишилар бошлаб берганлар, бу эса рамзий маъно касб этиб, тўйнинг умумий кайфиятига унумли таъсир этади, деб қаралган. Агар тўй учун нонни хотин-қизларнинг ўзлари бажарадиган бўлсалар, маслаҳат оқсоқоли тўй эгасининг ёши улуғ, мўтабар қариндош аёлларидан бирини нон тайёрлашга бошлиқ қилиб тайинлайди. Нон ёпти кунлари тўй эгасининг ёру-дўстлари, қариндошлари ва қўни-қўшнилари нонвойхонага ташриф буюрадилар. Қадимий таомилга кўра буларнинг олдига олиб чиқиладиган нонни дастурхонда эмас, балки рапидада (енгчада) олиб чиқилади. Бу эса ўзига яраша рамзий маънога эга бўлиб, иссиқ нондан тановул қилиб ўтирган меҳмонлар, нон учун нонвой хотинларга пул ташлайдилар, кийимлик мато ва бошқа нарсалар совға қиладилар, уларнинг хайрли ишларига барака тилайдилар. Боланинг онаси эса келган меҳмонлар орасидаги ёши улуғ кишининг белига янги тўй белбоғи боғлатади, ипакли мато совға қилади ва пул беради. Нон ёпиш тамом бўлгандан кейин кирганлардан тўпланган нарсаларни (совғаларни) нонвой аёллар ўртасида тақсимланади. Буни кайвоний ёки тандир боши аёл бажарадилар.

"Сўқим сўйиш". — Анъанага кўра тўйдан бир кун олдин маслаҳат оқсоқолининг тайинлаган кишиси маҳалла-қишлоқ қассобини тўйхонага таклиф этиб, тўй учун боқилган мол, қўй, гоҳи от ва туяни сўйишга бағишланган маросимни ўтказадилар. Тўй учун боқилган мол, от ва бошқа ҳайвонлар халқ тилида "сўқим" деб юритилган. Тўйхонага қассоб келгандан кейин маслаҳат оқсоқоли, қассоб ва буни бошқариб борувчи киши ҳамда бошқалар қатнашадилар. Аввало қассоб ва бошқа тўпланган кишиларга зиёфат берилади. Зиёфатдан сўнг оқсоқол дуои фотиҳа қилиб, қассобнинг ишига барака тилаб, уни ўз юмушини бажаришга йўллайди. Қассоб қўй, мол, от ёки туяни сўйиб, унинг гўштини тўй учун тайёрладиган барча таомларга алоҳида-алоҳида қилиб ажратиб, гўшт сақлаш учун махсус тайёрланган жойга

ажратиб қўяди. Гўшт тайёрлаш билан боғлиқ барча юмушлар тугаганидан кейин, қассоб ювиниб, иш кийимларини алмаштириб бўлгандан сўнг ҳам чой-хўрлик бўлади, тўй учун тайёрланаётган ноз-неъматлар билан сийланади. Қассобга хизмат ҳақи ва сарпо берилади, сўйган мол-қўйнинг гўштидан олади, тўйнинг ноз-неъматларидан бир белбоққа тутиб "тўйники табаррук" деб берилади. Шундан кейин эса қассоб хайр-хўшлашиб чиқиб кетади. Аммо тўй куни тўйга келишлиги таъкидланади.

Мўътабар ёшдаги кишиларнинг ҳикоят қилишларидан маълум бўладикки, қассоблик касби ҳам нонвой-никидек, муқаддас, уни бажариш учун киши пок, софдил, очиқ кўнгил ва тўғри сўз бўлмоғи, ҳамиша тоза, пок бўлиб юриши, алдамчилик, фирромлик қилмаслиги шарт бўлган. Ҳар қандай юмушни бажаришдан олдин таҳорат қилиши, дилида қилаётган иши ўша хонадонга ва эл-юртига бағишланган бўлишини ёдда тутиб, тўғри ва чин кўнгилдан хизмат қилиши шарт бўлган. Токи қассобнинг бажарган юмушидан тўй эгаси, оқсоқол, эл-юрт аҳли рози бўлсин, унинг орқасидан нуқсонларига шама қилиб, ёмон сўзла-маслигини таъминлаш бош ўринда турган.

"Тўйга таклиф этиш".— Тўй учун зарур бўлган барча юмушлар бажарилиб бўлингандан кейин, маслаҳат оқсоқолининг тавсияси билан тўй куни аниқланиб, энди тўйга кишиларни таклиф этиш тартибини бажариш қолади. Бу соҳага тайинланган кишилар эса оқсоқолнинг кўрсатмасига биноан тўйга чорлайдилар. Бундай кишиларни ҳар жойда ҳар хил атамалар билан юритиб келинган. Хусусан, уларни "Ходим", "Кайвони" деб аёллар орасида айтилган бўлса, "Пайкал" деб эркаклар орасидаги кишиларни атаганлар. Ана шу кишилар маҳаллама-маҳалла, қишлоқма-қишлоқ отда, пиёда ёки бошқа бирор нарсада юриб тўйга чақирганлар. Фарғона водийсида тўйнинг биринчи куни эрталаб, "Фалончиникига нонуштага" деб чақирилган, пешинда эса "Фалончиникига ошга", тўйнинг иккинчи куни, яъни катта тўйи куни эса эрталаб, наҳорга ошга баланд товуш билан чақирилган. Бу ишларни кўпроқ сартарош ёки бошқа кишилар бажарганлар. Ушбу юмушни бажарганликлари эвазига тўйхонадан совға олганлар, пул ёки бошқа

нарсалар билан бирга тўйнинг ошидан, ноз-неъматларидан бир белбоғ тутиб берилган.

Жумҳуриятимизнинг айрим жойларида ушбу вазифани бажарадиган махсус кишилар бўлмаганлиги ёки шунга одат қилинмаганлиги туфайли уни 10—12 ёшлардаги болалар бажарганлар. Масалан, худди шундай жараёни Хоразм вилоятининг Гурлан туманида кузатилган.

Одатта кўра тўйга айтилган кишилар тўйхонага навбати билан жойнинг бўшашига қараб кирганлар, тўйбоши оқсоқоллар ҳар бир гуруҳ кишиларнинг қачон, қаердан келганлигини ҳисобга олиб борганлар. Уларнинг барчасига баробар ҳурмат кўрсатилиб, ўзларига муносиб жойларга ўтиришларини таъминлаганлар. Агар шу тартиб бузилса, тўйга келган меҳмонларнинг кўнглига ғашлик тушмаслиги учун жуда эпчиллик ва чаққонлик билан, ҳар бир ҳаракатни ва бажараётган юмушларини ўрнига қўйиб ижро этишлари талаб этилган. Тўй бу бир жиҳатдан кишиларнинг ўзаро муносабатлари, бир-бирларига бўлган иззат-эҳтиромларини намойиш этадиган ва ҳар томонлама кузатилган жой бўлгани учун ҳам хизмат қилиб юрган кишилардан ортиқча эътиборли, эҳтиромли бўлишларини талаб этади.

"Йигит йиғнаш" — Катта тўйдан олдин, тўй қилувчининг уйида "йигит йиғнаш" бўлади. Бунга ёш йигитлар қатнашадилар. Қадимда Хива туманида шу кунни уйланган ва уйланмаган йигитлар тўпланадилар, атрофдан ҳам меҳмонлар таклиф этилган. Ҳозирги пайтда эса ушбу анжуманга катта ёшдаги йигитлар ҳам қатнашадилар. Хоразм вилоятининг Хонқа туманида мазкур маросим "Жўра палов" номи билан машҳур. Кўҳна Урганч ва унинг атрофида эса мазкур йиғин "Йигит чақириниш" деб юритилган экан.

Мазкур маросимга тўпланган йигитларнинг ёшлари турлича бўлишига қарамасдан, уларнинг аксарияти суннат қилинаётган боланинг ёш гуруҳи доирасидан чиқиб, катталар, яъни балоғатга етган йигитлар гуруҳига қўшилган кишилар ҳисобланганлар. Бу маросимда уларни тўплаб, зиёфат беришлик ва алоҳида уйга таклиф этиб, ўзларига хос ўтириш уюштиришнинг ўзи хатна қилинаётган боланинг болалик дунёсидан, катталар оламига ўтишини нишонлаш бўлиб ҳисобланган. Бошқача қилиб айтганда, тўйбола ўзн-

нинг болалик дунёси билан хайрлашиб, энди катталар оламига кириб бораётганлигини нишонлаган. Бунинг ўзига хос томонлари ва рамзий йўналишлари мавжуд бўлиб, турли жойларда турлича талқин қилиб келинган, ammo барчасининг остида бир мақсад, боланинг бошқа дунёга ўтиши, энди болалик давридан чиқиб, йигитлик-балоғатга етиши, катталар қаторидан жой олишини тараннум этишдан иборат бўлган. Шу боисдан ҳам жойларда "йигит йиғнаш", "Жўра палов", "йигит чақиритиш" иборалари қўлланилган. Ана шу атамаларнинг ўзидан ҳам кўриниб турибдики, бу қадимий ўдум болаларни ўз болалик дунёсидан, катталар дунёсига чиқишларидаги бир йўналиш бўлган. Бажарилаётган йигин характеридан ҳам унинг илдизи атистарга бориб тақалишидан дарак беради.

"Нон еди".— Қадимий анъанага кўра тўйнинг биринчи кuni эрталаб, оламлар тўйга — "Нон еди"га чақирилади. Бу турли жойларда турлича номлар билан ҳам юритилиб келинган. Хусусан, Фарғона водийсида эрталаб, "Нонушта"га деб чақирилган. Эрталаб, тўйхонага "нон еди" ва "нонушта"га келган меҳмонлар олдида дастурхонлар ёзилиб, тандирдан ҳозир узилган иссиқ нон ва бошқа ноз-неъматлар қўйилган, чой берилган. Одатга кўра нон едида келган кишилар иссиқ нондан еб, нонушта қилганларидан сўнг оқсоқолнинг дуои-фотиҳасига қўл кўтариб, тўйнинг баракали ўтишига, қилган хайр-эҳсонига раҳматлар айтиб ўринларидан турадилар, шунда ҳар бир кишининг қўлига иккита, тўртта, айрим жойларда 9 тадан нон берилган. Шу боис мазкур ўдумнинг номи "Нон еди" бўлиб кетган экан.

Шу кuni пешинда халққа ош тортилган. Бунда ҳам барчанинг олдида дастурхон ёзилиб, нон ва бошқа ноз-неъматлар дастурхонга тортилган, ҳар икки, уч кишининг олдида бир товоқдан ош берилган. Ош еб бўлингач, оқсоқолнинг дуои-фотиҳасидан сўнг келган меҳмонлар ўринларидан туриб, аста-секин чиқиб кетганлар. Уларнинг ўрнига бошқалар кирган. Шу зайлда келган меҳмонлар тамом бўлгунча, мезбонлар оёқда туриб хизмат қилганлар. Барча келиб бўлгандан сўнг, ўдумга кўра тўйга кела олмайдиган, ногиронлар, қариялар, якка-ёлғиз кишиларга тўйнинг ошидан, нон-патир, сомса-қатламасидан биттадан белбоққа туғиб, кишилар орқали киритиб юборганлар. Бу азалий

удум ниҳоятда муҳим бўлиб, тўйбошилар тўйдан олдин бундай кишиларнинг кимлиги, қаерда эканлигини муҳим ҳисоб қилганлар ва тўйда ош тортилгандан сўнг уларга ҳам тўёналар киритилишини таъминлаганлар.

Тўйнинг ушбу куни жумҳуриятимизнинг турли жойларида ўзига хослик билан ўтказиб келинганлиги равшан. Масалан, Хоразм вилоятида шу куни одамларга нон-choй тарқатилиб, сўнг қовурдоқ тортилади, шундан кейингина палов берилади. Меҳмонлар орасида бошқа қўшни туманлардан келганлар бўлса, улар алоҳида ҳурмат, иззат-икром билан меҳмон қилинган. Азалий удумга кўра улар ўзлари билан бирга пул, мол-қўй ва бошқа совғаларни тўёна қилиб олиб келганлар. Тўй эгаси ва шу юмушга тайинланган кишилар кўмагида ким нима олиб келганлиги қатъий назорат қилиниб, алоҳида номлари ва келтирган совғалари битиб борилган. Шу битик орқали келган меҳмонларга тўёна совғалар тарқатилган ҳамда уларнинг ҳисобига кўра мазкур совғалар уларнинг тўйларида қайтарилган.

"Қўноқ оши".— Юқорида эслатиб ўтганимиздек, тўйхонада кўпчилик меҳмонларни жойлаштириш қийин бўлиб қолса, қўшнилари уйлари ва айвонларига жойлаштирилган. Бу меҳмонларни "қўноқлар" деб юритилиб, шу уйда меҳмонларга зиёфат берадилар. Лекин тўйнинг ўйин-кулгили базми бошланганда қўшни-мезбон қўноқларни олиб тўйхонага чиқадилар, тўй-томошаларини кўриб бўлганларидан кейин яна қўшниникига қайтиб чиқадилар. Қўноқлар учун тўйхонада тайёрланган ош, қовурдоқ ва бошқа ноз-неъматлар алоҳида дастурхонларда тўйхонадан чиқарилади. Бу тартибни кўпгина жойларда "Қўноқ оши" атамаси билан юритганлар.

Тўйхона меҳмонлари (асосан эркаклар) хоналарга, айвонларга ёки кўча эшиги олдидаги майдонга жой қиладилар. Хотин-қизлар учун эса алоҳида жой қилинади, жойларга шолча, палос, гилам солинади, эркаклар турган томонни қанор ёки бошқа нарсалар ёрдамида тўсиб қўйилади.

Тўй-тантаналарнинг ўзига хос удумларидан бири келган меҳмонларни ошга таклиф қилишдан аввал қўлларини ювиришдир. Бунинг учун бир-икки киши елкасига сочиқ солиб, қўлига обдастада илиқ сув, бир қўлида эса чилбчин тутиб, ҳар бир меҳмоннинг

қўлини ювдирадилар. Шундан сўнггина иккиовора, учовора деб ош тортилади. Бунинг маъноси бир товоқ ош икки ёки уч кишига демакдир.

Тўйнинг биринчи кунги ошидан кейин кечга томон маҳалла ёки қишлоқнинг оқсоқоллари, сартарош, мулла тўпланадилар. Тўй қилувчи кишининг махсус тайёрлаб қўйилган хонасига киришади. У ерда мулла ва оқсоқоллар хатми қуръон ўқиб, суннат тўйи қилинаётган болага, тўй соҳибига қут-барака, сиҳатлик тилайдилар. Тўйнинг биринчи кунини "Хатми Қуръон" билан тугайди.

Тўйнинг иккинчи кунини халқ таъбири билан айтганда уни "Катта тўй кунини" деб аталиб, эрталаб яна ошга чақирилади ва ош тортилади. Кечга томон хотинлар учун алоҳида ош берилади ва хотинларни баланд овоз билан ошга чақирилади. Барча аёллар дастурхонга нон-патир, қатлама-сомса, ширинликлар ва мато қўйиб тўйга келадилар. Уларга нон-патир, тўйнинг ноз-неъматлари тортилади, кейин ош берилади. Хотин-қизлар ошдан сўнг бироз ўйин-кулги қиладилар. Шундан кейингина хотинлар тарқаладилар. Олиб келинган тугунлар: нон-патир, нарсалари тўйникига аралаштирилиб, қайтариб берилади. Одатга кўра хотинлар олдиларига тортилган дастурхондаги барча ноз-неъматларни тенг бўлиб оладилар. Ноннинг устига ош, қатламанинг устига ширинликлар қўйиб ўз дастурхонларига қўшиб ўраб олиб кетадилар. Уйларига боргандан сўнг эса, бу тўйники, табаррук, деб болаларига бўлиб берадилар.

Хотинлар кузатилгандан сўнг тўйхонада тўй қилувчининг қариндош-уруғлари, яқинлари, хўни-хўшниси, мулла ва сартарош, маслаҳат оқсоқоли, хизмат қилувчилар қолади.

Тўй зиёфатидан кейин суннат қилинаётган болани ясантириб кийинтириб олиб кирадилар, тўйга қатнашаётган кишилар унга пул берадилар ва тўйлари билан муборакбод этадилар, уни қўшниларникидаги қўноқлар олдига ҳам олиб чиқадиладар, улар ҳам ўз навбатида болага пул ва бошқа совғалар берадилар.

Шу нарса эътиборга молики, жумҳуриятимизнинг бир қатор жойларида бир суннат тўйи берилиб, унда ака-ука, тоға-жиян, опа-сингилларнинг фарзандлари ёки бой хонадоннинг тўйида камбағал қариндоши, қўшниси ёки бошқа бирор кишининг фарзанди ҳам

қўшиб хатна қилиш одати ҳам мавжуд бўлган. Бунда отасиз, онасиз қолган гўдаклар ҳам суннат қилинган экан. Азиз ва мўътабар кишиларнинг айтишларича, савоб бўлар, деган маънода бир тўйда икки, уч, гоҳо тўрт ва ундан ортиқ болалар хатна қилдирилган экан. Бундай тарзда ўтказилган хатна учун бошқа болаларнинг ота-оналари ёки бошқа кишилар тўй сарф-харажатидан қутулган, фақат сартарошга сарпо берилган, ҳолос.

Тўйнинг иккинчи кунни пешиндан сўнг, аксарият жойларда эса тўйнинг биринчи кунни, кечгача, иккинчи кунни пешингача тўй томошалари бўлиб ўтган. Бундай томошалар кўча эшик олдида давра қурилиб, уни жойларда "Қур" деб ҳам юритадилар, созанда-хонанда, қизикчилар, дарвозлар ва бошқа турдаги санъаткорлар ҳам қатнашган.

"Қур"нинг тўри тўй бошқарувчилариники бўлиб, уларнинг олдида тўй қилувчи ва унинг қариндошлари томонидан бериладиган совринлар туради. Бу совринлар томошада яхши ҳунар кўрсатганларга берилган. Буларнинг орасида: қўй, қўзи, улоқ (эчки), шолча, гилам, патос ва бошқа нарсалар бўлган. Қур бошидагилар олдинга дастурхон ёзилиб, чой, нон, ширинликлар каби ноз-неъматлар келтирилган. Томоша пайтида хотин-қизлар таомилга кўра эркакларнинг орқаларидан жой олганлар. Биринчи қатордан жой олиб, юзларини намоён қилиш ҳаё доирасидан чиқиш саналган. Хотин-қизлар ҳам шунга биноан юзларини қисман бўлса-да яшириб, рўмол, елаклари остидан қараб, томоша қилганлар.

Суннат тўйидаги томошалар, бир қатор чиқишлар, мусобақалардан ташкил топади. Уларнинг тартиблари мустаҳкам сақланади. Томошани мусиқачилар, хонанда-созандалар ва масхарабозлар бошлайдилар, дарвозлар иштирок этадилар. Мазкур томошага тўй эгаси пул бермайди, пулни ҳар бир кўрсатилган ўйиндан сўнг томошабинлардан йиғиб олинади. Бу бир одат шаклида жуда қадимдан жумҳуриятимизнинг деярли кўпгина жойларида мавжуд бўлиб, тўйда хизмат қиладиган барча санъаткорларга пулни томоша қилаётган кишилар берганлар. Фақат кейинги пайтлардагина, уларга тўйнинг эгаси нақд пул тўлайдиган бўлиб кетган.

Суннат тўйининг ўзига хос томонларидан бири

"Бор борича, йўқ ҳолича" деганларидек, ўзига тўқ, бой-бадавлат кишилар бир неча кунлаб ош-нон бериб тўй қилсалар, бoshқалар баҳоли-қудрат ўтказганлар. Мўътабар кишиларнинг айтишларича, жуда қадим замонлардан буён суннат тўйи икки кунда ўтказилиб келинган, ammo айрим бой хонадонларда 5, 7, 9, 11, 15 ва ҳатто 21 кунлаб тўй берган эканлар. Масалан, Андижон вилояти Избоскан туманидаги Чувама қишлоғида яшовчи Маллабой буваннинг айтишича, шу қишлоқда яшовчи Тўрақулбой 8 кун тўй бериб, уч кун ош-нон тортиган, уч кун дор ўйнатган, икки кун турли томошалар уюштирган экан.

"Нашира айтиш" — Суннат тўйининг донгини янада ошириш маъносида тўйларда алоҳида "Нашира айтиш" ташкил этилган экан. Бунинг учун мадрасадаги мударрис ўз талабалари билан тўйга таклиф этилади. Шунга кўра мударрис ўз талабалари билан тўйга келиб, тўй қилинаётган боланинг қўли орасига довод боғлаб қўйишиб, нашира ўқиганлар. Масалан:

*Жаҳаннам узра бир кўприк бор, оҳ,
Ўшал кўприк сирот отлиқ гузаргоҳ.
Омин-омин, ё раббано, омин,
Қиличдан тез эрур, қилдан ингичка,
Пушаймонлар тушгай ўшал кун ичга.
Омин-омин. ё раббано, омин..*

Шу жараёнда тўй қилинаётган боланинг қўлидаги доводга тўйдаги кишилар танга пул таплайдилар. Хотин-қизлар эса белбоғ, рўмолча, турли матолар, чопон, тўйнинг ноз-неъматларидан тугилган тугунлар кеттириб, боланинг ёнига қўйиб кетадилар. Нашира айтиш тамом бўлгандан кейин тўпланган пул мударрисга, қолган нарсалар талабаларга бўлиб берилган экан.

Ана шундай кўп кунлаб тўй берган кишилар орасида Ўсмонхожи, Ясовулхожи, Сойиббойамин кибиларни кўрсатадиларки, уларнинг тўйларида халқ томошаларининг барча турлари намоён этилган экан.

"Улоқ бериш" — Тўйнинг биринчи пешиндан кейин ва катта тўйи кун пешингача тўй қилаётган киши бир ёки бир неча кун давом этадиган тўй улоғи берган. Ана шундай узоқ муддатга улоқ берган кишилар орасида Қозоқбойхожини тилга оладилар.

Улоқ полвонлари — чавандозларига соврин учун Қозоқбойхожи бир арава чопон, ятак, белбоғ, офтобачилобчин, чойнак-пиёла, товоқ, патнис, мистовоқ, қумғон каби уй-рўзгор буюмлари билан гилам, палос, шолча, кигиз ҳамда қимматбаҳо нарсалар, ҳамда пул олиб келган экан. Улоқ чопишда, кўпкарини усталик билан майдон ўртасидан олиб чиқиб, майдонни айлан-тириб, тўй бошилар турган жойга олиб келиб ташлаган чавандозларга соврин тарзида бериб борилган. Ким неча марта олиб чиқса, унинг маҳорати, усталиги, эпчил, чаққонлиги ва қўрқмаслиги кузатилиб борилган. Ана шу сифатларига кўра полвонларга арзигулик совринлар оқсоқоллар томонидан бериб борилган. Бу нарса асрлар давомида шаклланган удумлар, таомил, талаб ва қондалар асосида пишиб, етилгани учун "Ровоқ"да турган оқсоқолларнинг ҳукмига норозилик кам бўлган. Лекин шундай ҳоллар ҳам учраб турган. Улоқ (кўпкари) ўйини аниқроғи мусобақаси тамом бўлганда олиб келинган совринлар ҳам поёнига етган. Улоқнинг энг сўнгги қисмини халқда "Олди-олди" деб юритилиб, ким эпчиллик қилиб ўртадан улоқни олиб чиқиб, бир айлантириб олиб ўтса, улоқ ўша кишига берилган. Бунинг аксарият ҳолларда икки, уч ёки тўрт ўртоқ улоқчилар биргалашиб олиб чиққанлар, тамошадан сўнг ўз меҳмонхоналарига ёки бирортасининг уйига олиб бориб, тозалаб кабоб ёки бошқа таом тайёрлаб еганлар. Айтишларича, улоқнинг гўшти, отнинг туёғи остида эзилиб, ниҳоятда ширин бўлар эмиш.

"П о й г а".— Жумҳуриятимизнинг кўпгина жойларида улоқдан кейин йигитлар учун узоқ масофадан от чоптириб, белгиланган маррага етиб келиш учун пойга мусобақаси ҳам ўтказилган. Бунда кўпроқ ёш йигитлар ўзларининг чопқир отлари билан узоқ масофага отда чопганлар. Бу ўйин бир қараганда оддий отни миниб, чоптиришдек туюлса-да, у биринчи навбатда отларнинг сарасини ажратган, бошқа томондан ёш йигитларни от минишга, от билан муомала қила олишга, отнинг устида ўзини тутатилишга, эпчил, чаққон, пишиқ ва бақувват бўлишга, узоқ масофага отда чопишнинг йўл-йўриқларини пухта эгаллаб боришга ўргатган. Азиз отахонларимизнинг айтишларича, от чоптириб, узоқча бориш, унинг устида чарчамай ўтира билиш йигитларни жисмоний жиҳатдан бақувват қилса, ки-

шининг ички органларини соғлом бўлиб боришида, айниқса юракни мустаҳкамлашда катта фойдаси бўлган экан. Шу муносабат билан ота-боболаримиз ёш болаларни жуда ёшлигидан от миннишга, от билан мулоқотда бўлишга ўргатиб келганлар.

"Қўчқор уриштириш".— Жумҳуриятимизнинг барча вилоятлари, туманларида суннат тўйларида бериладиган томошалардан бири бўлиб, махсус тайёрланган жойда боқилган ва шу томоша учун тайёрланган қўчқорлар уриштирилган. Бунинг шинавандалари махсус қўчқор боқиб, уларни уриштишга ўргатиб келганлар. Ана шу тарзда боқиб, тайёрланган қўчқори бор кишилар тўйларда қўйилган совринлар, халқ томошасини яратиш мақсадида ўз қўчқорлари билан тўйга борганлар. Қўчқор уриштиришдан олдин, жарчилар тўйга тўпланган ва қўчқор уриштиришнинг шинавандалари орасида баланд овоз билан тўйга кимлар ўз қўчқорлари билан келган, уларнинг қўчқорларининг тафсилоти ва қўйилган совринларнинг мақтови, уларнинг қиммати ҳақида элга эълон қилади. Бунинг эшитган барча каттаю кичик тайинланган майдонга тўпланадилар. Тўй ва маслаҳат оқсоқоллари, тўй эгасининг ва унинг қариндошлари томонидан келтирилган совринларни олиб, махсус ровоқ қилиб, ўша ерга тўпланадилар. Оқсоқоллардан бири, қўчқор уриштиришнинг ашаддий шинавандаси, мазкур мусобақага раислик қилади. Унинг чақируви билан ўз қўчқорини етаклаб майдонга чиқадилар. Жарчи эса баланд овозда ким, қандай қўчқор билан майдонга чиққанини эълон қилиб борадилар. Айни пайтда жарчи кимнинг қўчқори ушбу курашда ғолиб чиқса, қандай соврин кутаётганлиги ҳақида ҳам маълумот бериб боради. Кўпгина ҳолларда ғолиб чиққан кучнинг эгаси тўй совринини олиш билан бирга, жарчининг етакловида давра айланиб, томошага тўпланган одамлардан пул йиғиб олган. Бу хайрихоҳлик билан бериладиган пул бўлиб, қўчқорни шунчалик боқиб, уриштиришга тайёрлагани учун эҳсон сифатида берилган экан. Агар уриштириш дуранг билан тугаса, бундай ҳолатда соврин ҳар икки томонга тенг қилиб бўлиб берилар экан.

Шуни эътироф қилиш керакки, Ўрта Осиё халқларининг диний эътиқодларида "Қўчқор" халқлар тарихининг турли давларида маълум маъно — ташиб кел-

ганлиги ҳақида этнографик, археологик ва ёзма ёд-горлик манбалари шохидлик беради. Мутлақо аниқ маънода қўчқор "сақловчи", "асровчи"лик каби рамзийликка эга бўлган экан. У инсон зотини турли ёмон руҳ, инс-жинс, арвоҳ, зиёнкашлардан асрайди, деб тушунтирилган. Бу ҳақда қўчқор шохларининг дарвоза пештоқига, кўзга кўринарли жойларга илиб қўйилиши ҳам тасдиқлайди. Шунингдек, мазорларда ҳам қўчқор шохларининг узун ходаларга осиб қўйилгани, мақбара, сағаналар устига қўйилганлиги ҳам фикримизни исботлайди. Кекса авлод вакиллариининг бу борада аниқ ва мукаммал далиллари, унинг "ёмон кўздан асрайди" деган тушунчаларида ҳам қўй ва қўчқорларга бўлган рамзий тушунчанинг жуда қадимий эканлигидан дарак беради.

Эшик пештоқига қўчқор шохининг илиб қўйилишида, ҳовлига кираверадиган жойга осиб қўйишдан мақсад, ҳовлига кирадиган кишининг нигоҳи шу шохга биринчи бўлиб тушади, бу ўша одамдаги "ёмон ниятни", "ёмон кўзини", "бузуқ фикрини" синдиради, дейдилар. Кўпсонли суҳбатдошларимизнинг айтишларича, ҳовлида қўчқор боқишдан мақсад оиладаги фарзандларни ёмон кўздан асраш бўлган. Бундай куч-қувватга фақат уриштириладиган қўчқорларгина эга бўлганлар.

Хоразм вилоятида жуда қадим замонлардан буён бир яхши одат мавжуд бўлиб, бунга кўра ҳар бир киши бозорга борганида, уй-рўзгор учун нарсалар харид қилишдан аввал қўй бозорига кириб, бир қўйни силаб-сийпалаб, сўнг ўз ишини битиргани борган, бу эса унга ишлари ўнгидан келишига ёрдам беради, деб уқтирилган.

Тарихий тараққиётнинг кейинги даврларида эса бутун тирик қўчқор эмас, балки уни танасининг бирор бўлаги ана шу вазифани ўтай бошлаган экан. Шунга кўра бутун Ўрта Осиё бўйича ҳовлиларга киришда, кўзга кўринадиган жойларга қўчқор шохи илинадиган бўлиб кетган экан. Қурбонлик учун сўйилган қўчқорларнинг бошлари — шохлари мазорларга илинганлиги бежиз эмас. Шунингдек, қўй жунлари ҳам "ёмон кўздан асровчи" нарсалар силсиласига киритилган. Қўйнинг куракларидан эса фол очишда фойдаланилган.

Кейинги вақтларда қўчқор шохи ўзининг рамзий

маъносини сақлаган ҳолда соф безак тарзида ҳам қўлланиладиган бўлиб кетган. Масалан, Хива ва Хонқа туманларида қизлар ва болаларнинг дўппиларига ёғочдан ишланган қўчқор шохлари тикиб қўйилади.

Ўзбек-қарлуқ аёлларининг бош кийимларида "Шох бош" атамасининг мавжудлиги, шунингдек, Нурота аёлларида "Қўчқароқ" иборасининг мавжудлиги ҳам, эри ўлган аёллар йиғлаганда "Шохим синди" дейишлари ҳам ана шулардан даракдир¹.

Қорақалпоқларда "Қўчқор шох" эшик пардаларига тикилган кашта нусхасидир. Шунингдек, "Қўчқор шох" каштачиликда ишлатилиши ҳам рамзий "асровчилик" маъносига эга бўлган деган тушунча мавжуд. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин, чунки улар халқимизнинг турмушида жуда кенг тарқалган.

"Кураш".— Қадимий халқ ўйинлари — мусобақаларидан бири бўлиб у жуда катта территорияга тарқалган, энг сеvimли ва кенг тарқалган халқ ўйинларидан бири сифатида қадрланиб келинган. Ўрта Осиё жумҳуриятлари ҳамда Озарбайжонда кенг расм бўлган. Ўзбеклар орасида унинг икки тури-шакли мавжуд бўлиб: уларни фарғонача ва бухороча деб юритиб келинган. Кураш ўйинлари инқилобгача ва ундан кейин ҳам, ҳозирги кунларда ҳам асосан тўй, сайилларда ва маросимларда ижро этилиб келинади, ёшларнинг кўпчилиги шу билан шуғулланиб келади-лар.

Фарғонача курашда полвонлар тўн кийиб, белбоғ боғлаб, бир-бирларининг белларидан иккала қўллари билан ушлашиб курашади. Кураш ўйинлари ўтказиладиган майдон доира шаклида бўлиб, унга тўшак, палос, похол ва бошқа нарсалар солинади. Фарғонача кураш усули куч билан енгилу усули бўлиб, унда рақиблар бир-бирларини куч ишлатиб, иккала оёғини ердан-тўшакдан узиб, сўнг хоҳлаган томонига йиқитиши мумкин. Фарғонача курашда чалиш, қайириш, ёнбошга олиш, елкадан ошириш, бошдан ошириш сингари усуллар тақиқланади. Рақиблар олишув пайтида қўллари қўйиб юборишлари ҳам ман этилади.

¹ Қаранг: Шаниязов К. Ш. Ўзбеки — қарлуки, Ташкент, 1964.

Бухороча курашда полвонлар калта тўн кийиб, белбоғ боғлаб курашадилар. Бу усул эркин курашни эслатади. Унда чалиш, қайириш, елкадан ошириб ташлаш, бошдан ошириб отиш сингари усуллари ишлатишга рухсат этилади. Бухороча курашда рақиблар бир-бирларининг белбоғларидан ушлаб курашишлари шарт эмас. Бунда рақибнинг куракларини бир зум ерга теккизиб турган полвон ғолиб ҳисобланган.

Курашнинг ҳар икки тури бўйича, қаерда қандай тарзда ўйинлар ўтказилишидан қатъи назар, унинг барча қоидаларига, тартиб ва шартларига риоя қилишлик барча полвонлар учун муштарак удум ҳисобланган. Ўйинларни эса халқ орасидан чиққан машҳур полвонлар-оқсоқоллар бошқариб борганлар. Агар бирон жойда полвонлар томонидан гирромлик содир этилса, азалий қоидаларга риоя қилинмаса, ундай полвонлар давранан чиқариб юборилган.

Тўйларда атрофдан келган полвонлар кураши кенг тарқалган, одамлар орасида бунга қизиқиш кучли бўлган. Узоқ-яқин жойлардан полвонлар таклиф этилган. Қадимий одатга кўра, полвонлар иззат-иқром билан кутиб олинган, борган жойларида яхшилаб парвариш қилинганлар. Полвонлар орасида номдор, елкаси ерни искамаган забардастлари бўлса, уларга тенг полвон топилмаса, уларга совғалар берилиб, ғолиб деб эълон қилиниб, иззат-иқром билан давра айлан-тирилган, сўнг кузатилган.

Тўйларда уюштирилиб келинаётган кураш ўйинларида бир неча жуфт полвонлар бир вақтда беллашганлар. Қадимий удумга кўра полвонлар иккига бўлиниб, тарафма-тараф бўлиб, курашга тушганлар, тушган соврин ҳам ўртада ўзаро бўлинган. Қоидага кўра, ғолибларга тушадиган полвонлар қолмагунча кураш давом этган. Ғолиб полвонлар тўй эгаси томонидан бериладиган совриндан ташқари томошабинлардан ҳам пул йиғиб олганлар. Бунинг ўртадаги оқсоқол уюштириб, полвоннинг белбоғидан ёки чопонидан ушлаб юриб, полвоннинг гўзал сифатларини таърифлаш билан давра айлантиради ва одамлардан полвоннинг маҳорати учун пул беришларини истади. Одамлар ҳам полвоннинг ҳалол кураши, маҳоратига қойил қолиб, унга пул берадилар. Тўпланган пулни эса полвонлар ўз тарафидан тўпланган даврага олиб келиб ташлайди. Ҳар бир гуруҳ полвонларнинг ўз

бош оқсоқоли, давра бошлиғи бўлиб, полвонларнинг хатти-ҳаракати, уларнинг хулқи ва тайёрланиши бўйича назорат қилиб боради. Шунингдек, даврада тушадиган совринлар, йигиладиган пул ва бошқа нарсаларни тўплаб, махсус белбоққа ёки хуржунга солиб боради. Курашдан сўнг дам олиб, кетишга тайёрланаётган пайтда барча полвонларнинг меҳнатига яраша тўпланган нарсалар бўлиб берилади. Бу уларнинг орасида қатъий қонун, бунга эътироз билдирилмаган, чунки оқсоқол ҳам шундай ҳолис иш юритган.

Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон жумҳурияти ҳудудида ўтказиб келинган тўй-томошаларининг ранг-баранглиги, уларнинг азалий эканлиги ва уларда қатнашадиган кишиларнинг софдил, очиқ кўнгил, мардликлари кишилар кўз ўнгида катта ҳурматга сазовор бўлган. Шу боис бўлса керак, ҳар тўй ва сайилларда ана шундай кишиларни ҳар жиҳатдан сийлаш, уларга ҳурмат кўрсатишни тақозо этган. Ана шундай ҳурмат белгиси сифатида тўйларда полвонларга аталган махсус жойлар, улар учун бериладиган таомларни бошқалардан фарқлаш одати вужудга келган.

"Бош товоқ".— Шуни қайд этмоқ керакки, полвонларни ва бошқа кишиларни тўй-маъракаларда кўрсатган хизматлари эъзига уларни бошқалардан фарқлаш учун халқда махсус товоқлар кашф этилган. Бундай товоқлардан бирини "Бош товоқ" деб юритилган. "Товоқ" атамаси бу ерда ош солинадиган даган маъносида бўлмасдан, балки бериладиган совринлар, жойларда товоқ атамаси билан юритилган. Ўртага тушиб курашадиган ёки бошқа ҳунари бўйича намоён этиладиган кўрикларда бериладиган энг катта совринга "бош товоқ" атамаси ишлатилган. Мўътабар отахонларимизнинг айтишларича, "бош товоқ" дейилишига сабаб мазкур товоқда бошқалардан фарқли ўлароқ, катта нарса ва қимматбаҳо совга солинади. Кимда-ким ўйинда ғолиб чиқса, унга ўйиннинг охиригача талабгор чиқмаса, ўшандай полвонларга бош товоқ берилган. "Бош товоқ"қа солинган совринлар мажмуасига: эгар-жабдуқли от, туя, буқа, қўй, гилам, мотоцикл, бошқа қимматбаҳо нарсалар киритилган. Ҳар бир тўйда биттадан ана шундай "бош товоқ"лар ташкил этилиб, атрофдан келган полвонларнинг кўз олдида эълон қилиниб, юқори жойга қўйилган. Барча ўйин қатнашчилари ўзларини ана шунга чоғлаб

ўртага тушган. Ғолиб деб топилган ва ўйиннинг охиригача уни енга оладиган бошқа полвонлар чиқмаса, давранинг энг ғолиб кишисига тантанали равишда топширилган. Бу жараён нафақат ўйинда ғолиб чиққан полвоннинг, балки тўй эгасининг, уни уюштирган оқсоқолларнинг, курашувчи тараф полвонларининг катта обрўи деб ҳисобланган. Бунинг довуғи эса тўйлардан тўйларга, сайиллардан сайилларга кўчиб ўртада овоза бўлиб, бир неча вақт кишиларни ҳайратга солиб келган. Полвонларни эса ўз маҳоратларини оширишга, ҳар қандай ўйин-томоша кўрикларига тайёр бўлиб боришларига кўмак берган.

"Полвон товоқ".— Ўрта Осиёда, жумладан ўзбеклар орасида жуда қадимдан мавжуд бўлган удумлардан бири, тўй-маъракаларда, халқ сайилларида уюштириладиган кураш ўйинларида ғолиб чиққан полвонлар учун ажратилган махсус товоқ (лаган)ни ана шундай деб аталган. Юқорида эслатиб ўтганимиздек, ҳар бир полвонга махсус совғалар ажратилади. Ҳар бир олишувдан сўнг ким ғолиб чиқса, унга ўша совға инъом этилади. Ҳурматли ва муҳтарам отахонларимизнинг айтишларича, ғолиб деб топилган ҳар бир полвонга совғалар бериш билан баробар, унга махсус товоқда ош ҳам тортилган. Полвонларнинг бўйи-басти, оғирлиги ҳам турлича бўлгани каби, уларга бериладиган совғалар, товоқлар ҳам ҳар хил бўлган. Лекин шуларнинг орасида бош-товоқ, полвон товоқ деб ажратилиб, унинг совғаси, унинг қиммати ҳам ўзгача бўлган. Энг ғолиб полвонга бош соврин билан бирга катта товоқда ош тортилган. Шу боис халқ орасида "полвон товоқ" атамаси вужудга келган. Қилган ишини тайини йўқ, аммо катта товоқда ош ейдиганларга нисбатан ҳам "полвон товоқ" бўлиб кетибдию, деган қочириқ гаплар ҳам пайдо бўлган.

"Полвон товоқ"нинг ўзига яраша тасмили бўлган. Шунга кўра бирор полвонга аталган "Полвон товоқ"даги ошни кўтариб ўртага чиққан бошқа полвон мана шу товоқдаги ошнинг эгасига талабгор бўлганлигини билдирган. Агар полвон талаб қилган кишилар бўлса, ўртада кураш кетади, агар бўлмаса, мазкур полвон шу товоққа эга бўлади ва совринни ҳам олишга ҳақли саналади. Ўртада мутлақ полвон деган ном ҳам олади. Чунки унинг чақирувига жавобан ҳеч ким чиқмаган.

"Полвон товоқ" удуми Фарғона водийсида ҳамда Сурхондарё, Қашқадарё вилоятларида ҳамон учраб туради. Бундай таомил Туркманистоннинг айрим туманларида ҳам мавжуд.

"Мусофир товоқ".—Суннат тўйининг ўзига хос томонларидан бири ҳамда ана шу тўй муносабати билан юзага келган бу одатни жуда кўпчилик қариялар ҳозиргача таъриф қилиб юрадилар. Ушбу одатнинг юзага келишида Избоскан туманидаги Майгир (Моҳи гир) қишлоғи ниҳоятда бой, ўзига тўқ бўлиб гуллаган, гузарлари обод бўлган бир пайтда Андижон вилоятининг бошқа туманларидан ҳосил битмай, очарчиликка, муҳтожликка учраган кўп сонли кишилар, оилалик ва якка ҳолда мазкур қишлоққа келадилар. Бу ерда тирикчилик ўтказиш қийин бўлмаганидан одамлар қаерда тўқчилик бўлса, ўша жойда яшаб кетишга ўрганганлар. Ана шундай одамларга Майгир қишлоғида ҳар маҳалла, гузар одамлари жой беришиб, ош-нон, кийим-кечак билан таъминлабдилар. Аммо келган мусофирлар ким тўй қилса, ўз навбати билан ҳамда навбатдан ташқари икки-уч, қатто тўрт-беш марталаб тўйхонага кириб ош еб, қўлларига нон ва бошқа нарсалар олиб чиқаверибдилар. Ушбу жараёни кузатиб турган оқсоқол Қурбонмўйлов нонвой ва ошпазларни чақириб, кепак аралаш ундан нон ёпишни, махсус қозонда ош дамлашни буюрибди. Ҳар икки таомни мусофирларга улашишни айтибди. Шу кундан бошлаб, мусофирлар учун алоҳида дастурхон ва "мусофир товоқ" деган нарса вужудга келибди. Ана шундан буён тўй-маъракаларда, сайил ва бошқа тантаналардаги дастурхонларда "мусофир товоқ" деган нарса билан атрофдан келиб, қорин тўйғизиш учун юрган кишилар олдига ёзиладиган ва тортиладиган таомлар мажмуасига "мусофир товоқ" атамаси қўлланилиб келади.

Ўзбекларнинг суннат тўйи борасида гап юритганда ана шу нарсаларга ҳам алоҳида эътибор беришлик лозим кўринади. Хусусан, гап тўйларда ўтказиладиган халқ томошалари борасида бўлиб, улар ўзларининг аввалги маъно ва вазифаларини бироз бўлса-да ўзгартирганликларини қайд этмоқ зарур. Буларни кузатиш, ўрганиш, таҳлил этиш ҳам анча-мунча нарсаларни тасаввур қилишга, мушоҳада этишга, айрим маросимлар, удумлар ва уларда ўтказиладиган халқ ўйин-

ларининг ўзларида сақлаб келган маъно ва мантиқларини тўлароқ очишга имкон беради.

Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбекларнинг тўйларида ўтказиладиган ўйин-мусобақаларнинг ташкил этилиши ва ижроси шу соҳадан хабардор кишилар — оқсоқоллар томонидан бошқарилади, кузатилади, тартиб-қоидаларини бажариш барчага баробар ҳолда тўтилади. Шу жиҳатдан олиб қаралса, кексаларимиз нафақат ўша ўйин-томошаларни уюштирадilar, ўтказадilar, аynи пайтда улар ана шундай ўйин-томошаларнинг азалий шаклини, тартиб қоидаларини сақловчи, кейинги наслларга ташувчилар ҳамдир. Шу боис барча ўйин-мусобақалар қатъий қоида, тартиб, ижро йўсинига ҳам эга бўлган. Аждодлар томонидан кашф этилиб авлодлар томонидан ижро этилишининг ҳам, азалий тартиб-қоидаларини сақлаш ҳам фарз саналган, буларга риоя қилмоқ шарт ҳисобланган. Отахонларимиз ана шуларга эътибор беришликни талаб этишлари билан бирга, уларнинг қадим замонлардан буён ўзларида сақлаб келаётган рамзий маъноларини очишга ва уларни ёшларга куч-қувват бағишловчи имкониятлар тарзида муносабатда бўлишликни тавсия этадилар. Халқ ўйинларининг ўзигина эмас, балки ана шу ўйин-томошаларда қатнашадиган ҳайвон, паррандаларнинг иштирокида ҳам маълум маъно, мақсад, тартиб бўлганлигини, уларнинг барчаси сақланмаганлигини эътироф этадилар. Уларнинг барчасида ҳам рамзийлик хусусиятлари мавжуд бўлиб, кейинги пайтларда уларга эътибор берилмай қўйилганлиги, кишиларнинг бефарқ бўлиб қолганликлари, кўпчилик отахонларимизнинг дилини огритади. Кейинги авлодлардан халқнинг азалий ўйинлари ва уларда қатнашадиган ҳайвон ва паррандаларга алоҳида эътибор беришларига умид қиладилар.

Жумҳуриятимизнинг бир қатор вилоят, туманларида қадимдан суннат тўйларида юқорида санаб ўтилган ўйин-томошалар билан бирга қуйидаги ўйин-томошалар ҳам халқ томонидан севиб ижро этилган ва намоёиш қилинганлиги ҳақида тўлиб-тошиб ҳикоя қиладилар. Ана шулар жумласига суннат тўйларида ва бошқа халқ анжуманларида ўтказиладиган ўйин-томошалардан бири "Ўпка уриш"дир.

Отахонларимизнинг айтишларидан маълум бўладики, ҳар бир суннат тўйида, сўйилган сўқимларнинг

ўпкалари олиниб, ювилиб-тозаланиб, унинг ичига сут қўйилган. Икки полвон ўртага чиқиб, белбоғигача ечиниб, ер сатҳидан бир метр баландликда қозиқ қоқилиб, унинг устига кўндаланг қилиб ходани ўрнатиб, икки полвон икки томондан унга миниб оладилар. Сўнг уларнинг қўлларига ичига сут тўлдирилган ўпка берилади. Полвонлар эса бир-бирларини ўпка билан уриб, ходанинг устидан йиқитишлари шарт бўлган. Одатга кўра полвонлар оёқлари билан ходани маҳкам тутиб турсалар-да, икки қўллари билан ўпкани ушлаганлар. Тартиб бўйича бир-бирини бошига, кўкрагига, елкасига уриб ходадан тушириш керак бўлган. Бу жараёнда ўрнидан жилмасликлари, масофани сақлашлари, аччиқ устида уриб бир-бирларига шикаст етказмасликлари талаб этилган. Ким голиб чиқса, тўйнинг совринини олган, тўпланган кишилар уни олқишлаганлар. Сарпо инъом этилган.

"Ўпка билан уриш" — ўйинининг яна бир шакли мавжуд бўлиб, бунда ҳам икки полвон даврага тушиб, белигача ечиниб, сут билан тўлдирилган ўпкани қўлларига олиб, бир-бирларини урганлар. У ёки бу полвоннинг ҳўлидаги ўпка йиртилиб, сутни атрофга сочилиб кетса, ёки бир-бирларини уриб, йиқитсалар ўйин тўхтатилган. Голибга совринлар берилган. Бу ўйинлар фақат икки кишининг бир-бировларини савалаш бўлибгина қолмасдан, унинг қизиқ томонлари бўлган. Атрофдаги томошабинларга сутнинг сачраши, икки полвон бир-бировларини ураман деб, йиқилишлари ва бошқа жиҳатлари атрофдаги томошабинларни қулдирган, уларга қувноқ кайфият бахш этган. Шу жиҳатлари билан мазкур ўйин халқ ўртасида жуда эъзозланган ва катта қизиқиш уйғотган. Афсуски, бундай халқ ўйинлари кейинги пайтларда истёъмолдан чиқиб кетди, ҳозир мутлақо унутиб қўйилди.

"Қулоқ чўзма". — Жумҳуриятимизнинг барча вилоятларида жуда қадим замонлардан буён суннат тўйларида ҳақиқий халқ ўйинларининг кўп турлари сақланиб келган. Булар орасида "қулоқ чўзма" ўйини тўй-тантаналарда кўп сонли кишиларни ташкил этадиган болалар учун мўлжалланган бўлиб, уни ташкил этиш ва бошқариш, эпчил, чаққон, уддабуро, кўрқмас, чидамли болаларни тарбиялаган. Совгалар берадиганлар эса катта ёшдаги кишилардан иборат бўлган. Мазкур ўйин Андижон вилоятининг бир қатор туман-

ларида 50-йилларгача сақланиб келган. Ушбу ўйинни ташкил этиш учун бир рўмолчага бир неча танга пулларни маҳкам қилиб тугилиб, у тўпланган болаларнинг ўртасига отилган ва кимда ким уни олиб келиб, ўйин бошқарувчисига берса, у совғага мушарраф бўлган. Аммо болаларнинг орасидан олиб чиқиш эса жуда қийин бўлган. Чунки кимда-ким танга тугилган рўмолни олса, атрофидаги болалар унинг икки қулоғидан маҳкам ушлаб чўзадилар. Худди шу жараёндан келиб чиқиб, ўйиннинг номи ҳам "қулоқ чўзма" деб аталган. Болалар телпак кийиб икки қулоқчинини маҳкам боғлаб оладилар ёки белбоғлари билан қулоқларини ўраб оладилар. Барибир шуларга ҳам қарамасдан, қулоқ чўзмада қулоғи қизармаган, қулоғининг "олови" чиқмаган болалар камдан-кам учрайди. Ўйин ниҳоятда қизиқ, болаларнинг бир-бирлари устига ётиб думалашлари, қийқириқ, турли товушларнинг чиқиши, орадаги йиғи, шикоятлар билан ижро этилади. Ўйиннинг охирида ким танга тугилган рўмолчани олса, ўшаники бўлган. Барчага тўй ноз-неъматлари улашилган, сийланган. Ғолиблар эса катталар томонидан муносиб тақдирланганлар.

"Қулоқ чўзма" ёш болалар, йигитлар орасида чаққонлик, эпчиллик рамзи бўлган. Улар моҳир, уддабурон бўлишларига катта кўмак берган. Болалар жони оғриси ҳам олдига қўйган мақсадлари сари интилишлари, унинг берган натижаларини ўз қўллари билан яратиб, шунга кўникма ҳосил қилиб борганлар. Бу эса болаларда қатъиятлиликини, мардлик, ҳалоллик, болаларга хос қизиқувчанликини мустаҳкамлаб борган. Буларнинг барчаси эса уларни жисмоний жиҳатдан бақувват, чидамли, бардошли ва сабрли қилиб тарбиялаган.

Халқ ўйинларининг, томоша ва кўнгилочар томошаларининг жисмоний жиҳатдан берган озۇқасидан ташқари унинг маънавий озۇқлиги ҳам мавжуд бўлиб, булар ўзбек болаларининг энг ёш пайтларидан эътиборан болаларда мустақиллик, ўзига бўлган ишончни, мустақил фикрлашни ва ўз кучига, ўқувига ишончнинг ортиб боришига кўмаклашган. Ана шулар ичида, таъсирида ўсган болаларда куч-қувват, бардамлик, саломатлик анча юқори бўлганлиги барчага аён. Халқ ўйинларидан маҳрум бўлган болалар эса нимжон, ўқувсиз, эпсиз, кўпчилиги ногирон бўлиб қолмоқда.

Булар "қулоқ чўзма" ўйинлари борлигини ҳам билишмаса керак.

Ўзбекларнинг суннат тўйларида юқорида айтиб ўтилган ўйин-томошалардан ташқари "Хўроз уриштириш", "Бедана уриштириш" каби бир қатор ўйинлар ҳам мавжуд бўлиб, тўйнинг тантанали томонларини бойитишга хизмат қилиб келганлар. Ҳозирги пайтда суннат тўйининг ўзи йўқ бўлиб боргани сари ундаги гўзал халқ ўйин-томошалари ҳам йўқолиб бормоқда. Суннат тўйларини ихчамлаб, тартибга солинса-да, унда ижро этиладиган ўйинларни сақлаб қолиш мақсадга мувофиқдир. Чунки халқ ўйин-томошалари ёшларни жисмоний жиҳатдан тарбиялашда ўзига хос катта ижобий кучга эгадирлар. Зеро, улар ўйин бўлсаларда, ёшларга берадиган маънавий ва жисмоний ўғити оламча бор. Уларни иложи борича териб, тўплаб олмоқ керак. Чунки бугунги кун ёшлари халқ ўйинларидан жуда узоқлашиб кетганлар. Кўпгина ҳолларда мутлақо билмайди. Жумҳуриятимиз болалар боғча-ясилларида ўтказиладиган ўйин турлари ҳам халқ ўйин-томошаларидан жуда узоқда, ҳатто тарбиячиларнинг ўзлари халқ ўйинларидан баҳраманд эмаслар.

"Ёр-ёр айтиш"—Суннат тўйининг якунида тўйхонага тўпланган хотин-қизлар тўй соҳиби боланинг онасини айвон устунларидан бирига қўлини устун қучоқлатиб боғлайдилар ва атрофида "ёр-ёр" айтадилар. Бошқа хотин-қизлар эса давра шаклида туриб бу жараёни томоша қиладилар. Ёр-ёрлар асосан қуйидагича айтилади:

*Ҳой-ҳой ўлан, жон ўлан,
Жон ўлансан, ёр-ёр.
Жоним аро гавҳарим,
Яхдонамсан, ёр-ёр...*

Ёр-ёр айтилиб турилган вақтда тўй эгаси келиб хотинлар қўлидаги патнисга пул ташлаб, уларни рози қилиб, хотинни ажратиб олмоқчи бўлади. Агар ташланган пулга хотинлар рози бўлса, қўли боғланган хотинини ечиб олиши мумкин, агар хотинлар рози бўлмасалар ёр-ёр айтишда давом этганлар. Тўй эгаси хотинларни рози қилгудек пул бериб ажратиб олгунча, атрофдан уни мазах қилиш, қочириқ гаплар, кулги, ҳазил-мутоабалар айтилиб турилган. Тўпланган хотин-

қизлар орасида қувноқ кулгига сабабчи бўлган. Ана шулардан тезроқ қутилиш учун тўй эгаси бор пулини патнисга ташлаб, хотинини боғланган устундан ечиб озод қилган. Бу жараён атрофда томоша қилиб турган хотин-қизлар орасида қувноқ кулгига ва ҳазил-мутоибага йўл очиб берган. Гапга уста, чечан, қувноқ аёллар тўй эгасининг қилмишларидан кулиб, хотинидан пулни афзал кўринганини ҳазилга олиб, қизиқ гаплар билан атрофдагиларни роса кулдирган. Тўй эгасининг бетини қизартирган.

"Чипрон".— Ушбу одат жумҳуриятимизнинг турли жойларида турлича аталиб келинган. Лекин бажариладиган жараён бир хил маъно касб этган. Одатга кўра суннат тўйининг якуний қисмига келганда маҳалла ёки қишлоқнинг сартароши — устаси белбоғ ёки саватни ўртага ташлаб қўяди. Тўй қилаётган киши ва тўйда қатнашаётган унинг барча қариндош-уруғлари, таниш-билишлари, яқинлари, қўни-қўшнилари уста томонидан ўртага ёйиб қўйилган ёки ташлаб қўйилган белбоғ ёки саватга пул, матолар, белбоғ, тўн, яктак ва бошқа нарсалар ташлаганлар. Тўй оқсоқолларидан бири "Қани, тоға-жиянлар, амма-холалар, қариндош-уруғлар, устанинг белбоғи мувтазир бўлмасин, атаганинглари ташланглар", деб туради. Ушбу маросим ниҳоясига етгач, йиғилган пул ва бошқа нарсаларни тугиб, сартарошга берадилар. Тўйга тўяна олиб келганларга ҳам муносиб тўй совғалари қайтарилган, маҳалла ёки қишлоқ масжидлари учун жойнамоз, чойхона учун дастурхонлар берилган. Чипрон одати бажо келтирилиб бўлингач, энди сартарош ва мулла тўйнинг ниҳоясига ҳаракат қиладилар, яъни хатна жараёнини ўтказишга қаратилган юмушларни адо этишга киришадилар.

"Танга саз".— Юқорида эслатганимиз, "Чипрон"нинг бир кўриниши Хоразм вилояти Гурлан туманида "танга саз" деган ном билан маълум бўлиб, унда тўйда қатнашаётган артистларнинг чиқишларидан кейин ижро этилган. Удумга кўра тўйбошиларнинг олдига оқ белбоғ ёзадилар, бунга тўй қатнашчилари пул ташлайдилар. Ушбу маросимда ўтирган оқсоқоллар ҳар бир пул ташлаганга алоҳида дуо қилиб, "тўйларингда қайтсин" деб турадилар.

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, ўртада тўпланган "Танга саз" пулидан курашда голиб чиққан полвон-

ларга ҳамда ит уриштиришда голиб келган кишиларга ҳам берилган. Чунки тўй эгасининг соврин учун ажратган маблағи етмай қолса, оқсоқоллар ана шу тадбирни қўллаганлар. Тўйда хизмат қилган артистларга ҳам ана шу пулдан берилган. Қолган пулни эса тўйнинг эгасиникига олиб кирадилар ва ундан ошпазга, самоварчига ҳам берадилар. Қолган қисмини эса тўй эгасига берадилар, бир қисмини тўй қатнашчилари — бошқарувчиларига берилган.

Тўйнинг ўйин-томошалари тугаб бўлгач, тўй қатнашчилари тўйхонага, унинг эгаларига ҳамда тўйнинг чиройли ва қизиқарли қилиб ўтказишда бош-қош бўлганларга дуо қилишиб, тарқаладилар. Тўйхонада фақат тўй эгасининг қариндошлари, яқин кишилари, қўни-қўшилари қоладилар. Бу нарса Хоразм вилоятининг айрим туманларида суннат тўйида ўтказиладиган ўйинлар орасида "Олтин қовоқ" деб номланган ўйин ҳам қадимдан мавжуд эканлигини бир кўздан кечиришни тақозо этади. Чунки бу нарса худди шу тўй муносабати билан юзага келган қадимий ўйинлардан бири саналган.

"Олтин қовоқ" — Айтишларича, ушбу ўйин жуда қадимий бўлиб, у дастлаб, Гўрўғли дostonларидан бири шаклида вужудга келиб, унда ҳикоя қилинишича, Гўрўғли кексайиб қолгандан сўнг ўз давлати ва тўплаган меросини кимга беришни билмай, қирқ йигитини чақириб, уларга узун ходанинг учига "Олтин қовоқ"ни осиб, отда чопиб келиб, камон билан шу қовоқни уриб туширганга, давлатимни ва меросимни шу йигитга бераман, дебди. Шунда Гўрўғлининг айтганларини бажо келтиришиб, қирқ йигит "олтин қовоқ"ни баланд ходанинг учига боғлашиб, мусобақага тайёр эканликларини хабар берибдилар. Гўрўғли атрофида кишилар билан уларнинг мусобақасини томоша қилгани чиқибди. Шунда қирқ йигит навбат билан "олтин қовоқ"қа қараб камондан ўқ узибдилар. Ҳарчанд ҳаракат қилишларига қарамай, ҳеч бир йигит қовоқни уриб тушира олмаптилар. Навбат Авазхонга келибди, у от чоптириб келиб, камон билан олтин қовоқни уриб, иккига бўлиб юборибди. Шу муносабат билан ўзбеклар орасида тўй ва сайилларда, халқ ўйинлари орасида "Олтин қовоқ" деган ўйин-томоша — мусобақаси вужудга келиб, барча суннат тўйларида ҳам давом эттирилган экан. Ушбу ўйин йигитларда

отда чопиш, от чоптириб кетаётиб, камондан тўғри нишонга ўқ ота билишликни ўргатган. Шунингдек, йигитларга хос бўлган эпчиллик, чаққонлик, қўрқмаслик, ботирлик каби хислатларни ҳам тарбиялаб боришига катта имкониятлар яратган. Шу боис бўлса керак халқ тўй-маъракаларида, сайилларда йигитларнинг энг севимли ва қувноқ томоша-мусобақаларидан бирига айланган экан. Минг афсуслар бўлсинки, бу нарсалар ҳозирги кунда йўқолиб кетмоқда.

Тўй-тантаналари ва уларда ижро этилган барча ўйин-томошалар, ўйин-кулгилар тутагандан кейин маҳалла-қишлоқ оқсоқоллари, тўйбоши ва сартарошлар болани хатнага ётқизиш учун аста тайёргарлик қила бошлайдилар. Кўпгина жойларда мазкур юмушлар билан фақат эркаклар шуғулланган бўлсалар, Хивада эса аёллар қарашган экан. Тўй учун махсус тикилган кўрпа-кўрпачалар, болиш-ёстиқлар ва оқ матодан тикилган чойшаблар солиниб, болани олиб келишга чиқадиладар. Аммо бу вақтда ўспирин-йигитлар айрим ҳолларда катталар ҳам аралашадиладар, улар хатна қилинадиган болани беркитадиладар. Шу муносабат билан бир удум тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтиш жонзир.

"Дангана" — Маълумки, Хоразм вилоятининг бир қатор туманларида суннат тўйи кунин боланинг отонаси тўй соҳиби боланинг тенгдошлари ва йигитларга пул берадиладар. Улар эса ана шу пул эвазига тўпланишиб, "дангана", яъни ҳалфана қиладиладар, зиёфат уюштирадиладар. Одатга кўра ушбу йиғилишнинг бошидан охиригача тўй соҳиби — тўйбола ҳам қатнашади. Зиёфат тамом бўлгач, унинг қатнашчилари болани беркитиб қўядиладар. Боланинг отаси боланинг жўраларидан болани топиб беришни талаб қилади. Эвазига пул беради. Шу жараёнда боланинг отаси ёки бошқа қариндошлари боланинг жўраларига ёмон гапирмасликлари, қўпол муомала қилмасликлари шарт саналган. Фақат яхши муомала қилишлари, ширин гапиришлари керак, деб топилган. Шундагина, болани топиб, устанинг олдига олиб келиб берганлар, акс ҳолда кўп вақт тополмайдиган жойларга беркитиб қўйганлар.

М. В. Сазонованинг маълумотларига кўра, Хивада суннатдан олдин 10—15 ёшдаги 15—20 нафар йигитларни тўплаб, алоҳида меҳмонхонага жой қилиб,

уларни зиёфат қилиб сийлаганлар. Буни тўй ҳам деб атаганлар. Буларнинг орасида тўй бола ҳам бўлади. Болалар тўй-тантаналарини ўтказиб, болани отасига бермай, ўзлари билан бирга олиб қоладилар. Боланинг отаси эса ҳар бир болага 3—5 килодан гурунч, мева-чева, ширинликлар ва пул беради. Удумга кўра бу болаларни яхшилаб сийланган. Шу боис бу тўй уч-тўрт кунлаб давом этган экан. Хатнадан кейин ҳам бу болаларга масалтиқ ва пул берган эканлар.

Ушбу одат, яъни бола беркитиш, уни ўспиринлар томонидан яшириш одати турли жойларда турли атамалар билан юритилган. Масалан, ушбу одат Тошкентда— "Боламас" деб юритилса, бошқа жойларда "болани яшириш", "тўй болани ўғирлаш", "тўй болани олиб қочиш" каби номлар билан юритилган. Аммо барчасида ҳам мақсад битта, тўй қилинаётган болани тенгдошлари ўз гуруҳларидан чиқармаслик бўлса, бошқа томондан болани беркитган ўспирин йигитлар ўз давраларига ўтиши учун болани сотиб олинишини таъминлашга уринганлар.

Суннатга ётқизиладиган бола олиб келиниб тайёрланган жойга — янги кўрпаларга ётқизилгач, боланинг ота-онаси, қариндошлари қатнаштирилмаган. Айрим жойларда фақат эркаклар қолган, хотин-қизлар мутлақо яқинлаштирилмаган.

Оқсоқоллар, мулла ва сартарош болани жойига ётқизиб, хатна жараёнини бажаришга киришадилар. Уста осонлик билан бола олатининг учидан бир қисмини кесиб олади ва унга кигизнинг куйдирилган кукнини суртиб қўяди. Шундан сўнг ушбу жараёнда тўпланганлар дуон-фотиҳа қилишиб, ўринларидан турадилар. Эшик олдида барчаси ўз калиш-кавушларини кийиб ўтадилар, аммо сартарошнинг калиши-кавуши яшириб қўйилган бўлади. Шунинг учун у туриб қолади. Атрофда юрган болалар ёрдамяда ўспирин-йигитларнинг вакиллари чиқарилиб, уларга ошнинг хомини, пул берадилар ва сартарошнинг калиши-кавушини қайтариб беришларини сўрайдилар. Болалар олган нарсаларига рози бўлсалар калиш қайтариб берилган, бўлмаса яна қўшимча совға талаб қилганлар. Охир-оқибат бир битимга келишиб, калиш-кавуш қайтарилган.

Хатна қилинган боланинг олатига беш-етти кун

давомида қорақурум суртилиб турилган, шундан кейин бола оёққа туриб кетган.

Суннат тўйи, болани хатна қилиш билан боғлиқ жуда кўплаб прим-сиримлар, расм-русумлар мавжуд бўлиб, уларнинг кўпчилиги халқ орасида сақланиб қолган. Шулардан бири: болани хатна қилиш учун тайёрланган жойга кўп вақтлардан буён фарзанд доғида юрган бефарзанд хотинлар киритилмаган, айрим жойларда эса ана шу хотинлар болага тайёрланган жойга ётиб турганлар.

Хатнанинг якуний қисмида жумҳуриятимизнинг турли жойларида турлича расмлар мавжуд бўлган. Уларнинг таҳлилидан кўриниб турибдики, айрим жойларда, масалан, Беруний туманида тўйдан бир неча кун кейин хатна ўтказилган. Бу нарса бошқа вилоятларда ҳам кузатишган. Уларнинг мақсади — бола ёш, сал ўзини тутиб олсин, дейишган, тўй берилган бўлса-да, суннат кейин бажарилган. Бундан кўзланган бошқа маънолар ҳам бор бўлиб, уларда тўй-тантаналари билан ховлиққанлар ўзини босиб олсинлар, тўй муносабати билан кўзгалган инс-жигелар сал тинчсин, деган андишалар ҳам бўлган экан. Бунинг халқимиз жуда кўп вақтлар давомида кузатганлиги, турмуш тажрибасида синаганлиги боис уларга амат қилганлар. Акс ҳолда бирор қор-қол рўй берса, ана шу удумларни бажармаганликларидан ўқиниб юрганлар. Бу эса халқнинг ишончини ошиб боришига имкон берган.

Ана шундай удумлардан яна бири, хатна қилинаётган боланинг ота-онаси хатна жараёнида қўлларини, синчалоқларини унга ботириб ўтиришлари шарт бўлган, иккинчи қўлининг синчалоғини эса ёққа солиб ўтирганлар. Бу иримни ота-она "Боламнинг дарди енгил бўлсин" деган маънода бажарганлар.

Яна бири. Хатна пайтида боланинг бошига қўйилган ёстиқнинг остига нон, гармдори (қалампир), туз, саримсоқ, пиёз, пичоқ, айрим жойларда эса хонага нопок, кўнгли бузуқ аёллар кириб қолсалар, уларга қарши исриқ солинган.

Бундай ўзига хос ирим-сиримлар, расм-русумлар жумҳуриятимизнинг турли жойларида турлича кўринишга эгадир. Хусусан, Хоразм вилоятининг Хонқа, Хива туманларида хатна пайтида томга чиқиш қатъиян ман этилган. Агар томга одам чиқса, туйнук орқали ёки томдан хонага зиёнқашлар кириб, болага таъсир

этиши мумкин, деб тушунтирилган. Шу мақсадда хатнадан сўнг бола ётган жойни ип билан ўраб қўйилган экан.

Хатна тамом бўлгандан кейин бирон киши югуриб чиқиб, боланинг ота-онасидан суявчи олган. Бола олатининг кесиб олган қисми "Чукки" устанинг шахсий мулки бўлиб қолган, буни боланинг онаси устандан сотиб олади, пул, тўн-ятак, кийимлик мато беради, уста рози бўлсагина уни беради, акс ҳолда бермаслиги ҳам мумкин бўлган экан. Таомилга кўра она уни узоқ вақт сақлайди ёки фарзандсиз дугоналарига беради. Улар эса буни алоҳида ҳафсала билан рамзий тарзда ишлатганлар. Масалан, Беруний туманидан шахслардан бирининг айтишича, мулланинг ўзи чуккини мевали дарахтнинг тагига қўмган. Аммо нима учун, қандай мақсад, мантиқ билан бундай қилинганига аниқ жавоб қилмадилар, фақат ота-боболаримиздан қолган таомил шундай, деб қўяқолдилар.

Хатна ва у билан боғлиқ бўлган яна бир қатор ирим-сирим, расм-русмлар бўлганки, улар ҳақида фақат улуғ ёшдаги кишилар ҳамда уста сартарошларгина биладилар, бундай удумлар улар орасида узоқ вақтдан буён сақланиб келади. Қуйида ана ўшалар ҳақида қисқача маълумот бериб ўтишни лозим топдик.

Улардан бири мутлақо махфий деб юритилса-да, унинг илдизи жуда узоққа бориб тақалади ҳамда ер юзидаги кўпгина халқларнинг турмушида қўлланиб келади. Сартарош-усталарнинг гувоҳлик беришларича, бу иримлар кўпроқ фарзандсиз аёллар орасида тарқалган бўлиб, сартарош у ёки бу жойда хатна қилиб чиққандан сўнг фарзандсиз аёллар бола олатининг кесилган қисмини сўраб, сотиб олганлар ва уни махсус чўпга илиб қўйганлар. Агар шундай қилинса, аёл шу йили ҳомиладор бўлиши мумкин, деб тушунилган. Сартарош Устабозорбой Ҳолиқовнинг айтишича, мазкур ирим бизнинг жумҳуриятимиз ҳудудида ҳам қадим замонлардан буён кенг маълум бўлиб, фарзандсиз аёллар ўртасида кенг тарқалган экан. Биз яқинда Қашқадарё вилоятида сафарда бўлганимизда, сартарошлар орасида мазкур масалани қандай аҳволда эканлиги билан қизиқдик. Кўпчилик усталарнинг айтишларича, ушбу ирим олдин ҳам, ҳозир ҳам айрим қишлоқларда мавжуд эканлигини гапириб бердилар. Тахминимизча, бола олатининг кесилган қисми қандай

қилиб фарзандсиз аёлларга таъсир қилиши ва фарзандли бўлишлари ҳақидаги гаплар тўла тасдиғини топмагандек кўринади.

Бироқ кўпгина усталарнинг ҳикояларидан маълум бўлдики, 8—10, 12—15 йил ва ҳатто ундан ҳам ортиқ турмуш қуриб, фарзанд кўрмаган аёллар мазкур иримга мурожаат қилганларидан сўнг фарзандлик бўлдилар, деб мисоллар келтирадилар. Лекин улар қандай тарзда фарзандлик бўлганлар буни иримга боғлаб, айнан шу туфайли бола кўрди, деб ҳукм чиқариб бўлмайди. Лекин шундай бўлса-да, хотин-қизлар орасида "фалон аёл 10 йилдан кейин фарзанд кўрибди, у ўша иримни қилган экан" деган гап-сўзлар қишлоқ жойларида учраб туради. Бу нарсалар кишиларимизнинг болага бўлган ўта интилиши, фарзандли бўлишдан умидини узмаганлиги, бу борада ҳар қандай ирим, ҳатто қалтис муолажаларга ҳам мурожаат қилишлари табиий бир ҳолдир.

Суннат тўйида — хатна қилишда сартарошларнинг роли, ўрни бениҳоя катта. Улар тўйда юқорида эслатганимиздек, чипрон ўтказадилар. Бунга фақат пул эмас, балки турли матолар, тайёр кийимлар тушади. Буларнинг барчаси сартарошга берилган, айрим жойларда унинг маълум қисми тўй эгасига қолдирилган. Сартарошга тегишли бўлган кийим-кечаклардан ёки тайёр кийим ўрнига, матолардан фарзандсиз аёллар сартарошдан сотиб ёки тилаб олганлар, гўё ўшандан тикиб кийилган кийим таъсирида ўша аёлда ҳомила пайдо бўлар эмиш. Айтишларича, мазкур иш фақат пинҳона — сартарош билан ўша аёл иштирокида битказилган экан. Ўзгалар сезиб қолишдан қўрққанлар. Мўътабар усталарнинг айтишларича, айрим ҳолларда "худонинг каромати билан аёлларнинг ҳомиладорлик пайти шунга тўғри келиб қолиб" бошқаларнинг кўз олдида мазкур ирим кучига янада кўпроқ ҳавас ортирган. Бу эса фарзандсиз аёллар орасида умид чироғини қайтадан ёқиб, уларнинг кўнглида ана шундай иримларга қайта-қайта қўл уришга ундаган экан.

Фарзандсиз аёллар ана шу иримлардан фойдаланганликлари борасида Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманининг бир қатор қишлоқларида мавжуд бўлганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Буларнинг барчаси ушбу ирим кенг доирада тарқалганлигидан ва узоқ давр-

лардан буён унга интилиб келәткәнларнинг сони күпلىгидан дарак беради.

Тўғридан-тўғри хатна қилинган боланинг тезроқ соғайиб кетиши борасида ҳам анча-мунча иримлар, таомил ва расмлар мавжуд бўлиб, буларни бажариш қатъиян талаб этилган. Шулардан бирида, бола хатнадан кейин етти кун давомида хонада ёлғиз қолдирилмаслиги керак ва хонадаги чироқ ҳам шу кунлари ўчирилмаслиги шарт бўлган. Хатна қилингандан кейинги кун боланинг қўлини ҳалоллаганлари билан қутлаш мақсадида кирган хотин-қизлар дастурхонга ўраб нон-патир олиб кирадилар. Уларни кайвони кутиб олади, ҳар бир дастурхондан иккитадан нон олиб қолиб, ўрнига "тўйники табаррук" деб биттадан нон солиб қўяди. Агар бола шу кунлар ичида шамолламаса, 8—10 кундан сўнг юришга, ташқарига чиқиб ўйнашга рухсат этилган. Айрим ҳолларда болалар беш-олти кундан кейин юриб кетаверганлар.

Суннат тўйининг ўзига хос урф-одат ва маросимларини тарихий-этнографик жиҳатдан синчковлик билан ўрганилса, унинг илдизини аниқлашга катта имкониятлар яратилади, ҳатто энг қадимги даврларга мансуб бўлган, ислом дини қабул қилинмасдан аввалги расм-русмларни ҳам очишга мушарраф бўлиш мумкин.

Авваллам бор суннат тўйи мажмуасига кирган урф-одат, расм-русмлар, таомил ва удумларнинг таҳлили унинг ўзига хос характерли хусусиятини очиб беради. Хусусан, суннат тўйи оила доирасидан чиқиб, оилавий ҳолатини йўқотиб, иккинчи даражага тушади. Ниҳоят, ўтмишда у ҳамма учун, бутун жамоанинг байрами — тўйи бўлиб, жамоа тартиби тарзида ўтказилиб келинган.

Шуни ҳам айтиш жоизки, Ўрта Осиёнинг кўпгина жойларида суннат тўйи ўзининг илк тартибини, ўшанга яраша урф-одат, маросимларини сақлаб ҳам қолган. Бу жараёни, айниқса, тоғли ва тоғолди, чўл қишлоқ ва овулларида учратиш мумкин. Чунки ҳамон уларнинг ҳаётий турмуш тарзида ибтидоийликка мансуб бўлган урф-одат, расм-русм, ирим-сиримларни кузатиш мумкин. Бунинг яққол мисоли тариқасида тўйларда бош ролни ўйнайдиган "Маслаҳат (кенгаш)"ни келтириш kifoy. Маслаҳат-кенгаш оқсоқоллари, катхудо, кайвонийлар тўй-маъракаларнинг бошидан охиригача бошқариб борадилар. Бу эса илк жамоа раҳбарлигидан

қолган меросдир. Бунинг исботи эса суннат тўйида тўй этаси бўлмиш боланинг отаси ҳал қилувчи овозга эга бўлмайди, балки оқсоқоллар масалани ҳал этадилар. Маслаҳат-кенташ пайтида отанинг ўз сўзи йўқ, балки саволларга жавоб беришдан нарига ўтмайди, фикрини аниқ, очиқ-ойдин айтолмайди.

Суннат тўйининг кўпгина томонлари рамзий маънода сир тутилган. Булар жумласига, хатна жараёнини тор доирада, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар ва яқин кишилар даврасида ўтказилишидир. Барча нарсалар она, хотин-қизлар бажаргани ҳолда хатна жараёнини эркаклар бажарганлар, бу ҳам ўзига яраша рамзий маънога эга бўлган.

Бола хатна қилингандан сўнг устадан бола олатининг кесилган қисмини она томонидан сотиб олиниши ҳамда суннатдан кейин бола мутлақо эркаклар гуруҳига ўтганлиги жуда узоқ ўтмиш синовларидан эканлигини кўрсатиб турибди.

Суннат тўйида бола олатининг тери қисмидан озгина кесиб, хатна қилдириш одати, юқорида айтилганидек, жуда қадимий, аммо ҳамон бажарилиб келинаётган таомиллардан биридир. Ўзбек халқи турмушидан ўрин олган бошқа тўйлар каби у ҳам вақтлар ўтиши билан маълум ўзгаришларга, янгиланишларга дуч келди. Унинг таркибидаги айрим ирим-сиримлар, расм-русмлар ва Маросимлар ўрнига янгилари киритилди, эскилари эса турмуш саҳнасидан тушиб кетди. Булар осонликча бўлгани йўқ, албатта. Аммо у қилинган барча сайъи-ҳаракатлар кўп ҳолларда бошқа, ўта ашаддий, намоийшкорликка айланиб кетдики, бу халқимизнинг ғашига тегмоқда.

Чунки "суннат", "хатна", "ўғилнинг қўлини ҳалоллаш" каби номлар билан юритилган ушбу тўй эндиликда "Ўғилнинг туғилган куни", "Именина" каби ясама номлар билан пардаланиб, кенг доирада, даб-дабали, шовқин-суронли, отарчи-лапарчилар, ансамбллар, карнай-сурнайлар, ноғора ва доирачиларнинг баландпарвоз наволари билан ўтказилмоқда. Булардаги тўй дастурхонлари, стол безатишлар ҳаддан ташқари кўп, ноз-неъматлар, инсон қўли билан яратиладиган барча таомларнинг турлари, хилма-хил шиша, оби-замзамларнинг нусхалари намоийшқорона териб қўйилади. Эрталабдан то кечгача, тунгача нағмалар тўхтовсиз қудокларни қоматга келтиради. Маҳалла-қиш-

лоқ аҳлининг тинчини бузади, касал, болалик кишиларнинг асабига тегеди. Булар эса тўй қилувчиларнинг хаёлига ҳам келмайди, гўё бу нарсалар таъсирсиздек туюлади. "Тўй тўйдек ўтсинда", деган шиор билан баландпарвозлик авжига чиқарилади. Хоҳлайсизми ёки хоҳламайсизми, бари бир маҳалла-қашлоқ ёшлари шу тўйда бўладилар. Улар айрим "хотамтой" амакиларининг ширакайф ҳолидан фойдаланиб, улар тутган шаробдан баҳраманд бўладилар, кези келса, столлардан шишаларни олиш баҳонасида ярим, чорак ичилган шишаларни ҳам олиб чиқишиб, ундан татиб кўрадилар. Қарабсизки, кейинги тўйларга бир қатор ҳаваскор ичувчилар тайёр бўлиб туришади.

Бундан бир неча йил аввал ана шундай тўй қилган бир кичик амалдор танишимизнинг тўйида қатнашишга тўғри келиб қолди. Тўй юқорида таърифлангандек, қизиқ ва қувноқ ўтказилди. Одам айтилганидан кўра кўпроқ бўлди. Айниқса базмда қатнашганларнинг сони— уларнинг "хотамтой"лиги ҳаддан зиёд бўлди. Тўйнинг эртаси куни меҳмонлар томонидан олиб келинган совғаларни гуруҳларга ажратиб, жойлаштиришда қатнашдим ва совғаларнинг сонига эътибор бердим. Қарангки, диваннинг ўзидан 36 та, 20 та девор соати, 17 та чойшаб, 42 та стул, гилам, палос, шолча, ваза ва бошқа қатор нарсалар тўпланибди. Ушбу нарсаларни бир-икки кун ушлаб турилди, сўнг мебель ва хўжалик магазинларига олиб чиқиб, сотиб беришлари учун топширилди. Булардан ташқари тўйга бир неча қўй келди. Меҳмонларга 20—25 та тўн, дўппи кийдирилди, қўйлак, белбоғ ва бошқа совғалар инъом этилди. Менга ҳам бир белбоғ насиб этди. "Тўйники табаррук", деб олиб қўйибман.

Жумҳуриятимизнинг бир қатор жойларида кузатилган тўйлар, уларнинг ортиқча харажатлари ҳақида суҳбатлашганимизда, кекса авлод вакиллари, азиз отахон-онахонларимиз, бундай тўйлар фақат хўжа-кўрсинга, ким ошдига, мусобақа тарзида ўтказилиб, камбағал-қашшоқ аҳоли устидан кулишдан нари эмас деб таърифлайдилар. Ҳақиқатан ҳам, шундай тўй қилувчиларнинг ўз қариндошлари, таниш-билишлари, узоқ-яқин жўралари орасида ногиронлар, камбағал-қашшоқлар, қўни-қўшниларида кўп фарзандли, болаларига топса, ўзларига етишмасликдан озор чекаётган кишилар бўлатуриб, данғиллама уй-жой, дабдабали

тўй-томошалар қилишнинг ўзи ниҳоят даражада инсон қадриятининг йўқолиб бораётганлигидан дарак беради. Бутина эмас, қишлоқ жойларидаги аҳвол ниҳоят даражада ачинарли бўлишига қарамай, бундай тавтаналар ўтказилиши болаларнинг маънавий дунёсига қаттиқ таъсир этишини улар кўз олдига келтирмайдилар. Болаларнинг кўз ўнгидида бундай нотекисликлар авжига чиқиб турса, уларга қандай қилиб, гўзал келажак ҳақида гапириб бўлади, қандай қилиб софдил, оққўнгил, тўғри сўз, ҳақиқаттўй, адолатпарвар бўлинглар, деб сабоқ бериб бўлади. Айтмайдими, сиз буларни ўйлаб гапираяпсизми, йўқса бу тўйлардаги хангомалар, қайси гуруҳ ахлоқ-одоб, адолатга киради, деб сўрашлари табиий бир ҳолдир. Модомики, гап ёшлар устида кетар экан, суннат тўйларини ҳам фақат қариндошлар, яқин кишилар ва қўни-қўшнилар иштирокида, маҳалла-қишлоқ оқсоқоллари раҳнамолигида ўтказадиган ва қишлоқ, шаҳар поликлиникаларида жарроҳлар томонидан бажариладиган қилиб, буни туман, шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимлари ихтиёсига топшириш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Бундай юмушларни бир қатор жойларда ўтказилиб келинмоқда. Уларнинг тажрибаларини кенг ёймоқ, жорий этмоқ вақти келди.

Ушбу мавзу юзасидан қалам тебратган ва тебратётган мутахассислар ниҳоятда кенг кўламда ва атрофлича текшириш ўтказишлари, кўпроқ халқ маънавияти билимдонлари, кекса отахон-онахонларимиздан сўраб, суриштириб, мавжуд маълумотларни тўплашга эришмоқлари керак. Акс ҳолда турмуш сабоқларига, ҳаётий тажрибаларга эга бўлган авлод вакиллари орамиздан ўтиб кетса, маънавий бойлигимиз уларнинг ўзлари билан бирга кетиб қолади. Чунки уларнинг кўрган-билганларини ҳозирги энг билимдон кишилар ҳам тўла билмайдилар, тасаввур қила олмайдилар. Шу жиҳатдан олиб қараганда кўпроқ халқ орасига кириб, кексаларнинг кўрган-билганларини қоғозга тушириб қолиш ниҳоятда муҳимдир. Бу ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан катта қимматга эгадир. Ҳозирги кунда 20—30-йилларнинг материаллари ноёб нарсага айланиб қолганлигидан билиб олса ҳам бўлади. Худди шунга ўхшаб ҳозирги кексалар берадиган маълумотлар ҳам ўта ноёбдир.

Суннат тўйи, хатна жараёни ҳақида гап кетганда,

яна шу нарсаларга эътибор бериш керакки, суннат сўзининг ўзи, унинг фарз эмаслигини кўрсатиб турибди, лекин шундай бўлса-да, кишилар томонидан бажарилиб келинмоқда. Бу эса суннат тўйи таркибида айрим ўзига хос ирим-сирим, урф-одат, расм-русм, таомил ва удумларнинг сақланиб қолинишига, уларни аجدодлардан авлодларга ўтиб келишига сабабчи бўлган. Шу боис ундаги кўпгина ирим-сирим, расм-русм кабиларнинг характер хусусияти ўтмишга мансуб бўлиб, айримлари бизнинг давримизда бироз бўлса-да эриш туюлади. Бу ҳолат суннат тўйининг иложи борича, халқимизнинг азалий анъаналарига таъсир этмаган, кишиларимизнинг кўнглини чўктирмаган ҳолда ихчамлаштириш мақсадга мувофиқдир. Чунки кўпгина отахон-оналаримизнинг фикри ҳам шуни тақозо этади. Улар халқ ранжимайдиган, барча ортиқча нарсаларни олиб ташлаб, ўрнига бугунги кунимиз учун керакли, тарбиявий аҳамиятга молик нарсалар киритилса, авваллари қилинганидек, халқдан сўраб-суриштирмасдан, дабдурустдан йўқотилса, кўпчиликнинг норозилигига сабабчи бўладилар, деб уқдирадилар. Бу гапларнинг тагида бир талай ҳақиқат, халқнинг тилак-истаклари яширинган, бунини ҳисобга олмасдан бирор иш юритиш, хайрли натижага олиб келмаслиги турган гап.

Йигитлик тўйлари

Жумҳуриятимиз ҳудудида жойлашган юзлаб, минглаб қизлоқ ва шаҳарларда истиқомат қилиб келаётган ўзбек халқи ўзининг турли-туман урф-одат, расм-руслари, анъана, таомил, удумлари силсиласи орасида шундай ажойиб, маълум бир йўналишга қаратилганларини ҳам эъозлаб сақлаб келганки, уларнинг кўпчилиги ҳамон ўрганилгани йўқ, агар ўрганилган бўлса ҳам, қисқа, маълум бир илмий доира вакиллари учунгина бажарилган бўлиб, кенг халқ оммасига, ўзининг азалий удумларини илмий-амалий жиҳатдан қайта таҳлил қилиб қайтарилган эмас. Буларнинг кўпчилиги кишиларнинг хотирасидан ўчди, айримлари эса ўчиш арафасида турибди, ана шулардан бири "Йигит оши" деб юритилиб келинган.

"Йигит оши". — Жумҳуриятимизнинг кўпгина

вилоятларида ва туманларида ўғил болалар маълум ёшга етганларидан кейин уларга атаб ош дамланиб, тенгдош-тенгқурлари чақирилиб, уларга зиёфат берилган. Бунинг асосий сабабларидан бири ўғил болаларнинг болалик давридан чиқиб, ўспиринлик, йигитлик даврига, йигитлар гуруҳига ўтганлигини, болалик билан хайрлашуви ҳамда катталар қаторига ўтганлигини нишонлаш бўлган. Бу маросим жойларда "Йигит оши" номи билан юритилган. Бундай йигитлар суннат тўйлари муносабати билан ҳам ўтказилган бўлиб, унда ўспиринлар — йигитлар учун алоҳида жой тайёрланиб, уларга зиёфат берилган. Бунга қатнашадиган кишиларнинг барчаси тенгдош-тенгқур бўлганлар. Суннат тўйларидан кейин хатна қилинган болалар ҳам қадим замонларда болалик давридан чиқиб, йигитлар, яъни катталар қаторига ўтганлигини нишонлаганлар. Кейинчалик эса бу хатна ёши анча кичрайтирилиб ўтказиладиган бўлган. Аслида хатна синовии болаларни болалик дунёсидан катталар дунёсига ўтказувчи синовлардан бири саналган. Шунинг ўзидан ҳам кўриниб турибдики, авваллари суннат-хатна қилиш беш, етти ёки тўққиз ёшдан эмас, 14—15 ёшдан бошлаб ўтказилганлигига далилдир. Чунки бу давр ёшларда болалик билан хайрлашиб, катталар қаторига ўтиш билан боғлиқ бўлган. Шу боисдан уларни ўз қавмининг ҳимоя қилувчи, аскарликка қодир, ботир ва мард йигитлар сафига олишнинг турли синовларидан ўтказилган. Бу жараён вақтлар ўтиши билан ўзгариб, секин-аста хатна палласи ёшартирилиб келинган. Шундай бўлса-да, унинг айрим қолдиқлари, "йигит оши" каби таомилларда сезилиб туради. "Йигит оши"нинг асл негизи ўша биз юқорида айтиб ўтган паллага бориб тақалади. Шу боисдан йигит ошидан сўнг йигитлар бирдан улгайиб қоладилар, энди улар катталар қаторидан жой оладилар, улар бажарадиган барча юмушларда қатнашиш ҳуқуқига эга бўладилар. Шундан сўнг уларга уйланиш ҳам мумкин деб ҳисобланади. Буларнинг барчаси унинг ибтидосида ана шу нарсаларга амал қилинганлигидан дарак беради.

Хоразм вилояти халқ этнографиясини кўп ва пухта ўрганган олима К. Л. Задиҳинанинг ёзишича, суннат тўйида хатна қилинаётган боланинг тенгдошлари, улуғтўйи (катта тўйи) кунин алоҳида зиёфат қилинган.

Худди шундай зиёфат Хевада ҳам бўлганлиги ҳақида М. В. Сазонованинг маълумотларини келтиради. Ана шу авторларнинг айтишларича, тўй кунин йигитлар учун алоҳида жой тайёрланиб ёки йигитларнинг махсус меҳмонхонасида жамоа йигитларига зиёфат берилган экан. Ана шу вилоятнинг Хонқа, Шовот туманларида эса бир одат жуда узоқ замонлардан буён сақланиб келинар экан. Унга кўра ёш-яланглар аравада созанда-хонандалар жўрлигида тўй бўлаётган жойга келадилар. Уларнинг кўлида олма ва ширинликлар солинган-осилган шохча бўлган. Бу эса йигитларнинг болалар дунёсидан чиқиб, катталар дунёсига ўтганлигини тараннум этувчи рамзий белги саналган. Бироқ бундай ёш жиҳатдан ажратувчи рамзий белгилар, синовлар унутилган ва уларнинг мавжудлиги ҳақида қарияларнинг хотирасидагина сақланиб қолган, холос.

"Мўйлов тўйи".— Қадим замонлардан буён жумҳуриятимизнинг кўпгина вилоят, туманларида, шаҳар маҳаллалари ва қишлоқларида яшовчи аҳоли орасида йигитларнинг балоғатга етган даврида, унинг сабза бўлиб чиққан мўйловларини бирикчи марта олдиришларига ёки мўйлов қўйишларига атаб бағишловлар қилинган экан. Бу маросимни кўпгина жойларда "Мўйлов тўйи" ва "Мўйлов оши" атамалари билан юритилиб келинган. Ушбу тўй-тантаналарни ҳозирги кекса аялуд вакиллари бўлмиш азиз отахон-онахонларимиз яхши эслайдилар. Бу борада гап юртгундек бўлсангиз, жуда қизиқарли мисоллар билан ажойиб расм-русмларни бирга қўшиб сўзлаб берадилар. Чунки ушбу тўй-тантаналарга асос қилиб, Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаёти ва фаолияти, шунингдек унинг диний ва ахлоқий кўрсатмаларини ўз ичига олган ҳадисларида ҳам "Унга нарсаси баданга тегишли суннатдир" деб, уларнинг аъвалида "Мўйлабни қисқартириш, соҳол қўйиш"ни қайд этилганлигини келтирадилар¹.

Булардан ташқари ўтмишдан жуда кўп нарсалар қолганки, уларнинг аксарият қисми инсоннинг сиҳати,

¹ Ахлоқ-одобга оид Ҳадис намуналари, Тошкент, "Фан", 1990 йил, 106-бет.

ахлоқ-одоби, юриш-туриши, ўзини тута билиши каби фазилатларга бағишланган. Худди шу нарсани биз ҳазрат Алишер Навоий асарларида ҳам учратамиз. Чунончи, у киши соқол-мўйлаб тўғрисида шундай ёзадилар:

*Чун соқолсизлик эрур лозимда раънолиққа,
Қирмомоқ лозим эрур они зиҳи раънолиқ.*

Биз ушбу мавзу юзасидан сўраб-суриштирган пайтимизда у маросим кўпчилик жойда маълум бўлганлиги аниқланди. Аммо биз учун энг қизиқарли ва ўзига хос бўлиб туюлгани Андижон вилояти Избоскан тумани қишлоқларидан йиғиб олинган маълумотлардир. Чунки уларда бошқа жойларда кам учрайдиган, ўзига хослик аломатлари мавжудки, буни қуйида баён этиладиган мавзуимизнинг асосий мезони қилиб олинди.

Қомусий билим соҳиблари бўлган бобокалонларимиз ижтимоий ҳаёт кишилик жамияти ҳар доим инсониятнинг ўтмиш аجدодлари томонидан яратилган моддий ва маънавий бойликлари асосида ривож топадилар, деб таълим берадилар. Шунинг учун ҳам ҳар бир янги авлод олдинги ўтган авлоднинг яратган моддий ва маънавий бойликларидан, ишлаб чиқариш тажрибалари ва муносабатларидан фойдаланадилар ҳамда уларга хос бўлган тартиб-қоида, хулқ-атворларга, удум ва таомилларга риоя қиладилар. Аجدодлардан авлодларга ўтиб келаётган бундай удум ва маросимлар объектив характерга эгадир, улар кишиларнинг хоҳиш ва истакларидан ташқарида намоён бўлади.

Агар мана шу айтиб ўтилган фикрлардан келиб чиқиб қаралса, биз таъриф ва тавсиф этмоқчи бўлган "Мўйлов тўйи" ҳам жуда узоқ ўтмишдан қолиб келаётган, аجدодларимиз томонидан ижро этилиб, авлодларга қолган, лекин кейинги пайтларда истеъмолдан чиқиб бораётган, сўнаётган маросимларимиздан бири эканлигига шубҳа қолмайди.

Мўътабар отахонларимизнинг айтишларидан маълум бўладики, ушбу маросим ёки тўй ислом динидан олдинги оловга сиғиниш даври, эҳтимол ундан ҳам олдинги даврларга бориб тақалар, лекин ислом динининг қонун-қоидалари мажмуасига ҳам киритилган бўлиб давом эттирилган бўлса, ажаб эмас.

Тарихий манбалардан маълумки, кўп художик ва оловга сиғиниш даврларида ҳар бир ўспириннинг вояга етганлиги, уларни турли синовлардан ўтказишларини тақозо этган. Бу борада биз юқорида ҳам фикр юритган эдик. Ана шундай синовлардан бири тишини синдириш, эғовлаш, терисини шилиш, қулоқ супрасини йиртиш, танасининг бирон жойидан кесиб олиш кабилардир. Бас шундай экан, йигитларнинг балоғатга етишларида мўйловнинг сабза бўлиб чиқиши, товушининг дўриллаши, уларнинг мускулларидаги бақувватлilik ва бошқа омиллар уларни энди болалик дунёсидан катталар дунёсига ўтишларини талаб этган. Бу жараён ўз-ўзидан бўлмасдан, тўй-тантаналар билан нишонланган. Шундай қилиб, "мўйлов олдириш тўйга айлантирилган".

Ислон динида мўйлаб ва соқолни, сочи тартибга келтириб юришни Муҳаммад пайгамбар билан боғлайдилар. Гўёки Муҳаммад пайгамбарнинг ҳасти, фаолияти ва кўрсатмалари ҳақидаги Ҳадисларда таърифланишича, ҳар бир киши соқол-мўйлови ва сочига қараб юриши тавсия этилган. Унда таърифланишича, Муҳаммад умматлари балоғатга етганларидан сўнг соқол-мўйловни қирдириб юришлари шарт бўлган. Чунки пайгамбарнинг ўзлари соқол-мўйлабини қирдириб юрар экан. Бу мерос мусулмонлар учун бажарилиши қатъий қилиб қўйилган. Ривоят қилишларича, "Кенг саҳрода икки кишининг ўлган жасадларига баноғоҳ дучор келибдилар. Уларнинг бирини мўйлови олдирилган, бошқасининг мўйлови олинмаган, лекин суннат қилинган. Буларнинг қай бирига жаноза буюради, дейилганда, мўйлови олдирилганига жаноза буюрилади, дейилган экан".

Диний шарият одати тусига кирган бу маросим вақтнинг ўтиши билан халқ орасида турли кўриниш ва шаклда бажариладиган бўлиб келган. Бу ҳолатни биз жумҳуриятимизнинг кўпгина жойларида олиб борган суҳбатларимизда, азиз ва мўтабар отахонларимиздан эшитиб, тинглаб гувоҳи бўлдик.

15—18 ёшга етган йигитнинг мўйловини олдириб ёки мўйлов қолдириб, Муҳаммад пайгамбарга уммат эканлигини кўпчилик олдида исботлаш одати аҳоли орасида, айниқса бойлар ўртасида катта тўйлар қилиниб, қўй, мол, от сўйилиб, улоқ берилиб, кураш ва бошқа қатор томошалар уюштирилиб, базм берилган.

Маросимнинг бундай ривож топишида бойлар бир томонда катта тантаналар, дабдабали тўй-томошалар берса, камбағал-қашшоқ оилалар ўз ўғилларини бир товоқ ош, тўртта нон билан ҳам расмийлаштирганлар.

Мўътабар кишиларнинг ҳикоя қилишларича, Избоскан туманининг аҳолиси жуда қадим замонлардан буён деҳқончилик билан, унинг асосий қисми бўлган шаликорлик билан банд бўлган эканлар. Бутун баҳор, ёз ва куз ишлаб, етиштирилган ҳосилни йигиб-териб олгандан кейин халқ турли сайиллар, тўю-томоша ҳамда халқнинг турмушидан чуқур ўрин олган маросимларини бажарганлар. Бу давр — қиш фаслига тўғри келганлиги учун барча удумлар худди шу ойлар ичида бажарилган. Бунинг устига эркак кишилар ўз ёш гуруҳларига муносиб тарзда бўлиниб, жойларда, меҳмонхоналарда гап, гаштак, тўкма, ҳалфана уюштирганлар ва йигитлар бир гуруҳ уйланган, яъни оилаликлар бир гуруҳ, ўрта ёшдаги кишилар алоҳида гуруҳ ҳамда катта ёшдаги ва ҳариялар алоҳида-алоҳида гуруҳларга бўлиниб "гап" еганлар. Ҳар бир меҳмонхонада ўзининг жўрабошиси, унинг иккита ёрдамчиси, ошпаз, чой қўювчи, тартиб сақловчи соҳиблари бўлган. Уларнинг аксариятида 20, 30 ва 40 талаб жўралар қатнашган эканлар.

Буларнинг орасида ўспирин жўраларга қўшилиш учун ёшлар мўйлов қўйиш ёки мўйлов олдириш маросимини ўташлари лозим бўлган. Шунинг учун жўралар маҳалла-қишлоқда кимнинг ўғли балоғатга етган, кимнинг ўғли мўйлов тўйи ўтказиши лозим, буларнинг барчасини ҳисобга олиб борганлар. Ушбу тўйни уюштириш эса тенгдошлари зиммасига тушган. Улар ўз жўраларини қистай бошлаганлар: "Отангга айт, мўйлов тўйи қилиб берсин, шундан сўнг бизнинг даврамизга қўшилсан, қачонгача болалик даврада юрасан", деб йигитга уқтирганлар. Тенгдошлари орасида болага нисбатан: "Мўйловнинг оғзингга тушиб қолса ҳам, боламан, деб юраверасанми, катталар қаторига тезроқ қўшил" деб таъна қилганлар. Катта ёшдаги кишилар эса боланинг отасини ўртага олиб, ўғлингизга мўйлов тўйи қилиб, катталар даврасига қўшинг, одамгарчиликни ўргансин, қачонгача, бола ҳолида эркалатиб юрасиз, деб талаб қилганлар.

Булардан ташқари, маҳалла-қишлоқ йигитлари уста-сартарошларга олдиндан тайинлаб, фалончининг

Ўгли соч олдиргани келганда мўйловининг бир томонини олдириб, бошқа томонини қолдириб қўйинг, кейин у ёғини биз уюштирамиз, деб тайинлайдилар. Уста ҳам йигитларнинг бу таклифларини бажонидил қабул қилиб, мазкур вазифани моҳирона бажарган. Чунки ушбу маросимда сартарошлар бош ролни ўйнаганлар, совғаларнинг каттаси шуларники бўлган.

Избоскан тумани Жонобод қишлоғида яшаган, 40 жўранинг бошлиғи бўлган Исмоил бува Мирзаевнинг айтишларича, ўз жўралари билан Қозоқбойхожи боққол деган бойнинг ўгли Бозорбойга мўйлов тўйи қилдирганлар ва тўйни ташкил қилишда, ўтказишда актив қатнашганлар.

14 ёшидан бошлаб сартарошлик қилган бизнинг суҳбатдошимиз, у киши биз билан мулоқотда бўлганларида 87 ёшда эдилар (1960 йилларда), жуда кўп жойларда бўлиб, бир неча ўнлаб кишиларнинг мўйлов тўйларида қатнашган эканлар. У кишини Устамамараҳим ота деб эъозлаганлар, ҳурматли зотлардан бўлгани учун ҳамма жойга таклиф этишар эканлар. Бир куни Избоскан туманидаги Яккатут, Ботиробод, Тўрабод, Тўрткўл ва Майгир деган қишлоқларда бўлиб, бир неча мўйлов тўйларини ўтказиб келган эканлар. Устамамараҳим ота Майгир (Моҳи гир) қишлоғидаги Қозоқбойхожи билан Усмонбойхожиларнинг ўғилларига қилган мўйлов олди тўйида бўлиб, Усмонҳожининг ўгли Хожиакбарбойваччага қилиб берилган мўйлов тўйини эслаб, сўзлаб берган эди. Одатта кўра ўзига қарашли меҳмонхонанинг 10—12 нафар йигитларига бой бир бузоқни сўйиб, улоқ қилиб берган ва улар ҳар бири отга миниб, улоқни тақимиға жойлаштириб, сафарга тайёр бўлганлар. Ҳар бир отта биттадан хуржун, қоп ва бошқа керакли буюмларни ташлаб олганлар. Шундан сўнг Усмонҳожининг қаерда қариндошлари бўлса, уларникига бориб, отдан тушмасдан, кўча эшиги олдиға олиб борган улоқни ташлаб, улардан "Улоқни тирилтириб беринг" деб талаб қилган. Удумдан хабардор бўлган қариндошлар эса, улоқни тирилтириш мақсадида, отлиқ йигитларга пул, қўй, мол, от ёки бошқа дон, мева, ширинликлар, мато, тайёр кийимлар олиб чиқиб берганлар. Буларни хуржун ва қопларга жойлаштириб, бошқа қариндошлар томон кетганлар. Хуллас, бир, икки, уч ва ҳатто ҳафталаб отлиқ қариндошларникидан-қариндошларни-

кига ўтиб, барчасиникини айланиб, берганларини тўплаб, яна Усмонхожининг уйига— меҳмонхоналарига қайтиб келганлар. Йигитлар тўплаб келган нарсалар гуруҳларга ажратилиб, пулни алоҳида, гилам, палос, намат, қўй, мол, от, мато ва бошқа нарсалар алоҳида-алоҳида ажратилиб, бунга Усмонхожи ҳам ўзининг атаганларини қўшиб, махсус оқсоқолларни чақириб, тўпланган нарсалардан ва пулдан улоқ чопузчи чавандозларга ва курашга тушадиган полвонларга, созанда-хонандаларга, қизиқчи-аскиячиларга ва бошқа кишиларга совға қилиб беришни тайинлайдилар.

Барча нарса тайёр бўлгандан кейин атрофдаги меҳмонхоналарга, маҳалла ва қишлоқларга хабар юборилиб, йигитлар тўйга таклиф этилган. Қатнашчилар ўз соҳалари бўйича: бири улоқ чопган, бири курашган, бошқалари эса ўйин-кулги, томошаларда қатнашганлар. Ҳар бир соҳа бўйича оқсоқоллар раҳнамолигида мусобақалар уюштирилган, арзигулик совғалар инъом этилган. Бир-икки кунлаб ташкил этилган мазкур томошалар тамом бўлгач, барча меҳмон-меҳбонлар яна Усмонхожининг меҳмонхонасига тўпланганлар. Усмонхожи тўй қатнашчиларига ош-нон, қатлама-сомса, турли ноз-неъматлар тортиб катта тўй зиёфати берган экан. Бундай тўйлар одатда бир неча кун давом этган. Тўй базми ҳам, катта бўлиб, унда машҳур хофизлар, созанда, хонандалар, қизиқчилар, аскиябозлар ва бошқа санъат шинавандалари қатнашганлар. Мўътабар Устамамарайим отанинг айтишларича, улоқ пайтида қўшкарнай, неғора, сурнай наволари тўхтовсиз чалиниб, атрофга ушбу тўйнинг довруғини тарқатиб турган. Улоқчи-полвонларга, курашчиларга ва бошқа соҳадаги қатнашчиларга бериладиган совғаларнинг ҳам чеки бўлмаган.

Тўй дастурхонига тортилган таомларнинг сони ва сифати ҳам ўзгача бўлиб, таклиф этилган меҳмонлардан ташқари атрофдан келган бева-бечораларга ҳам катта-катта инъомлар берилган.

Мўйлов тўйининг ўзига хос томонларидан бири, қайси қариндош эшиги олдида ташланган "улоқни тирилтирган бўлса", тўйга таклиф этилишини кутмай, ўз совға-саломлари билан тўйга келаверганлар. Улар йигитларга берган совғаларидан ташқари тўйга алоҳида инъомлар билан келганлар.

Тўй базмини ўтказиш ҳам алоҳида ўзига хос

йўсинда бўлиб, жойларга бир неча учтадан ёгочни учамак қилиниб, унинг ўртасига тоғораларга кул солиниб, унинг ўртасига калла-кунжара, мойга ботирилган тахта кунжаралар ёқилган, машъала қилинган. Уларнинг ёғдусида барча тўпланганлар тонг отгунча томоша қилганлар. Томошанинг мароқли ўтиши учун сўрилар қўйилиб, ҳар бир гуруҳ меҳмонларга алоҳида жой тайинланган.

Тўй соҳибн Ҳожиакбарбойвача ўз жўралари билан алоҳида базм қиладилар. Уларнинг орасидаги гапга ҳечан, эпчил, ўйин-кулгига уста йигитлар базмни қиздирганлар. Мўйлов тўйига бағишлаб айтиладиган қўшиқлар куйлаганлар. Масалан:

*Тўпланиб ёру-жўралар,
Куйлашиб байту-ғазаллар.
Йўқладилар йигит ёшини,
Тўй қилибон мўйлов ошини.*

Ярим кечагача давом этган базмдан сўнг меҳмонларни меҳмонхоналарга таклиф этилган. Яна зиёфат давом эттирилган. Бўзахўрлик қилинган. Хонанда-созандалар, аскиячилар, қизиқчилар базмни қизтадилар. Булар орасида сартарош ҳам хизматда бўлади. Эрталаб яна меҳмондорчилик давом этади. Ҳожиакбарбойвачани бир неча жўралари ўртага олиб меҳмонхонага олиб кирадилар. Ҳаммалари ажратилган жойга ўтирганларидан кейин меҳмонлар орасидан сартарош туриб, Ҳожиакбарбойвачанинг олдига келади ва унинг бўйнига янги матодан тикилган рўмол-лунгини елкасига солади. Кўпчиликнинг қараб турганлигини кўрган уста бойвачча мўйловининг фақат бир томонини олади-да тўхтади. Шунда бойвачча устага сарпо ва пул беради, атрофдагилар, берган совғаларинг кам, деганидан сўнг яна пул ва бошқа турдаги совғалар беради, шундан кейингина уста мўйловнинг қолган қисмини ҳам олиб қўяди. Мўйлов тўла олиниб, йигитнинг юзлари артиб тозалангандан кейин меҳмонлар ва бошқа тўпланган кишилар уни муборакбод қиладилар. Болалик давридан чиқиб, энди йигитлар—катталар гуруҳига ўтганлиги билан қутлайдилар.

Устамамараҳим отанинг айтишларича, мўйлов тўйларининг маросимларини бажаришдан сартарошларнинг манфаатлари катта бўлган. У кишининг ҳяқояси

бўйича: "Биз сартарошлар мўйлов тўйидан анча баҳраманд бўламиз. Шунинг учун кимнинг ўғли балоғатга етди, буларни ҳисоблаб борамиз ва меҳмонхоналардаги жўраларига бунни айтамыз. Жўралар эса улоқ бериб тўй қилишдан, биз моддий манфаат кўришдан умидвор бўламиз",— дейдилар.

Мўйлов тўйининг яна бир ўзига хос томонларидан, у қайси қишлоқда ўтказилиши билан ҳам фарқланади. Хусусан, Пойтуғ қишлоғидаги Мўйдинжўрабошининг меҳмонхонасидаги бир кишининг ўғлига ўтказилган мўйлов тўйидан бошланган бўлса, у киши улоқни иккинчи бир меҳмонхонадаги ўғли балоғатга етган кишига етказган, у ҳам тўйни ўтказиб бўлиб, қўшни меҳмонхонадаги ана шундай кишига етказган. Шу тариқа улоқ бир меҳмонхонадан иккинчисига, учинчисига ва ҳоказо тарзда бир фасл айланиб, яна охирида шу тўйни бошлаган хонадонга қайтарилган экан. Бу мавсум қиш чиққунча давом эттирилиб, қатор мўйлов тўйлари ва шу билан боғлиқ улоқ, базм, тўй-томошалар уюштирилган. Бу ўзига хос қишқи фаслда кишиларнинг вақт ўтказиш, кўнгил очиш, тўй-тантаналарда қатнашишлари ва ўз касблари: улоқ чопиш, курашга тушиш, базмларда қатнашиш имкониятини берган бўлса, бошқа томондан узоқ тунли қиш фаслини ўтказишда бирдан-бир восита бўлган. Бу эса кишиларнинг йил давомида хизмат-меҳнат жараёнида олган чарчоқларини ёзишда, уларга ҳам жисмоний, ҳам маънавий қувват бағишлашда қулай омил ҳисобланган.

Ушбу тўй-тантаналарнинг сўнгги ош берилиши ҳамалга тўғри келиб, шундан сўнг кишиларнинг барчаси ўз юмушлари билан банд бўлган. Ерга, боғ-роғларга ишлов бериш, шоли ва бошқа экинлар учун ариқ-зовурларни тартибга келтириш, далага маҳаллий тўғи чиқариш каби ишлар билан банд бўлганлар. Қиш фаслида олган ҳордиқлари кишиларга унумли меҳнат қилишларида, уларнинг кўзлаган мақсадлари йўлида тинимсиз ишлашларига тўла имкон берган. Бу эса кишиларнинг маънавиятида доимий ва севимли удумлари мажмуасига кирган, бунни ажодлардан авлодларга сақлаб олиб келинган. Чунки ўша давр талаблари, эҳтиёжлари заминидан бирдан-бир кишиларга маданий озуқа берадиган восита бўлган. Бунни кишилар жуда яхши тушунганлар ва шу боис ана

шундай анжуман, маросимларни ардоқлаб, сақлаб келганлар.

Кўпгина отахонларимизнинг айтишларича, мўйлов тўйи бериб, қиш фаслидан чиққан йигитлар, энди бола эмас, балки катта ёшдаги кишилар қаторига кирган, барча юмушларни катталар билан бир қаторда бажара оладиган тўлақонли кишилар бўлганликлари билан фахрланганлар. Улар энди мустақил, ҳар қандай ишни ўзи бажарадиган, ҳақиқий эр киши бўлганлигидан қувончга тўлган, ифтихор билан бошини баланд кўтариб юрган.

Мўйлов тўйи қилиб бериб, катталар қаторига қўшилган йигитларнинг аксарияти касб-ҳунар эгаллашга, ота касби билан шуғулланишга астойдил бел боғлаганлар. Улар энди оила, хўжалик юмушларида, жамоат ишларида актив қатнашадилар. Бу борада катта ёшдаги кишилар, жўралар ва атрофдаги бошқа шахслар йигитларнинг тўғри йўл танилаб, оғишмай боришларига кўмаклашадилар, уларга тўғри йўл-йўриқлар, маслаҳатлар бериб борадилар. Йигитлар ҳам ҳамиша катталар маслаҳатидан, уларнинг кўрсатма, ўғитларидан баҳраманд бўлишга ошиқадилар. Бу нарс ҳеч қачон, ҳеч кимга малол келмаган, ор ҳисобланмаган. Аксинча, ҳамиша катталарнинг ўғит-насиҳатларидан, маслаҳатларидан фойдаланишга интилиш кучли бўлган, бу эса ёшларнинг тўғри йўл танлашларида, унумли ва хайрли ишларни амалга оширишда қўл келган. Ўз йўлида ёшлар катталарга бўлган ҳурмат ва эҳтиромини сақлаган, уларга ҳамиша ўз миннатдорчилигини изҳор қилиб боришларига ҳам имкон берган.

Суҳбатдошимиз Абдугофир Абдураззоқовнинг айтишларича, Избоскан туманидаги Туячи ва унга қўшни бўлган ўнлаб катта-кичик қишлоқларда яшаб келган аҳоли орасида мўйлов тўйининг бошқалардан бироз фарқ қилувчи шакли қадимдан сақланиб келган экан. У аксарият ҳолларда мўйлов тўйларида қўй, мол сўйиб, тўй дастурхонига кўпроқ гўшт тортган эканлар. Шу нарсанинг ўзи жуда қадим замонларда ушбу қишлоқ аҳолиси деҳқончиликка нисбатан кўпроқ чорва билан шуғулланиб келганлигидан далолат беради. Чунки ушбу қишлоқларнинг ўтмишида атрофга сувсиз чўл ерларга бой бўлган. Деҳқончилик чекланган

ҳолда бўлиб, кўпроқ чорвачилик билан машғул бўлганлар.

Тўй тантаналарида кўпроқ улоқ берилган, атрофдан меҳмонлар ва чавандозлар таклиф этилган. Улоқ чопиш ўйинларида уста чавандозлик намуналарини кўрсатган кишиларга совғалар берилган. Аммо суҳбатдошларимизнинг гапларидан маълум бўладики, совғалар инъом этишда ҳам айрим ўзига хос томонлари мавжуд бўлган. Айрим кишилар умуман соврин бериш одати бўлмаган десалар, бошқалар эса соврин бериш одати кейинроқ бўлса-да кириб келганлигини қайд қиладилар. Бироқ, бу масала ҳозиргача очиқ қолди, чунки аниқ фактлар, далиллар етишмайди.

Мазкур қишлоқ аҳолисининг мўйлов тўйларидаги яна бир фарқ шундаки, улоқ тамом бўлгандан кейин яқин қариндошларидан кимнинг балоғатга етган ўғиллари бўлса, улоқни ўшанинг уйига олиб бориб ташланган. Бу эса улоқни қабул қилиб олган киши ўғлига мўйлов тўйи ўтказиб беришини тақозо этган. Бу ҳам ўз навбатида улоқни тўйдан сўнг, бошқа қариндошларига етказган ва шу тариқа қиш фасли давомида барча қариндошлар орасида айланиб чиққан. Мавсум давомида тўй қилиниши лозим бўлган йиғитларга мўйлов тўйи ўтказилиб, қиш фаслидан чиққанлар ва эрта баҳордан бошлаб, хўжалик юмушларининг бошланиши муносабати билан мазкур тўй-томошалар тўхтатилган экан.

Шу нарса эътиборга моликки, бошқа қишлоқлардан фарқли ўлароқ, ушбу қишлоқларда мўйлов олган усталарга сарпо берилмаган экан. Фақат озми-кўпми пул берилиб, рози қилинган. Ушбу маросимни бажариб, эл орасида ном чиқарган кишилардан бири Мултамирза Омонбоев билан Болтабойвачча Йўлдошев кабиларни кўрсатиш мумкин.

Мазкур туман аҳолиси орасида қадимдан бир одат мавжуд бўлиб, бу одатга кўра қандай йиғилиш, анжуман бўлишидан қатъи назар унда сартарошлар қатнашади, барча юмушларни ўша кишилар бажарадилар. Аммо юқорида айтиб ўтилган Туячи ва унга қўшни бўлган ўнлаб катта-кичик қишлоқларда қадимдан ҳам ҳозиргача сартарош бўлмаган, тайёрланмаган. Мўйлов тўйлари маросимлари ҳамда кундалик турмушда сартарошларни соч олдириш учун ҳам қўшни Пойтуғ қишлоғидан таклиф қилганлар. Булардан энг

кўп марта мазкур қишлоқларда бўлган сартарошлардан бири Устаҳайитбой бўлиб, ҳозиргача у кишини ҳурмат билан номларини тилга оладилар. Чунки у киши кундалик турмушда ҳам, тўй-маъракаларда ҳам актив қатнашиб келган, барча юмушларни бажарган эканлар.

Туячи қишлоғида яшовчи Жалолиддин Мамажоновнинг айтишича, у ота-онасидан жуда эрта ажралиб қолиб, поччасининг қўлида тарбия топган. Поччаси Абдулҳаким Мусулмонов Жалолиддинни катта қилиб, вояга етказган. Аммо мўйлов тўйи удумидан ўз вақтида уни хабардор қилмаган, бунга уларнинг имконияти ҳам бўлмаган экан. Жалолиддиннинг шўх жўралари, ҳазилкаш тенгдошлари унинг мўйлов тўйи удумидан беҳабарлигини ҳисобга олишиб, сартарошга тайинлайдилар, агар Жалолиддин соч олдиргани келса, йўлини қилиб мўйловининг бир томонини олдириб, қолган қисмига тегмасликни тайинлайдилар. Сартарош ҳам бу шартга кўниб, Жалолиддин соч олдиргани келганда, унинг мўйловини бир томонини олиб, қолган қисмига тегмайди. Жалолиддин эса ўша аҳволда жўраларининг олдига чойхонага киради. Чойхўрлик пайтида ҳазил-мutoиба қилишиб, Жалолиддиннинг аҳволидан қаттиқ куладилар. Бундан уялган йигит хафа бўлиб уйига кириб кетади. Опаси ва поччаси ушбу манзарани кўриб, қаттиқ ранжийдилар. Бемаслаҳат мўйлов олдирганидан хафа бўладилар. "Камбағалчиликда чакки иш қилибсан, мўйловни бамаслаҳат олдириш керак эди", деб таъна қилади. Энди қолган қисмини қачон олдирамиз, бу жумбоқ-ку, деб уқтиради. Орадан маълум вақт ўтгандан сўнг поччаси маҳалла аҳлидан анча-мунча маблағ тўплаб, бир қўй олиб сўйиб, тенгдошларига ҳамда маҳалла оқсоқолларига ош тортади ва сартарошга сарпо қилиб, Жалолиддиннинг қолган мўйловини олдирадилар. Шундан сўнг у катталар даврасига қўшилиб, ўзини мустақил ва ҳар бир ишга қодир киши ҳисоблайди. Поччасининг ёнига кириб барча уй-хўжалик ва жамоа ишларини бажарадиган бўлади.

Суҳбат давомида Жалолиддин Мамажонов ўз қилмиши ва ундаги бўлган ҳангомалар ҳақида кула-кула сўзлаб берди. Ушбу ҳангоманинг сабабчиси ва қатнашчиси бўлган Абдумалик Темиров, Бўтабой Мелибоев, Содиқ Матқобилов, Тўрақул Бозоров ва бошқа-

лар тўйининг қандай ўтганлигини кулишиб ҳикоя қилиб бердилар.

Кекса отахонларимизнинг айтишларича бундай мўйлов тўйи бериб, тантаналар уюштирган фақат Жалолддин бўлибгина қолмасдан, уларнинг сони кўп бўлганлигини таъкидлайдилар. Булар орасида Нёма-тилла Бакиров ҳам ана шундай тўй соҳиби бўлганлигини айтадилар. Шундай тўйлар Туячи қишлоғининг Тепабоши маҳалласида ҳам ўтказилганлиги ҳақида хабар берадилар.

Шу нарсани алоҳида таъкидламоқ лозимки, Устамамарайим отанинг айтишларича, ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Избоскан тумани ҳудудида Қоратегин ва Дарвоздан келган тожиклар анча бўлган. Улар асосан маҳаллий аҳолининг меҳмонхоналарида, буш ҳужраларида, чойхона ва бошқа жойларида яшаб, жувозкашлик, пахсачи, юк кўтарувчи-ташувчилар сифатида ишлаган эканлар. Маҳаллий аҳоли билан аралашган ҳолда Майгир, Жонобод, Тешикмозор, Тўрткўл, Ботиробод, Тўраобод, Яккатўт каби қишлоқларда яшаганлар. Булар орасида кўп марта бўлган, уларнинг тўй-маъракаларини бошқаришда қатнашган уста отанинг гувоҳлик беришларича, уларда ҳам мўйлов тўйлари бўлган экан. Бироқ бу тўй маҳаллий аҳолидан уларга ўтганими ё ўзлари билан бирга олиб келинганими, бу масала жавобсиз қолди, чунки бу саволга ҳеч ким жавоб бера олмади.

Юқорида айтганимиздек, тожиклар тарқоқ ҳолда яшаганликлари учун бирон анжуман, тўй-маърака ўтказадиган бўлса, кўпроқ маҳалла, гузар ёки қишлоқ чойхоналарида тўпланганлар ва ўша жойларда ўз йиғинларини ташкил этганлар.

Одатта кўра маросим, тўй-тантаналарга маҳаллий аҳолидан ҳам таклиф этилган, сартарош эса бош вазифани ўтаган. Ана шундай йиғинларда мўйлов тўйи ҳам ўтказганлар. Уларнинг йиғинларига ўз ораларидан мўътабар ёшдаги кишилар оқсоқол — иш бошқарувчи қилиб сайлаб қўйилган. Улар барча юмушларни бошқарганлар, ташкил этганлар, меҳмонларни кутиб, уларга илтифот кўрсатганлар. Ана шундай оқсоқоллардан бири мўйлов тўйини ҳам бошқариб борган, ташкил этган ва барча удумларини бажаришга раҳнамолик қилган.

Тожикларнинг мўйлов тўйларини Устамамарайим

ота шундай таърифлайдилар: улар маросим ўтказиладиган жойга тўпланишиб бўлганларидан кейин, анжуман учун ёзилган дастурхонларга турли-туман ноз-неъматлар: нон-патир, қатлама-сомса ва бошқа нарсаларни келтирадилар. Меҳмон ва мезбонлар учун иссиқ таомлардан: шўрва, мастава, палов дамлайдилар, яхши зиёфат берилади. Зиёфат давомида ўйин-кулги, ҳазил-мутоибалар уюштирилади. Ўзаро суҳбат бўлади, узоқ-яқиндан келган меҳмонлар билан мезбонлар орасида жозибали, кўнгилдаги гаплар айтилади. Сирлашадилар, ўз кўрган-кечирганларидан ҳикоя қиладилар. Даврадаги хонанда-созандалар эса ҳар бир қатнашчининг кўнгиллини очадиган, куй-қўшиқлардан ижро этадилар. Улар дутор, танбур, доира каби халқ чолғу асбобларидан усталик билан фойдаланиб, моҳирона ижро этадилар.

Зиёфат ва ўйин-кулги маромига етгандан кейин оқсоқолнинг кўрсатмаси билан мўйлов тўйининг соҳиби ўртага ўтказилади. Унинг бўйнига, елкасига сартарош рўмол-лунги солади. Сартарош ҳам оқсоқолнинг имоси билан йигитнинг ёнида индамай турган. Чойхонага тўпланган мезбон-меҳмонлар ўринларидан туришиб, бир қатор бўлиб саф тортишиб, "нашира"—ғазал ўқийдилар. Улар нашира айтиб йигит ва сартарошнинг атрофидан айланиб ўтадилар ва йигитнинг бўйни-елкасига солинган лунгига, ким қанча кўнгилдан чиқарса, ўшанча пул ташлаб ўтганлар. Тўйга таклиф этилган кишилар эса буларни томоша қилиб ўтирганлар. Айрим ҳолларда уларнинг орасидан ҳам кишилар наширага қўшилиб, пул ва бошқа совғалар берганлар.

Йигит ва сартарош атрофида нашира айтиш тамом бўлгандан кейин оқсоқол йигитнинг бўйнига-елкасига солинган лунгини пуллари ва бошқа совғалар билан ўраб олиб, уни сартарошга беради ҳамда сартарошдан йигитнинг мўйловини олдириш ёки мўйловни тартибга келтириб қўйишни сўрайди. Бунга розилик билдиргач сартарош йигитнинг мўйловини олади ва барча йигитларни муборакбод қилади. Шу билан мўйлов тўйи ўтказган йигит ўз тенгдошлари сафидан катталар сафига қўшилади ҳамда барча юмушларда улар билан баробар хизмат қилади. Тўй-маъракаларда, жамоат ишларида ўзини катталардек ҳис этиб хизмат қилади.

Бу эса унга улугворлик, мустақиллик ва маълум гуруҳ даврасига ўтганлигини билдириб туради.

Шунинг ҳам алоҳида таъкидламоқ жоизки, ўзбекларда бўлгани каби тожикларда базм, улоқ бериш каби халқ ўйинлари бўлмаган экан. Тўйнинг давомийлиги ҳам ўзининг қисқалиги билан фарқланган.

Устамамараҳим отанинг ва бошқа кишиларнинг айтишларича, тожикларга маҳаллий халқ удумлари сифатида айрим таомиллар ўтган бўлсада, базм ва улоқ бўлмаган экан.

Мазкур туман аҳолиси орасида яна шундай тушунча ҳам мавжудки, унга кўра мўйлов тўйлари базм, улоқ берилиб, катта ўйин-кулгилар билан ўтказилса, бундай тўйларни халқ таъбири билан "Катта тўй" деб юритган. Улоқ, базм, ўйин-кулгисиз ўтказилган тўйлар эса халқ тилида "сўфи тўй" номини олган экан.

Кўплаб мўътабар ва азиз кишиларнинг айтишларича, мазкур маросим ўтган асрда кенг тарқалган бўлиб, асримизнинг 30—40 йилларигача ҳам, айрим жойларда уруш йиллари ҳам қисман бўлса-да сақланиб келган экан, аммо урушдан кейинги пайтларда улар аста-секин халқ турмушидан чиқиб кетган. Ҳозир фақат кекса авлоднинг хотираларида сақланиб қолган, вақтлар ўтиши билан улар билан бирга ушбу тўйлар ҳақидаги хотиралар ҳам ўтиб кетиши табиийдир.

Бизнинг суҳбатдошларимиз бўлмиш мўътабар ёшдаги кишиларнинг бир овоздан айтишларича, мўйлов тўйи каби маросимлар, тўқликка шўхлик тарзида юзага келган бўлса-да, унинг остида ўзининг асл маъноси сақланган. Кишилар бунга кўп ҳам эътибор беравермаганлар. Аслини олганда халқимиз "киши кўрки юздадир, юз кўрки кўздадир" деб бежиз айтмаган. Шу боис киши ҳамиша покиза, тартибли бўлиб, ўзига қараб юрса, вақтида соқол-мўйловини олдирса ва сочига эътибор берса, бундай кишилар эл орасида катта обрў-эътиборга молик бўладилар ва шундай бўлиб келганлар. Шу нарсаларнинг барчаси мўйлов тўйнинг замирига сингдирилган бўлиб, кишиларга тарғиб қилиш, уларнинг тушунчасига синдириш маъносида халқ ана шундай маросим ва анжуманларни кашф этган, бундай фикр ва йўсинлар ана шу эҳтимолдан холи бўлмаса, ажаб эмас.

Инсоний фазилатлар мажмуаси орасида тоза ва

тартибли кийиниш, уст-бошига, соч-соқолига қараб юриш, гапириш, муомала қоидаларига риоя қилиш, юриш-туриш, ўтириш, катталар олдида ўзини тутатишлик, жамоат жойларида ўзини содда ва камтар, ёқимли сақлай билишлик, кеккаймаслик, гапдонлик қилмаслик каби таомиллар борки, буларнинг барчаси инсон зотининг ички ва сиртқи гўзаллигини тарафларига эътибор. Ана шулардан биронтаси бузилса, етишмаса кишилар ўртасида гап-сўз бўлиши, камситилиши, танбеҳ олиши мумкин бўлган. Шу боис ота-оналаримиз кўчага чиқишдан олдин уст-бошини, соч-соқолини бир назар ташлаб, ўзининг тартибига келтириб ол, деб бекорга таъкидламайдилар. Буларнинг барчаси минг йиллар давомида аجدодлардан авлодларга ўтиб, турмуш тажрибасидан ўтказилиб, ҳаётнинг турли жабҳаларида синовларга бардош берганлигидан халқимизнинг маданий мероси сифатида, маънавиятимиз, қадриятларимиз дурдоналари бўлиб сақланиб келинмоқда.

Сиртдан қараганда мазкур удумлар, тўй-тантаналар ҳеч қандай бир қимматга эга эмасдек, оддий турмушда учраб турадиган нарсаси туюлади. Аммо унинг ичига, илдизига чуқурроқ кириб борган сари, уни атрофлича синчковлик билан ўрганилса, таҳлил этилса, унинг ўзига хос ички дунёси очилса, яширинган маъно ва мантиқий изоҳланса, улардан ёшларни тарбиялашда, умуман инсон зотининг илгор фазилатларини ўрганишда ибрат бўларли томонлари анча-мунча бор ва улар шубҳасиз, халқнинг маданий меросини пухта ўрганишда ва улардан керакли ўғит ва йўналишларни ажратиш олишга имкон беради. Шу жиҳатдан ҳам халқнинг барча турдаги удум, таомил, анъана, маросим, анжуман ва маросимларини, айниқса тўй-тантаналарини атрофлича ва пухта ўрганиш, ижобий хулосалар чиқариш фойдадан холи эмас.

Биз қанчалик кўпроқ ўтмишни ўргансак, уларнинг ҳамон очилмаган томонларини кашф этсак, улардан ўринли ва фойдали томонларини ажрата билсак, ҳозирги ҳуниимизни ва келажагимизни равшан тасаввур этишга истиқбол сари ишончли қадам босишимизга имкон беради. Чунки ўтмишсиз келажак йўқ деганларидек, ўтмиш аجدодларимиз томонидан яратилиб, авлодлар томонидан ижро этилиб келинган таомил, удумларни териб-тўплаб, яна сайқаллаштириб халқимизга қайтариб беришлик, бу катта ижобий нати-

жалар беради, ҳаммадан ҳам зарури ёшлардан ана шу удумларга эътиборни оширилга, уларга содиқ бўлишга кўникишни жорий этишга ва шаҳар, қишлоқларимиз аҳолиси орасида энг фойдали ва керакли деб топилган қисмларини қайта тиклашга имкон яратади. Буларнинг барчаси яқин вақтларгача, сарқит, қолдиқ, деб узлатга ташлаб келинди. Зеро, уларнинг ҳар бирининг остида инсон учун керакли томонлари, ибратли жиҳатлари мавжуд бўлган. Уларни кўра-била туриб, билмасликка солиш, уларни умумшиор остида йўққа чиқариш бу инсофдан эмас, албатта.

Озми-кўпми биз ўрганган тўй-тантаналар, анжуманларнинг баёнидан ҳам ана шу нарсаларни ҳис қилиш қийин эмас, ўйлаймизки ушбу борада кенг жамоатчилик ўз билган-кўрганларини хотирлаб, зарурий ва керакли хулосалар чиқаришга эришадилар.

Никоҳ тўйи

Ёру дўстлар жам бўлибдир, тўй қилур ўзбек элим,
Мен дегайман, куш келибсан, дўсту меҳмоним, сенг.

Абдулла Орипов

Севимли шоиримиз Абдулла Орипов куйлагандек, халқимиз азалдан орзу-ҳавасли, ҳар бир қувончли дамларни тўй-томошалар билан нишонлаб келган ва шундай давом этмоқда. Шунинг учун аҳоли сони кўпайган сари тўйнинг турлари ва шакллари ҳам ўзгариб, улар сонининг эса муттасил ошиб бориши табиий бир ҳолдир. Ҳозирги кунда жумҳуриятимизда 21 миллион аҳоли яшайди. Йиллик кўпайиш эса 600 минг кишини, ўртача йиллик ўсиш эса уч фоизни ташкил қилади. Бу жаҳон миқёсида ҳам катта кўрсаткичдир.

Ўзбекистон аҳолисининг асосий қисмини қишлоқ жойларида истиқомат қилувчилар ташкил этади. Шаҳар аҳолисининг салмоғи салкам 41 фоизга тенг. Ўзбекистон маҳаллий аҳолисининг атиги 20 фоизи шаҳарларда яшайди, айрим вилоятларда эса мазкур кўрсаткич яна ҳам паст.

Маҳаллий аҳоли ҳудуд ва ижтимоий ҳаракатнинг паст даражада эканлиги туғилиб ўсган жойга мус-

таҳкам боғланганлик, жумҳурият ишчилар сафи таркибида миллий кадр улушининг камлиги Ўзбекистондаги ва бутун Ўрта Осиёдаги демографик вазиятга хос хусусиятдир.

Бутун Ўрта Осиёда, хусусан, Ўзбекистонда оилани ривожлантириш, ўлканинг миллий анъаналари ва урф-одатлари, турмуш тарзининг хусусиятлари, ижтимоий-иқтисодий ва экологик шароитлари билан боғлиқ ҳолда ўзига хос муаммоларга ва уларни ҳал этиш йўллариغا эга. Энг аввало Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон халқлари: ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, қорақалпоқлар, қozoқлар учун кўп болаликни асрий анъана сифатида миллий маданиятнинг узвий бир қисмига айланганлигини унутмаслик керак. Кўп болаликни бу ерда ўзига хос халқ қонунлари, оила-никоҳ муносабатлари, ахлоқ қонунлари, қариндош-уруғчилик алоқалари шакллантиради, маҳаллий аҳоли турмуш тарзининг ҳамма томонларига таъсир кўрсатади¹.

Ҳақиқатан ҳам оила-никоҳ масаласи, оилалар сонининг кўпайиши, кўп болалик, аҳоли асосий қисмининг қишлоқ жойларида истиқомат қилиши ўзбек тўй-тантаналарининг ўзига хослигини белгилайди, уларнинг азалий удумларини сақлашга, авлоддан-авлодга қолдиришда ижобий таъсир қилади. Биз яна шу нарсанинг гувоҳи бўлдикки, шаҳар аҳолиси ўртасидаги тўй-тантаналар, урф-одат, анъана, удум, таомил ва маросимлар силсиласига нисбатан қишлоқ аҳолиси ўртасида сақланиб келаётган азалий урф-одатлар, расм-русм, таомил, маросим ва бошқа одатлар талайгина фарқли жиҳатларга эга. Чунки бир жойда бир қавм, эл, элат ва халқ вакиллариининг жипс яшаганлиги, уларнинг "киндик қони тўкилган жойларидан чиқиб кетмаслиги", юқорида айтилган барча азалий удумларнинг сақланиб қолишига, авлодлар томонидан давом эттирилишига катта имкон беради. Бу эса вилоят ва туманларнинг марказларига, саноат марказлари, ишчи шаҳарчаларига нисбатан шаҳарларда анча кучлидир. Буни аҳолининг аралаш яшаши, миллий таркибнинг хилма-хиллиги ҳам исботлаб турибди. Тўй-тантаналар, халқнинг азалий удумлари,

¹ Отамйрзаев О., Қайумов А. Оилани режалаштириш нима?, Шарқ юлдузи, 1990 йил, 12-сон, 170—171-бетлар.

миллий урф-одатлар, анъаналарнинг "чекка"га суриб қўйилиши, "Ягона совет халқи"ни ташкил топтириш йўлидаги уринишлар нималарга олиб келганлигига барчамиз гувоҳмиз. Сунъий равишда миллат, халқлар, эл-элатларни бир-бирларига сингдириш борасидаги саъй-ҳаракатлар халқ, миллат, эл-элатларнинг бир-бирларига "мажбурий сингдирилиши" ўша халқ вакилларининг ўзлитини йўқотибгина қолмасдан, балки уларнинг, ҳар бирининг азалий миллий анъаналари, урф-одат, удум, таомил, маросимларини ҳам барҳам топиб боришига, охир-оқибат унутилишига сабабчи бўлди. Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Энг ёрқин мисоллардан бири, халқнинг азалий удуми, анъанавий тўйларининг ўтмиши, улардаги ўзбекона маросимларнинг йўқолиши, ўрнига "янгича", "комсомолча", "қизил тўй" каби атамалар билан юритиладиган, сон-саноксиз ичкиликлар, шарм-ҳаёсиз ашуларақслар ва бошқа ўнлаб, халқимизнинг азалий удумларига зид бўлган "янги"ликлар киритилди. Гап масаланинг эски ёки янгилигида эмас, қайси замон ва маконга дахлдор бўлишдан қатъи назар улар аввало ёшларни миллий гурурини, ифтихорини тикласин, ўзлитини танитсин, ҳар бир нарсага бу "янгилик" деб эргашавериш ҳам ҳамиша яхшиликка олиб келмайди ва олиб келмаган, бунга етмиш уч йиллик янгича яшаш тарзимиз гувоҳлик беради. Ҳар бир ёш, йигитми, қизми, ким бўлишидан қатъи назар, умрида бир марта бўладиган никоҳ тўйларини бир умр эсда қоладиган, чиройли, мазмундор, атроф кишилар учун миллий анъаналаримизнинг барча шакллари тараннум этувчи бўлишлигини таъминлашлари лозим.

Шу боисдан ҳам халқимизнинг азалий тўй удумларини, таомил, анъана ва маросимларини сақлаган ҳолда, уларни замонга мослаштириб, ортиқча, кераксиз деб топилган томонларини ихчамлаштириб, аждодлардан қолган дурдоналарни авлодларга етказиш ҳар бир ўзбек кишисининг зиммасида турмоғи, уни сақлашга ўзида куч-қувват топмоғи шарт, акс ҳолда нима билан ўзини ўзбекман деб кўрсата олади. Ўзбеклар орасида ўзини ҳарчанд ўзбекман деб кўрсатса-да, ўзбекона урф-одат, расм-русмлардан, қўйингки, ҳатто ўзбекча салом беришга ҳам ярамайдиган кишилар бор.

Шу нарсани айтиш жоизки, мана ўтган етмиш

йилдан ортиқроқ вақт ичида яхшими-ёмонми бирталай ўзгаришлар юз берди. Булар орасида халқимизнинг маънавияти доирасида, азалий удумлар, маросимчиликлари доирасида ҳам кўпгина янгиликлар киритилди. Айни пайтда асрлар оша халқимиз турмушидан чуқур ўрин олган ҳаётий урф-одат ва маросимлар янгича мазмун кашф этдилар. Янги жамият қурилиши кенг авж олдирилган ҳозирги шароитда уларни кенг тарғиб қилиш эса ўзгача аҳамиятга эга. Бинобарин, янги кишини тарбиялашда илғор анъана ва маросимларнинг роли бениҳоя катта.

Бу жараён жамиятимизда тинмай ва ҳар томонлама ўсиб бораётганлигини кўрамыз. Кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш кенгай борган сари, ҳар хил анъана ва маросимлар, тўй-тантаналар вужудга келади. Шунини алоҳида қайд қилмоқ керакки, миллий анъаналар ва маросимлар ҳар бир халқнинг тарихан таркиб топган ижтимоий муносабатлари натижаси ўлароқ, яшаш шароити, муҳити ва биргаликда ишлаш-яшашлари натижасида вужудга келади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, халқнинг барча урф-одат, расм-русм, анъана ва маросимлари ҳам, тўй-тантаналари, томошалари ҳам ана шулар заминида вужудга келиб, халқ билан бирга ривож топади, яхшилари замонлар оша аجدодлардан авлодларга ўтиб келади. Ана шундай азалий маросимчилигимиздан бири тўйлардир.

Ўзбеклар жуда қадим замонлардан бошлаб ўта тўйпараст, топганини тўйга сарфлаб элга ош-нон бериб келганлар. Шу боисдан бўлса керак, кекса отахонларимиз бировни дуо қилмоқчи бўлсалар: "Топган-тутганинг бола-чақангинг тўйига буюрсин", "Тўйларга етказсин", "Тўйларингни кўрай болам" каби илиқ, юксак мақсадли сўзлар айтиб алқайдилар. Бу гапларда ҳикмат кўп, бунда халқнинг эзгу ниятлари мужассамдир.

Тўй — деган сўзнинг заминида тинчлик, тотувлик, тўқчилик, халқнинг қувончли дамларга тўлган онлари намоеён бўлади. Бу эса ҳеч кимни хайрихоҳ қолдирмайди. Кимки бу гўзал тантанани кўрса, эшитса, гоҳо тўйларинг ширин ўтсин, кўнгилларингдаги армонлар ушалсин, деб ғойибона бўлса-да, яхши ният билдирадилар. Агар қиз чиқариш, ўғил уйлаш тўйлари, бир сўз билан айтганда никоҳ тўйлари устидан чиқиб

қолингудек бўлинса, ҳаяжонланиб, илоҳа қўшганинг билан қўша қаринглар, деб дуога қўл очганингизни ўзингиз ҳам билмай қоласиз.

Тўйнинг яна бир қувончли томони шундаки, шу тўй билан келажак оиланинг пойдеворига асос солинади. Шу куннинг хайрли ўтиши, эзгу ниятлар билан қоришиб кетиши, келажак оила учун бир умр эзгулик маскани ҳисобланади.

Тўй жамиятимизнинг таркибий бир қисми бўлган янги оиланинг пайдо бўлиши демакдир. Шунинг учун ҳам халқимиз ҳамма вақт тўй маросимларига муҳаббат билан қараганлар, уни хурсандчилик билан, ёрудўстлар даврасида ўтказишга, янги пайдо бўлаётган оиланинг мустаҳкам бўлишига ҳаракат қилиб келганлар.

Тўй халқимизнинг ажойиб фазилатларини ўзида намоен этади. Булар жумласига, меҳмондўстлик, уларга кўрсатиладиган илтифот, сертакаллуфлилик, меҳрибонлик, ғамхўрлик, очиқ чеҳра билан кутиб олишлик, одамгарчилик, ота-онанинг ўз фарзандлари ҳақидаги орзу-истаклари, эзгу тилакларидаги инсоний фазилатларини мужассамлаштиради. Шу боис тўй тантаналари барчанинг ёдида бир умр сақланиб қолади. Айниқса, ота-она, қавму-қариндош, устозу шогирд, ҳамкасблар, қўни-қўшнилар шоҳидлиги ёшлар зиммасига оила олдидаги бурчни, масъулият ҳиссини юклайди. Ана шунинг учун тўйнинг абадий давом этиши шубҳасиздир.

Яна шуни ҳам айтиш жоизки, тўй кишилар ўртасидаги муносабатларни мустаҳкамловчи, узоқ вақтлардан буён кўриша олмай юрган қариндош-уруғлар, ёру-дўстларни дийдор кўришишларига муяссар қилувчи воситадир. Зеро шундай экан, ҳар бир ота-онанинг эзгу орзу-умидлари орасида тўй-тантана қилиш орзуси энг олий ният ҳисобланиб келинганлиги бежиз эмас.

Тўй тушунчаси ер юзидаги барча халқларда мавжуд. Бунинг ҳар бир халқ ўз урф-одатига мос қилиб нишонлайди. Бу маросимни ҳар бир халқ ўз тилида ўз иборалари билан ифодалайдилар. Аммо мазкур маросим қандай аталмасин, бу сўзлар замирида вақти чоғлик, қувноқлик, янги бахт маънолари ётади.

Биз юқорида кўпроқ кишилик тараққиётининг асоси бўлмиш никоҳ тўйлари ҳақида гап юритдик, зеро ҳар

қандай тантаналарнинг энг асосийси никоҳ тўйлари ҳисоблаб келинган.

Никоҳ тўйи узоқ тарихга эга бўлиб, турли кўринишларда давом этиб келмоқда.

Жамият тараққиёти босқичларининг ўзгариши ҳамда турмуш тарзининг ўзгариб бориши билан никоҳ тўйлари ва уларнинг кўринишлари, у билан боғлиқ бўлган турли урф-одат, расм-русмлар, анъана ва маросимлар ҳам ўзгариб, замонамизнинг талабларига мослашиб боради. Бу ҳолатни жумҳуриятимиз аҳолиси никоҳ тўйларининг ҳар хил кўринишларда ўзгариб бораётганлигидан ҳам кўриш мумкин.

Шуни алоҳида таъкидламоқ зарурки, ҳар бир нарса ҳам ўзининг ибтидосига, кульминациясига ва ниҳоясига эга, ана шундай тарзда ўсиб, ривожланиб, сўнг тараққий этиб, халқ ўртасидан ўзига муносиб ўрин олади. Шу боис никоҳ тўйларимиз ҳам улардан мустасно эмасдир.

Ўзбек никоҳ тўйлари ҳам ўзларининг ташкилий қисмларидан бошлаб ниҳоясига етгунча, бир қатор босқичлардан ўтади. Шу боисдан, уларни ҳам катта уч босқичга бўлиб, таҳлил қилишни мақсадга мувофиқ деб биламиз. Булар: Тўйгача бўладиган урф-одат, анъана ва маросимлар; Тўй вақтида ўтказиладиган анъана ва маросимлар; Тўйдан кейин ўтказиладиган маросимлардир.

Тўйгача бўладиган маросимлар.—Ота-боболаримизнинг удумларига кўра ҳар бир оила, хоҳ ўғил бўлсин, хоҳ қиз, уларнинг жуда ёшлигидан бошлаб фарзандларига атаб сеп йиғадилар, кийим-кечак, озиқ-овқат маҳсулотларни жамғариб, тўйга атаб мол-қўй боқиб юришга одатланганлар. Халқимиз "Олтидан қилсанг ортади, еттидан қилсанг етади" деган нақлга азалдан амал қилиб келганлар.

Ҳар бир хонадонда ўғил ёки қиз балоғат ёшига етганда ота-она, айниқса бува ва бувилар уларнинг бошларини иккита қилиш орзуси билан банд бўладилар. Ўзларича атрофдан, қариндош-уруғлардан, таниш-билишлардан фарзандига муносиб қиз ёки ўғил борлигини суриштириб, кўз остларига олиб юрадилар. Унинг кимлиги, насл-насаби, уй-жойи билан қизиқади-лар. Ўзларига манзур бўлган қизни бориб кўрадилар. Буни удумларимизга кўра "Қиз кўрди", "қиз кўриш" деб юритилади.

"Қиз кўриш"—Ўтмишдан халқлар орасида "Қиз кўриш" (қиз кўрди) удуми мавжуд бўлган. Ана шу одатга кўра қиз кўриш учун уч аёл қатнашган. Улар ҳовлима-ҳовли юришиб, қиз кўрганлар. Бу ишга бўлажак куёвнинг онаси катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган, одам руҳиятини яхши тушунадиган, гапдон, эпчил-чаққон, халқ удумларини пухта биладиган, кишилар билан муомала қилишга устакор аёлларни тавлаган.

Улар балоғатга етган қизи бор хонадонларнинг кимлиги, рўзгор тутиши ва меҳмон кутиши, ўзларининг юриш-туришлари, хулқ-атвори, инсоний фазилатларини зимдан кузатадилар. Уй эгаларининг дастурхон солиш, уни тузатиш маҳорати, чой қуйишларидан бошлаб, ўчоқ боши ва ҳовлисининг тоза ва саранжомлигига ҳам разм соладилар. Совчи келганда қизлар иложи борица уларга кўринмасликка ҳаракат қилганлар.

Шунинг алоҳида таъкидламоқ керакки, "Совчи келди" удумини нафақат аёллар, балки эркаклар ҳам бажарганлар. Халқ оғзаки ижодининг намуналари бўлмиш дostonларда ҳам айрим ҳолларда совчиликка эркакларнинг бориши куйланади. Лекин, кўпчилик пайтларда қиз кўриш ва совчиликка бориш хотияларнинг иши бўлган. Совчи хотияларнинг қизнинг онаси билан суҳбати, қиз сўраш усуллари, тортишиши, ҳар бирининг ўз томонини мақташ одатлари халқ дostonларида зўр бадий маҳорат билан тасвирланган. Масалан, Алпомиш дostonидаги Қоражоннинг онаси Барчинга совчи бўлиб борган жараёнини кўз олдингизга келтириб кўринг.

Совчилар қизнинг уйига келганларидан сўнг "Қудачиликка келдик", "Қариндошчиликка келдик" деб таъзим қиладилар. Айрим ҳолларда эса қизнинг кўча эшиги олдини супирадилар. Буларга жавобан қизнинг онаси ёки қизга яқин кишилардан бири "Хуш келиб-сизлар", деб кутиб олишлари ва уйга таклиф қилишлари одат бўлган. Одатдагидек дастурхон ёзилиб, ҳол-аҳвол сўраганларидан сўнг меҳмонлардан бири ўзларининг мақсадларини айтади. Агар қизнинг онаси йигит томонни яхши билса, йигитни таъниса, уларнинг оиласи ёқса "биз отаси, тоғалари билан бир маслаҳатлашайлик, улар нима десалар шунга қараймиз"—деб жавоб берганлар. Совчиларнинг биринчи келишларини

жумҳуриятимизнинг айрим туманларида "Эшик очди" деб аталган бўлса, бошқа жойларда эса ўзгача атамалар билан номланган. Агар қизнинг онасига бўлажак куёв ва у томон ёқмаса, "Ҳали қизимиз ёш ёки бошқасига унаштириб қўйганмиз" деб жавоб берганлар. Совчиларни кузатаётиб қизнинг онаси "Хуш келиб-сизлар, яна келинлар"—деса, демак бу билан аниқ жавоб олиш учун қайта келинлар, деган тушунчани аниқлатган.

Орадан икки-уч кун ўтгандан кейин совчилардан бири қизнинг уйига келган. Шунда қизнинг онаси ўз розиликларини билдиради ва асосий совчиларнинг келишини айтади. Бунда энди бир-икки эркак ва аёллардан ташкил топган совчилар келади. Шу кун олинган жавоб кўпгина жойларда "Боши боғланди" атамаси билан юритилган.

Таомилга кўра келган совчиларга оқ рўмолга тугилган иккита нон ва иккита қатлама, бир рўмолча берилган. Совчи ушбу тугунчани куёвнинг онасига олиб бориб беради. Куёвнинг онаси эса тугунчадаги икки қатламани синдириб шу ерда тўпланган кишиларнинг ҳаммасига улашиб чиқади ва уларга "Сизлар ҳам тўй кўринлар" деб тилак билдиради. Икки нон билан рўмолчани эса совчига, топширилган вазифани ўтагани учун тақдим қилади. Бу одат Қашқадарё вилоятининг қатор туманларида мавжуд.

Андижон вилоятининг кўпгина туманларида совчилар қизнинг уйига бир неча марта қатнайди. Қизи борнинг нози бор, деганларидек, қиз томон ҳали у деб, ҳали бу деб баҳона қилади. Икки орада совчилар қатнайвериби оёқ кийимлари йиртилади. Шунинг учун халқ орасида "кавуш йиртар" атамаси пайдо бўлган. Айтишларича, совчиликка борди-келди ёки "эшик супурди" одатда бир мартагина бўлмайди. Қизнинг ота-онаси дабдурустан "йўқ" жавобини бермайди. "Йўқ" сўзининг қаттиқ ботишидан чўчиб, одамгарчилик юзасидан, "қизимиз ёш" ёки "бошқа жойга бўлиб қўйганмиз" каби баҳоналар билан совчиларни қайтаради. Улар совчиларга бир келишда "қизнинг розилигини олайлик", кейинги сафар, "қариндош-уруғ билан кенгашайлик" каби сабаблар топиб, йигит томонни обдан сўраб-суриштириб сўнгра жавобини беришади. Шу тариқа то қизнинг жавобини олгунча "эшик супурди" "кавуш йиртди"га айланади.

Андижон вилоятининг кўпгина туманларида қиз томонга келган совчи ўзи билан бирга турли-туман ноз-неъматлар, нон-патир олиб келган. Уларнинг орасига эса қимматбаҳо бир дона рўмол ҳам қўйилган. Совға-саломлар берилганда, уларнинг орасига қўйилган рўмол қиз томонидан олиб қолинса, бу розилик аломати, агар рўмол қайтарилса, қиз томоннинг рози бўлмаганлиги белгиси саналган. Бу одатни "Рўмол ташлаш" деб юритганлар.

"Рўмол ташлаш" одати қадимдан маълум бўлиб, у "рўмол боғлаш" тарзида ҳам қўлланиб келинган. Масалан, халқ достонларидан "Алпомиш"да қалмоқ полвони Қоражоннинг онаси Барчинга совчи бўлиб берганда шундай дейди:

*Қозонда қайнаган ширбоз гўштмиди,
Шу қизингнинг агар боши бўшмиди?
Боши бўшми дейин, сендан сўрайин,
Келин қилиб бирор Рўмол ўрайин;
Қоражонга аташтириб борайин...
Бу сўзима жавоб бергин, бойбича,
Сенинг қизинг тарзин кўрдим ойим-а,
Қоражон ҳам ёмон эмас, бекбачча,
Иккови ҳам ўйнаб юрсин ҳар кеча*

Самарқанд вилояти Ғаллаорол тумани қишлоқларида эса совчи қизниқига иккинчи-учинчи марта борганида қиз томон розилик аломати сифатида совчининг олдига сариёғ куйдириб косада чиқаради ва совчи шунанг тановул қилиши шарт бўлган. Сўнг куёв томонидагилар совчилар қайтишганда "қандай, оғиз мойландими?" деб сўраганлар. Агар, "ҳа мойланди", деса, демак қиз томоннинг рози эканлигидан далолат берган. Шу тариқа "оғиз мойланди" атамаси ишлатилиб келинган.

Шулардан кейин куёвнинг ота-онаси ўз қариндошларини йиғиб маслаҳат ўтказадилар. Бунда бўлажак келин ким, кимнинг қизи эканлигини айтадилар. Қизниқига бориш учун қариндошларидан ўртага келиштирувчи совчилар тайинлайдилар. Бу орада келиннинг ота-онаси ҳам қариндошлари билан ана шундай маслаҳат ўтказишиб, совчиларни кутиб олишга тараддуд режалари белгиланади. Тўйга кетадиган сарф-

харажатлар, олинадиган қалин масаласи келишиб олинади.

Ўтмишдаги тўйларда келин олишнинг дастлабки шартларидан бири сифатида қалин тўлаш юқори турган, лекин унинг ижроси ҳам ҳамма жойда бир хил бўлмаган. Кўп сонли тарихчиларнинг, сайёҳларнинг гувоҳлик беришларича, қалиннинг ижроси, тўланадиган маблағ сони ва сифати вилоятларнинг, туманларнинг аҳолиси ижтимоий ишлаб чиқаришига ҳам боғлиқ бўлган экан.

Шундан сўнг ҳар икки томон ҳам маслаҳатни бир жойга қўйиб, тўйнинг харажатлари, қалин ҳақида бир фикрга келишиб олганларидан кейин, келиннинг тоғаси бир нонни иккига бўлиб, икки қўлига ушлаб, "Мана бир ноннинг икки бўлаги, юрагимга яқин чап қўлимда ушлаб турганим жияним — келиннинг ҳақи, ўнг қўлимда ушлаб турганим, бўлажак куёвнинг ҳақи. Шу икки ёшнинг қовушуви, бизнинг дўстлигимизни жипсласин" деб, сўнг чап қўлидаги ушлаб турган, келиннинг ҳақи дейилган яримта нонни куёвнинг вакиллариغا, ўнг қўлида ушлаб турган, куёвнинг ҳақини эса қиз томон вакиллариغا — қизнинг отасига берган. Куёвнинг вакиллари ҳалиги яримта нонни куёвнинг отасига олиб боришган. У эса нонни майда бўлақларга бўлиб, шу ерда турганларга улзшиб берган. Бу маросимга "Нон синдириш" деб юритганлар. Ушбу маросим икки томоннинг қариндошчилик қилишга розилигининг рамзи бўлган.

Андижон вилояти туманларида бу маросим бошқачароқ ўтказилиб, асосий совчилар қизниқига борганларида ўзлари билан бирга келин учун тивит рўмол, атлас кўйлак-лозимлик, онасига кўйлаклик, отасига ятаклик, рўмол, рўмолчалар, тўн ва бошқа матолар олиб борганлар. Шунингдек, ноз-неъматлар, нон-патир, мева-чевалар ҳам олиб борилган. Булардан ташқари 10 метр оқ сурп, ироқи совун, упу, кўзгуча, гўшт-ёғ, гуруч ва бошқа масаллиқлар ҳам олиб борилган. Келин томондан олинадиган аниқ жавоб "Б ў л д и-б ў л д и" деб юритилган. Яна бир неча бошқа туманларда эса "К у л ч а-с и н д и р и ш", "Ў р и т о в о қ" каби номлар билан аталган.

Мана шу даврда келин томондан ҳам куёв томонга бир-икки киши бир неча марта бориб, куёвнинг уй-жойларини кўриб келганлар. Бу одатни "у й к ў р-

ди" (уй кўрар) деб юритганлар. Уй кўрар билан бирга куёвнинг кимлиги, феъли-атвори, ёши, иши ва бошқа томонлари ҳам сўраб-суриштирилган.

Икки томон келишиб олганларидан сўнг ҳар пайшанба кунлари "Пайшанбалик" деб келин томонга совғалар юборилган. Айниқса ҳайит кунлари "ҳайитлик", байрам кунлари "байрам"лик деб совғалар юбориш одати кучли бўлган. Агар шундай совғалар юборилмаса, куёв томон айбланган, "улуғ айём кунлари келинни йўқламабдилар" деган гап-сўзлар тарқатилган. Бу совғалар эса куёв томонга анча қимматга тушган.

Келин-куёв унаштирилгандан кейин ҳар икки томон ҳам тўй тараддудига киришганлар, ўз навбатида қариндош-уруғлари, яқин кишиларини тўплаб, тўйга нималар кераклигини, тўй ўтказиш тартибини белгилаб олганлар. Қариндошлари ва яқин кишилари етишмовчиликларни аниқлаб олиб беғараз ёрдам берганлар. Шундан сўнг куёв томонидан бериладиган нарсалар, қалин пули келишиб олиниб, айтилади.

Шундай қилиб келинникига белгиланган кун куёв томондан келишилган миқдордаги нарсаларни 6—8 киши бўлиб олиб келинади. Шу билан бирга келинга, ота-онасига, ака-укаларига сарпо-суруқлар, кўрпа-тўшаклик матолар, дастурхон ва жойнамоз каби турли нарсалар олиб келади. Куёв томондан келган меҳмонларни келин томондагилар очиқ чехра билан кутиб олади. Уларнинг ҳурматини жойига қўйиб, ясатилган дастурхон атрофига тавозе билан таклиф қилади. Меҳмонлар ўтиришгач, юзларига оқ фотиҳа тортиб икки ёшга узоқ умр, қўша қаришларига тилак билдиради.

Фотиҳа тўйи олиб келган меҳмонлар жойлашиб олганларидан сўнг, қуда томонни бошланган тўйлар билан яна бир бор муборакбод қилади.

Меҳмонларнинг қўллари ювирилиб, уларнинг олдига "ширинсув" олиб келади. Шарбат беришдан мақсад ҳар икки томон бошлаган ишнинг охири ҳам ширинлик билан ўтсин, ёшларнинг турмушлари ширин-тоғли бўлсин, деган маъно берилган.

Меҳмонларнинг ҳурмати учун маҳалла ёки қишлоқ оқсоқоллари ва эл-юртнинг мўътабар кишилари таклиф этилади. Ана шундан кейингина олиб келинган нарсалар ўртада очилиб, тўпланганларга кўрсатилади.

Агар олиб келинган нарсалар мақсадга молик деб тошилса, кам-кўсти бўлмаса, фотиҳа тўйи бошланиб, тўпланган меҳмон ва мезбонларга ош-нон, шира ва шарбатлар тортилган.

Зиёфатдан кейин барча тўпланганлар, маҳалла-қишлоқ муллasi раҳнамолигида икки ёшга бахтли умр, тинч-тотувлик ва серфарзандлилиқ тилаб, уларнинг ҳақиға дуо ўқийдилар. Мазкур анжуманнинг номи ҳам ана шу тантанали фотиҳа ўқишдан олинган бўлиб, "фотиҳа тўйи" шаклида машҳур бўлиб кетган, дейдилар.

Ушбу тўйга тўпланган меҳмонлар ва мезбонларга совғалар инъом этилган. Айниқса куёв томондан келган кишилар яхшигина сийланганлар, уларнинг куёвга яқинлиги, ёши улуглиги ва бошқа хислатларига кўра совғалар берилган. Икки эрада бўлажак тўй ва бошқа маросимларни ўтказиш, уларда бўладиган олди-берди масалаларини ҳам ҳал қилиб оладилар. Бу маросимларни Китоб, Шаҳрисабз, Яккабоғ туманларида "Т ў қ - қ и з б и ч а р" номи билан юритганлар.

Қашқадарё вилоятининг Қамаш, Чироқчи каби туманларида мазкур маросим "Фотиҳа ўқир тўйи" атамаси билан юритилган.

Фотиҳа тўйи жараёни икки қуданинг янада яқинлашувига имкон берса, тўй тантанасининг аниқ вақтини ва ўртада бўладиган олди-берди ишларининг ҳажми ва қимматини белгилаб берса, бошқа томондан эса йигит-қизлар учун ҳам ўзига хос бир даврни бошлаб беради. Гап шундаки, Фотиҳа тўйидан бошлаб, қиз билан йигит ота-оналари, қариндошлари ва яқин кишиларидан қочиб, беркиниб юрадилар. Бу жараён то тўй ўтиб, юз очди ва куёв чақирди палласигача давом этган.

Жумҳуриятимизнинг кўпгина жойларида Фотиҳа тўйидан кейин ҳам бир қатор маросимлар ўтказилиб турилган, улардан бирини "И д и ш қ а й т д и" деса-лар, яна бошқасини "Қ у д а қ у в д и" деб юритадилар. Бунда келин томон Фотиҳа тўйидан сўнг фотиҳа тўйи кунин куёв томонидан олиб борилган барча идишларни турли-туман ноз-неъматлар билан тўлдириб, ота-онасига, қариндош ва яқинларига совға-саломлар билан қайтзрадилар. Идиш олиб келган меҳмонларни куёвнинг уйида яхшилаб сийлайдилар. Ҳар бир меҳмонга арзигулик совға-саломлар берилиб, уларнинг кўнгли

олинади. Келинга ва унинг ота-онасига ҳам инъомлар берилади. Шундан сўнггина меҳмонлар иззат-икромлар билан кузатилади.

Жумҳуриятимизнинг турли вилоятларида фотиҳа тўйи муносабати билан ўтказиладиган удумлар жуда кўп бўлганлиги учун буларнинг ҳаммасини ушбу кичик рисоламизда ёритишнинг имкони бўлмади.

Тўйгача бўлган даврда ўтказиладиган катта маросимлардан бири "Тўққиз жўнатиш" деб юритилиб, бунини биз Қашқадарё вилоятининг бир қатор туманларида учратамиз. Унда куёв томон тўйгача келинникига барча нарсалардан тўққиз донадан юборадилар. Номини ҳам ана шундан олинган. Масалан, 9 ботмон гуруч, 9 ботмон ун, 9 та қўй, 9 та куйлак, 9 хил қўйлаклик мато, 9 та рўмол, келиннинг ота-оналари учун ҳам 9 хилдан нарсалар, умуман келинга ва унинг ота-оналарига, қариндошларига бериладиган нарсаларнинг сони, озиқ-овқат маҳсулоти ҳамда бошқа нарсаларнинг барчаси 9лаб берилган.

Ушбу нарсаларни юбориш ва қабул қилиш маросимида келин ва куёвнинг уйларида катта тантаналар бўлган. Шу куни кечқурун икки аёл ва икки эркак келиннинг уйига тайёрланган нарсаларни олиб борганлар. Келинникида унинг дугоналари ва қариндошлари келтирилган нарсаларни кўриб, куёвни ва унинг ота-онасини мақтайдилар.

Шундан сўнг келиннинг ота-онаси келинга атаб тайёрланган сепларни бўғжмага, палос-гиламларни ва бошқа нарсаларини қопчиққа-қорчинга жойлаштирадилар. Ҳали битмаган ва тикилиши шарт бўлган нарсаларни эса келиннинг дугоналари, қариндошлари, қўни-қўшнилари ёрдамида тез битиришга ҳаракат қиладилар. Булар ҳам маълум урфлар ва расмлар билан бошқарилиб борилади.

Ушбу қисқача тафсилотдан ҳам равшанки, ўзбек никоҳ тўйларининг дастлабки, тўйгача бўлган даври энг турли-туман урф-одат, расм-русмлар, ирим-сиримлар, удум ва таомил, маросимларга бой даврдир. Уларда бажарилиб келинган ва бажарилаётган таомилларнинг сони шунчалик кўпки уларнинг баёни учун алоҳида иш қилишни тақозо этади.

Янгидан қариндош бўлишаётган икки оила — қудандалар ўртасида давом этган олди-берди расм-русмлари ниҳоясига етгач, бу албатта маълум даражада,

икки томон вакиллари тўй кунини аниқ белгилашиб оладилар ва эндиги ҳаракат тўйни ўтказишга қаратилган бўлади.

Шу ўринда яна бир нарсани ҳам алоҳида таъкидламоқ керакки, жумҳуриятимизнинг бир қатор жойларида тўй кунини қизга, яъни келинга бериладиган нарсалар тоқ сонда, лекин анча кўп миқдорда бўлган экан. Жумладан Фарғона водийси вилоятларида, хусусан, Андижон вилояти туманларида келинга тайёрланган ва юбориладиган нарсаларнинг сони, сифати олий навда бўлиши ва улар 9 лаб, 11 лаб юбориши шарт саналган. Агар ана шу нарсалар кам бўлса ёки сифати ва қиммати талаб қилинган даражада бўлмаса, қиз томон қаттиқ талаб қилган, токи ўша талаблар бажарилмагунча, тўй тўхтатиб қўйилган ҳоллари ҳам бўлган экан. Қизиги шундаки, келинга бериладиган ана шу нарсаларнинг энг қимматли ва сифатлилари алоҳида чўпга солиниб, ҳар бири бир кишининг қўлига берилган, шу тартибда барча нарсалар териблиб, кишилар қўлига ушлатилиб, сўнг келин томонга намоишкорона тарзда олиб борилган. Бундан мақсад куёв томонидан қилинган нарсаларни бутун эл-юрт кўрсин, деган маъно бўлган.

Ана шу нарсалар қаторида куёвнинг отаси келинига "Энчи" деб бир согин сигир ҳам инъом қилган экан. Бунини ҳам барча нарсалар орқасидан етаклаб борилган.

Куёв томонидан олиб келинаётган нарсаларни қабул қилиш ва меҳмонларни яхшилаб кутиб олиш мақсадида келиннинг уйида ҳам катта тайёргарлик ишлари олиб борилади. Катта зиёфат уюштирилган ва барча келган меҳмонларга ёшига, куёвга яқинлигига қараб совғалар инъом этилган.

Мана шу маросимнинг айрим шакл ўзгаришларида Қашқадарё вилоятида учратиш мумкин, фақат у ерда "Тўққиз тўй", "Тўққиз жўнатиш", "Тўққиз бичар" деб юритсалар, Самарқанд вилоятида "Тўққиз товоқ", Тошкентда эса "Тўққиз товоқ" каби атамалар билан юритганлар.

Ўзбек никоҳ тўйининг биринчи босқичи ўзининг кўп қиррали ва сон-саноқсиз расм-русмлари, урф-одат, таомил ва маросимлари билан бошқа даврларидан мутлақо фарқ қилади. Унинг ўзига хос ва даврига мос удумларини никоҳ тўйининг ўта мураккаблигидан, халқоналигидан дарак беради.

Тўй билан бирга ўтказиладиган маросимлар

Жумҳуриятимизнинг жуда кўпчилик қишлоқларида тўй-тантаналар йилнинг куз, қиш ва қисман, то баҳорги ишлар бошлангунга қадар фасл ўтказилиб келинган. Аммо шулардан фарқли ўлароқ, жумҳуриятимизнинг шаҳарларида эса тўй-тантаналари йилнинг исталган фаслларида ўтказилиб келинган ва ҳозирда ҳам шундай давом этмоқда, чунки шаҳарларда кишиларнинг иш пайтлари соатбай бўлганлиги учун ҳамда уларда дам олиш кунларининг тайинли эканлиги ана шундай шарт-шароитни вужудга келтирган.

Шунингдек, шаҳарлардаги тўй-тантаналари билан қишлоқ жойларидаги тўйларнинг ўтказилиши, уларда бажариладиган урф-одат, расм-русм, таомил ва удумларнинг сони ва сифати ҳам ўзгача бўлиб, бир-бирлари билан ном жиҳатидан бир хил бўлса ҳам, уларнинг бажарилиши ўзига хосликлар билан ажралиб туради.

Ўзбекона удумларга кўра барча маросим, тўй-маъракалар оила, қариндош-уруғлар, маҳалла-қишлоқ оқсоқолларининг иштирокида ўтказиладиган маслаҳат билан бошланиб, ҳар бир юмуш ана шу ҳурматга молик кишиларнинг маслаҳати, йўл-йўриғи билан бажарилиб келинган. Шу боисдан ҳам тўйни ўтказиш тартиби ҳам маслаҳатга чақирилганлар ҳукмига ҳавола этилиши билан бошланади. Бу эса ҳақиқий халқ удумининг ўзига хослиги, азалийлиги, ўзбекона эканлигини кўрсатувчи яққол бир омидир.

Ўзбекона тўйларимиз аввалло тўйхонага тандир қуриш, нон ёпиш ишлари билан бошланади. Одатта кўра тўй қилувчи киши тўйдан бир неча кун аввал нонвойлар билан бирга бориб, тандирчиларга тўй учун махсус тандир буюртма қилиб келадилар. Тўйдан олдин эса уни олиб келиб тўйхонага қурадилар. Бунда ҳам нонвойлар, тўй оқсоқоллари, маҳалла ёки қишлоқ муллasi иштирок этадилар. Тандир қуриш жараёнида ун сақлаш, элаш, хамир қориш, нон ясаш ва бошқа юмушлар учун мослаштирилган жойлар тайёрланади. Ёпилган нонларни эзилтирмасдан сақлаш учун махсус жойлар қилинади. Шундан сўнг тўй оқсоқоли ва бошқалар нонвойларнинг ишларига ривож тилаб, оқ фотиҳа берадилар. Нонвойлар эса енг шимариб тўй

учун керакли ҳажмда, бир неча хил нон ёпишни бошлаб юборадилар.

"Нонвой тушди" маросимидан кейин эса маҳалла ёки қишлоқ қассоби таклиф этилиб, тўй учун боқиб қўйилган ёки харид қилинган қўй, мол, тўйга аталган уй ҳайвонларини сўйишга бағишланган маросим ўтказилади. Бунда ҳам тўй эгалари: оқсоқоллар, мулла ва бошқалар иштирокида қассоб таклиф этилиб, қўй-мол сўйилади. Қассоб ҳайвонларни сўйиб, гўштларини тўй учун ишлатиладиган таомларга мослаб бўлиб, тайёрлаб беради.

Галдаги таомил ошпазларни, сомсапаз, кабобпаз, самоварчиларни ўз ўринларига қўйиш ва уларнинг ишларини беками-кўст бажарилиши учун барча зарурий нарсаларни ҳозирлашдан иборат бўлади.

Юқоридаги юмушлар билан бирга маҳаллалар, қишлоқлар ҳамда узоқ-яқиндаги қариндош-уруғларни, яқин кишиларни, ошна-оғайниларни тўйга айтиш учун ҳам махсус кишилар ажратилган бўлиб уларга қаердан, кимларни айтиш алоҳида уқдирилган. Таомилга кўра айрим маҳалла ёки қишлоқ аҳилларига махсус кишилардан "Тўй хати" ҳам юборилган. Унда кимлар қачон, кимникига қанақа тўйга келишлари айтилиб, таклиф билдирилади.

Ана шу юмушлар қаторида тўйда хизмат қилишлари учун эл-юрт севган ва тўй қилувчи кишининг мўлжалида бўлган созанда-хонандалар ҳам таклиф этилади. Улар тўйнинг бошидан охиригача хизмат қиладилар.

Қўни-қўшни хотин-қизлар тўйхонада ёки қўшниларида бир неча қозонларда мазар пиширадилар. Мазар таркибига: қатлама, сомса, қовурилган чучвара, гўшти ва гўштсиз қовурилган таомлар кирган.

Пиширилган барча мазар турлари махсус саватларда, тоғора ва бошқа идишларда сақланган. Улар тўйнинг турли паллаларида меҳмонларга тортилган, ҳаммадан ҳам кўпроқ мазар куёвлар учун сақлаб қўйилган. Чунки келинникига келадиган куёвнавкарларга мазар тортиш одати мавжуд бўлиб, турли-туман мазар тортилмаса, тўй дастурхони кемтик ҳисобланган.

Тўйнинг ҳамма жабҳаларида эркак кишидан тўй бошқарувчи тайинланиб, у тўй бошланишидан то ниҳоятсигача раҳнамолик қилган. Худди шундай вазифаларни хотин-қизлар орасида ҳам бажарувчилар

бўлиб, улар тўйнинг дастлабки кунларидан тортиб охиригача хизматда бўладилар. Уларни ҳамма жойда ҳар хил атамалар билан юритилган. Масалан, кайвони, ходим, халфа каби номлар билан аталган. Андижон вилоятида дастурхончи, Тошкент шаҳри ва вилоятида ҳам ана шу ном билан юритганлар. Уларнинг зиммасига келган меҳмонларни кутиб олиш, кузатиш, меҳмон қилиш, ўйин-кулги ташкил этиш каби хизматлар юклатилган.

Азалий таомилга кўра тўй ҳар икки оилада ҳам икки кунлаб ўтказилган, тўйнинг биринчи куни— "хатми қуръон" деб юритилса, айрим жойларда "кичик тўй" номи ҳам ишлатилган. Шу куни эрталаб маҳалла ёки қишлоқ аҳли махсус кишилар томонидан, баланд овозда "Фалончиникига нонуштага" деб чақирилган. Шунда кишилар эрталаб тўйхонага келиб, иссиқ нон билан чой ичиб кетганлар. Кекса отахонларимизнинг айтишларича, бу тўйларда ҳам нонуштадан сўнг ҳар бир келган киши икки-тўрттадан иссиқ нондан, "тўйники табаррук" деб олиб кетилган. Буни тўй оқсоқоллари нонуштага келган ҳар бир кишининг олдига нон қўяётиб, нон элга атаб ёпилган, еб олиб кетинглар, (тўй қилувчи кишининг исмини айтиб) фалончи ҳам элнинг қанча нонини еган, исроф бўлмасин, олиб кетинглар, деб тайинлаб турганлар. Шунга кўра нонуштага келган кишилар иссиқ нон билан чой ичиб, нондан олиб ҳам кетганлар.

Тўйга қилинаётган барча нарсалар эл учун эҳсон, буни еб олиб кетинглар, дейилишидан мақсад, инсон эл орасида юриб, юзлаб, минглаб кишиларнинг тўймаъракаларида бўладилар, улардан нон-ош еб, ўз гарданига хайр-эҳсон қилишлик вазифасини олади, тўй-маъракалар эса ўша гарданига олган қарзни узишнинг бирдан-бир йўли, деб тушунтирадилар.

Тўйнинг биринчи куни пешинда яна маҳалла-қишлоқ аҳлини баланд овозда отда, пиёда юриб, ошга таклиф этилади. Унда чақирувчи кишилар "Фалончиникига ошга" деб айтадилар. Ҳар бир маҳалла, қишлоқ аҳли ўз гуруҳлари билан биргаликда тўйхонага келадилар. Жой бўлса барчалари кирадилар, агар жой етарли бўлмаса жой бўшагандан кейин кирадилар. Ҳар бир келган кишилар гуруҳини тўйнинг эгаси, унга яқин кишилар тўйхона эшиги олдида қўлларини кўксига қўйиб, тавозе билан кутиб оладилар. Келув-

чилар: "Тўйлар қутлуғ бўлсин, қўшгани билан қўша қаришсин" деб муборакбод қиладилар, тўй эгалари эса: "Раҳмат, айтганларингиз келсин, қутлуғ" деб турадилар. Тўйхонага киришлари билан эшик олдида қўлларига сув қуйилиб, ювдирилади. Сўнг бўшаган жойларга ўтказилиб, ош тортилади. Ош тановулидан сўнг тўй оқсоқолининг дуои-фотиҳасига қўл кўтардилар. Барча тўйхонадан чиқади. Чиқишда ҳам тўй эгаларига, кўпчилик "қилган эҳсонларингизни худо ўз даргоҳида қабул қилсин, яхшиликка буюрсин" деган яхши эзгу-ниятлар билдирадилар. Тўй эгалари эса: "Хуш кўрдик, меҳмонлар, раҳмат!" деб турадилар.

Шу куни кечқурун, хотин-қизлар учун алоҳида ош дамланиб, яна эркак кишилар маҳалла-қишлоқ кўчалари бўйлаб, хотинларни ошга чақирадилар. Бунда ҳам "Фалончиникига, хотинлар ошга" деб алоҳида айтилади. Тўйга чақирилгандан кейин аёллар дастурхонга нон, патир, сомса, қатлама ёки бошқа нарсаларни солиб, устига бир кийимлик мато қўйиб ўраб, туғиб бошларига қўндириб тўйхонага келадилар. Уларни тўйхонада кайвони, дастурхончи ходим ёки бошқалар кутиб оладилар. Қўлларидаги дастурхонларини олиб, товонхонага узатадилар. Бошларидан паранжи, чиммат ёки бошқа нарсаларни олиб, тартиб билан бир жойга қўядилар, ўзларини эса ичкари хоналарнинг бирига таклиф этадилар. Тўйхонага келган ҳар бир гуруҳ хотин-қизлар олдида дастурхон ёзилиб, қўллари ювдирилиб, олдин нон-патир, қатлама-сомса каби тўйнинг ноз-неъматлари ва чой берилади. Кейин ош тортилади. Одатга кўра ошдан сўнг дастурхондаги барча ноз-неъматлар, нон-патирлар ўзаро бўлиб олинади, ҳатто товоқларда қолган ошлар ҳам бўлиниб, ноннинг устига солинади.

Тўйга келган аёллар тўй зиёфатида бўлганларида товонхонадагилар, кимнинг нима олиб келганлигини кўздан кечириб, ҳар бирининг олиб келган матосини олиб ўрнига бошқасини солиб қўядилар ва олиб келган нон, патир, сомса, қатламаларини ҳам маълум қисмини олиб, ўрнига тўйникидан солиб, дастурхонларини тайёрлаб қўядилар. Аёллар чиқиб кетаётганларида эса ҳар кимникини, адаштирмасдан ўз қўлларига берадилар. Шу тартибда тўйнинг биринчи куни ўтказилади. Кечқурун йигит-қизлар учун йигинлар, ўтиришлар ва бошқа шаклдаги кечалар уюштирилади.

Тўйнинг иккинчи куни — “катта тўйи куни”, айрим жойларда бу кунни “Ижоб тўйи” деб ҳам юритадилар. Эрталаб маҳалла-қишлоқ аҳлига ош тортишдан бошланади. Яна одатга кўра ош дамлангандан сўнг маълум кишилар баланд овоз билан “Фалончиникига ошга” деб чақирадилар. Барча маҳалла-қишлоқ аҳли яна гуруҳ-гуруҳ бўлиб келиб ош еб кетадилар.

Мазкур ошдан сўнг тўйнинг маҳалла-қишлоқ аҳли учун берилган эҳсон ош-нони тамом бўлади. Эндиги қолган юмушларнинг барчаси ёшларники, қариндош-уруғлар, яқин кишилар, узоқ-яқиндан келган меҳмонлар ва бошқалар учун қолади. Аммо тўйхонада одам кўп, юмушлар бисёр бўлиб, ҳеч ким тинч, бекор ўтирмайди. Чунки кечқурун қуёвнавкарлар тўпланади, келинни олиб келишга борилади. Ана шунга тайёргарлик қизгин олиб борилади.

Андижон вилоятининг қатор туманларида шу куни кечқурун қуёвнинг 10—15 жўралари биргаликда келинникига никоҳ ўқитишга борадилар. Келинникида уларни махсус ажратилган уйга киритадилар. Келиннинг вакил отаси ва бошқалар никоҳга тайёргарлик қилиб бўлганларидан кейин қуёвни ўртоқлари билан бирга мулла ўтирган хонага олиб кирадилар. Никоҳ ўқиш пайтида келин томон ичкарида қуёв эса ташқари томонда бўлади. Мулла одатий никоҳ хутбасини ўқиб, уларнинг розилиklarини уч борадан сўраб, атрофда ўтирганларнинг эшитганликларини гувоҳликка олиб, сўнг уларнинг бир-бирларига никоҳ қилинганликларини ва шу дамдан эътиборан эр-хотин бўлганликларини айтади. Барча ҳозир бўлганлар икки ёшга тотув ва мустаҳкам оила қуришларида яхши тилак билдириб, юзларига фотиҳа тортадилар.

Муътабар отахон-онахонларимизнинг айтишларича, никоҳ ўқилаётган пайтда ўртага дастурхон очилиб, унга нон, қанд, бир косада сув қўйилар, никоҳдан сўнг эса косадаги сувни келин-қуёв бир хўпламдан ичиб, сўнг бошқа қатнашчиларга берар эканлар. Ўртага дастурхон ёзиш, нон, қанд, сув қўйишнинг боисини сўраганимизда, ёшларнинг умри, турмуши ҳамиша тўқлик, тўқинлик ва ширин ўтсин учун шундай қилинаётганини айтдилар.

Никоҳнинг ўзига хос таомиллари ўтгандан сўнг қуёв жўралари билан чиқиб кетадилар.

Қизини шундаки, никоҳ пайтида мулланинг

сўроғига куёв ҳам, келин ҳам "розиман" деб жавоб беришлари шарт ҳисобланган. Худди шу жавоб учун келин томон янгалари куёв томонидан "Қиз тили пули" олганлар. Яъни қизнинг "розиман" деган сўзи учун пул тўлашлари шарт ҳисобланган. Мазкур таомил Фарғона водийсининг қишлоқ ва шаҳарларида, Тошкент шаҳри ва вилоятларида ҳам учрайди.

Самарқанд вилоятининг айрим туманларида бу кечаси келин томондан қўйилган янгалар куёв томони вакиллари қуйидаги таомилларни бажартиришган эканлар: "12 қадам", "кампир ўлди", "тўшак солди", "ойна кўрсатар", "чироқ кўрсатар", "тўн ёлди", "бола солди", "соч сийпатар", "чироқ чироқдан айлансин", "ойна-ойнадан айлансин", "қиз куёвдан айлансин", "ўнг оёғ бости", "чап оёқ босди", "так бузар" кабиларни бажарганлар. Буларнинг барчасини куёв томон вакиллари ҳар бирга икки сўмдан пул бериб бажарган эканлар.

Тўйнинг иккинчи куни ҳақида гап кетганда яна шуларни ҳам уқдирмоқ керакки, кўпгина жойларда шу куни келин дугоналари билан яқин қўшниларининг ёки тоғасининг уйида алоҳида ўтиришиб, "қизлар мажлиси", "қиз оши" ёки "чина" ўйинларини ўтказганлар. Бундан кўпроқ келиннинг дугоналари, тенгқурлари, маҳалла қизлари ва узоқ-яқиндан келган қариндошлари баҳраманд бўлишиб, келинни кўнглини кўтаришга ҳаракат қилганлар.

Қизлар даврасидан келинни олиб чиқиб кетиш ҳам маълум урф, расмлар билан бажарилган. Булардан бири қуда томонидан "Қиз пули" тўлаш бўлса, бошқаси "Ажратқи" деб юритилган. Ана шу пул, ажратқи берилгандан кейингина қизлар келинни олиб кетишларига розилик берган, бўлмаса узоқ вақтгача келинни кўрсатмай, беркитиб қўйганлар.

Худди шу куни қуёш ботгандан кейин яна 10—15 йигит ва қариндошлари билан бирга куёв келинникига уни олиб кетгани келадилар. Келин билан куёвни ўтовдаги чимилдиқ ичига олиб кирадилар, сўнг қизнинг ота-онаси навбат билан куёвни ўтиришга таклиф этадилар. Таклиф этишда: "Ўтиринг куёв, ўтиринг, давлатимизни шеригисиз, қизимизни сизга топширдик, сизни худога", деб мурожаат қиладилар. Худди шу тарзда келинга ҳам унинг акаси ёки тоғаси мурожаат қилади. Шундан сўнг келин куёвнинг ёнига ўтиради. Хотинлар куёв билан келиннинг қўлига кўзгуча бера-

дилар, улар ўзларини кўзгудан кўрадилар. Куёв кўзгучани кўзгу халтачасига солиб шу ерда қолдиради. Кўзгуча келтирган аёлга "Кўзгу пули" берадилар. Шундан сўнг куёв ўзининг яқин ўртоқларидан 3—4 кишини чақириб чимилдиққа таклиф этади. Уларнинг олдига дастурхон ёзилиб, нон-патир, қатлама, пиширилган гўшт, турли хил ширинликлар қўйилади. Куёв билан келиннинг олдига эса қўйнинг орқа сонини пишириб қўядилар. Буни "Тўққиз товоқ" деб юритилган. Куёвнинг ўртоқлари меҳмон қилган аёлларга "меҳмон пули" берганлар. Кейин куёвни олиб чимилдиқдан чиқиб кетганлар. Одатда келтирилган таомлар ейилмасдан қолдирилган, аммо маросим шуларсиз ўтмаган, унинг айрим қисмларини шу жойда ўтирган болаларга улашиб берилган, қолган катта-катта қисмларини эса тугиб олиб чиқиб кетганлар. Куёв ўтовдан чиқиб кетаётганида кўзгучани ҳам ўзи билан бирга олиб кетади.

Келин ўтовдан чиқиб отасининг уйи олдига ёқилган олов атрофини уч бора айланиб ўтиб, отасининг оёғига бош қўйиб, "Берган нони, тузига розилигини сўрайди". Ота ўз навбатида қизини тургазиб, унга розилик билдириб, оқ фотиҳа беради. Сўнг онаси ва бошқа қариндошлари билан хайрлашган.

Қашқадарё вилояти Косон туманида қизни отга миндириб олиб кетадилар. Куёвнинг уйи олдига ёқилган оловдан отда айлантрилиб ўтилади, сўнг уларни хотинлар ўраб уйга олиб кирадилар.

Фарғона водийсида кўпроқ келинни аравада олиб келганлар. Бунда бир аравага келин ва унинг янгалари, қизлар ўтиришса, бошқа аравага эса келиннинг сеплари ортилган.

Азалий ўзбекока удумларимизга кўра келинни аравада куёвникига олиб кетилаётганда, қиз-жувонлар ёр-ёр айтиб борганлар.

Ҳай, ҳай ўлан, жон ўлан,

Бахтинг бўлсин, ёр-ёр.

Пайғамбарнинг қизидек

Тахтинг бўлсин, ёр-ёр.

Пайғамбарнинг қизини

Ким кўрган бор, ёр-ёр.

Ота-она уйига, ким тўйган бор, ёр-ёр,

Осмондаги юлдузни отган отам, ёр-ёр.

Ўз қизини танимай, сотган отам, ёр-ёр.

Ўз қизининг ўрнига бодом эксин, ёр-ёр,

Бодом шохи қайрилса, болам десин, ёр-ёр.

Мазкур ёр-ёрда куйланаётган мавзу, қизнинг ўз ихтиёридан ташқари, танимаган, севмаган кишига мажбуран узатилаётганидир. Шунингдек, келинга далда бериш, унинг бахтли бўлиши ва сепли-эпли бўлиб бориши ҳам таъкидланади. Уни қуйидаги ёр-ёрдан англашимиз мумкин:

Ёр-ёр айтиб борамиз кимнинг тўйи, ёр-ёр,

Оқ гул билан қизил гул, қизнинг тўйи, ёр-ёр.

Араванинг тагига сепдим кепак, ёр-ёр,

Келин ойим сеплари бари ипак, ёр-ёр.

Юқорида куйланган ёр-ёрда келинга тасалли бериш, унинг сепларини мақташ билан бирга тўйнинг довуғини тарқатиш эди.

Келинни куёвникига олиб кетаётганларида келиннинг қўшнилари, яқинлари, маҳалла ёки қишлоқ, қўшни маҳалла ва қишлоқ йигитлари араванинг йўлини тўсиб, совға-инъомлар талаб қиладилар. Бунинг учун йўлга аргамчи тортиб тўсадилар. Буни Қашқадарёда "Пута", "Пута тутиш", "Хонтаёқ" десалар, Самарқанд вилоятининг айрим туманларида, Чимкент ва бошқа жойларда "Боқон", "Арқон тутиш" каби аталмалар билан юритганлар. Фарғона водийсида эса "Йўл тўсиш" деб юритганлар. Пута тутган кишиларга келин томонидан олдиндан тайёрлаб қўйилган тўй ноз-насматлари, белбоғ-рўмолча ёки пул берганлар. Берилган инъомдан йигитларни кўнгли тўлса йўлни очиб берганлар, кўнгиллари тўлмаса яна йўлни тўсишда давом этганлар. Берилган совғага қўшимча берилгандагина йўлни очиб берганлар.

Аравада ўтирган хотин-қизлар йўлни тўсган йигитларга қарата ёр-ёр айтиб, тезроқ ўтказиб юборишларини сўрайдилар:

Араванинг тагида бир тўп ўсма, ёр-ёр,

Қишлоғимнинг йигити йўлни тўсма, ёр-ёр.

Келинни олиб кетаётган аравалар куёвнинг уйи олдида яқинлашганларида эшик олдида катта олов

ёқилади. Келинни оловдан уч марта айлантирилгач, ичкарига олиб кирилган.

Баъзи туманларда эса куёвнинг уйи олдида ёқилган олов атрофида йигитлар бир томонда, хотин-қизлар бошқа томонда туриб ёр-ёр айтадилар. Бу ёр-ёрларда ҳам қизларнинг оғир тақдири, тақдирга тан бериш, қизларнинг ҳар қандай жафоларга кўникиши, уларнинг оғир қисмати куйланган:

*Заргар қилган занжирни узиб бўлмас, ёр-ёр,
Худо қилган тақдирни бузиб бўлмас, ёр-ёр.
Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан, мис панжафа, ёр-ёр,
Ҳар жафого кўнади қиз бечора, ёр-ёр.*

Олов атрофида айтилаётган ёр-ёр келин келгандан кейин, икки томон йигит-қизлари тарафма-тараф айтишадиган ёр-ёрларига қўшилиб, қизгин ва қувноқ паллага киради. Бунда қизни мақташ, куёвнинг маҳалласига келиннинг ой каби гўзал бўлиб тушиши каби томонлари қўшилиб, янада қизгин ва қувноқ тараннум этилади. Бунинг ичида ёшликка хос, йигит-қизларнинг серзавқлилик гурури, завқи-шавқи сезилиб туради.

*Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан, атойи қиз, ёр-ёр,
Упа-элик керак эмас чиройли қиз, ёр-ёр.
Қайрағочнинг баргига қор тушади, ёр-ёр,
Маҳаллага ой бўлиб қиз тушади, ёр-ёр.
Осмондаги юлдузни саккиз денглар, ёр-ёр,
Саккиз қизнинг сардори келди денглар, ёр-ёр.*

Олов атрофида айтилаётган ёр-ёр тўхтаб, йигитлар секин-секин араванинг ёнига ўтадилар. Келинни аравадан тушириб олиш учун йигитларга хос бир оҳанг, жўшқинлик, кўтаринкилик билан янгидан йигитлар ёр-ёрини бошлайдилар. Бу ёр-ёрнинг ўзига хос томони шундаки, уни узоқ маҳалла-қишлоқдан эшитган киши келинни туширишаётганини англайдилар. Ҳар бир жараён ўзига мос, халқ ижодиётининг зарурий, бажарилаётган маросимнинг хусусиятига хос ёр-ёрлар билан ифодаланади. Масалан:

*Узун-узун арғамчи ҳалинчакка, ёр-ёр,
Чаккан кўйлак ярашур келинчакка, ёр-ёр.
Чаккан кўйлак энгига тут қоқайлик, ёр-ёр,*

Куёв поччам бағрига ўт ёқайлик, ёр-ёр.

Ҳай, ҳай ўлан жон ўлан, оловон бўлинг, ёр-ёр,

Кўтар-кўтар деганда, пловон бўлинг, ёр-ёр.

Мазкур ёр-ёрни айтиб турган йигитлар ёр-ёр авжига чиққан сари араванинг ёнига жипслашиб бораверади-лар. Куёвнинг икки ўртоғи эса унинг бошига чопон ёпинтириб, араванинг келин ўтирган жойига яқинлаштираверади. Аравада ўтирган хотинлар келинни секин-секин араванинг орқасига олиб келади-лар. Шу пайт янгалардан бири келиннинг бошига ёпинтирилган паранжининг этагини босиб олиб, "пичоқ" ёки "пичоқ пули" талаб қилади. Куёв томондан тайёрлаб қўйилган пичоқ, агар пичоқ тайёрлаб қўйилмаган бўлса, пичоқ пули беради-лар. Шундан сўнг янгалар келинни кўтариб олишга имкон бериб, арава четига олиб келади-лар.

Шу вақт араванинг четига келтириб қўйилган келинни куёв даст кўтариб олиб, аравадан ерга тушириб қўяди ва ўзини четга олади. Атрофдан "қутлуг бўлсин" деган табриклар янграйди. Куёвни жўралари бир четга олиб чиқади-лар. Аравадан тушириб қўйилган келинни эса янгалари, дугоналари ва хотин-қизлар ўраб олиб, ичкари томон секин-аста қадамлайди-лар.

Бошқа араваларда олиб келинган келиннинг юк-лари, сеплари ҳам энди туширила бошлайди, аммо бунинг учун куёв томондан "сеп пули", "юк пули" тўланади, агар у янгаларни қондирмаса, кўпроқ уза-тишларини талаб қилади-лар.

Хотин-қизлар атрофини ўраб олган келинни ёр-ёр айтишиб, келин саломга бош эгдиради-лар. Эшикдан киришдаги дастлабки келин салом ҳам турли жойларда турли шаклда ўтказилиб келинган. Мана шулардан бири:

Тахта кўприк устида пиёдаман, ёр-ёр,

Ёрга салом бергани уяламан, ёр-ёр.

Келинни куёвникига олиб келиш билан боғлиқ бўлган удумлар, турли туманларда ҳар хил нишонланади. Уларнинг сони, сифати жуда кўп, улар маълум даражада бир-бирларидан фарқ қилади-лар. Жумладан ана шундай ўзига хосликни биз Қашқадарё вилоятида кўп марта кузатдик. Эслатиб ўтганимиздек, куёв келинни отга миндириб олиб келади. Куёв отасининг

уйи олдига ёқилган оловдан уч марта айлантириб ўтовга киритилади. Ўтовнинг эшиги олдида қиз томондан битта, куёв томондан бир янгаси туриб, улар келин билан куёвни ўтов ичидаги чимилдиққа киришга ёрдамлашадилар. Ўша ерда уларни ёлғиз қолдирадилар. Улар эса ўзаро оёқ босиш жараёнини ўтказадилар. Бу жараёни икки томон икки янгаси билинтирмай кузатиб борадилар. Агар қиз биринчи бўлиб куёвнинг оёғини босса, оилада, турмушда унинг айтгани-айтган бўлади, аксинча бўлса, куёв ҳукмрон бўлади, деб тушунтирилган. Кузатиб турган янгалар голиб чиққанларини қийқириқлар билан олқишлаб, барчага эълон қилган. Лекин бу бир расм бўлиб, ким голиб бўлиб чиқишидан қатъи назар эр оилада катта обрў-эътиборга молик бўлган.

*Бир •салом, икки салом қариндошга, ёр-ёр,
Токай салом бераман бағри тошга, ёр-ёр.
Томга қўйган шотидек, улоқчининг отидек,
Ёр-ёр чор ёр, қайночасига бир салом.
Томга қўйган шотидай, чавандознинг отидай,
Ёр-ёр чор ёр, қайночасига бир салом.*

Куёвнинг ҳамма қариндошларига салом берилиб бўлингач, куёв томонидан айтилиб, аммо бажарилмай қолган камчиликлар ҳам ёр-ёрга солиниб танқид қилинади:

*Ҳай, ҳай ўлан жон ўлан аннайингиз, ёр-ёр,
Қани куёв почча, тўй бошида карнайингиз, ёр-ёр.*

Қатор мавзуларга бағишланган ёр-ёрлар ва бажарилажак удумлар тугагач, келин ўзи учун ажратилган, ясатиғлиқ уйга киритилади. Келин ва у билан бирга келган хотин-қизлар, янгалар жойлашиб олганларидан сўнг, келин томон улар билан салом-алик қилиб, қўлга сув берилади ва дастурхон ёзилади. Дастурхонга тўй ноз-неъматлари, ширинликлар, мева-чева, пишириқлар келтирилади, дастлаб чой билан сийланади, сўнг иссиқ таомлар тортилади. Мазкур дастурхонни безатиш ва иссиқ таомлар тортиш тартиби ҳам турли жойларда турлича расм бўлган. Масалан, Фарғона водийсида шу дастурхонга мошкичири тортилган. Қизиги шундаки, бу мошкичирини фақат худди шу ерда ўтирган аёлларга тортилади, эркакларга эса берилмайди. Нима сабабдан фақат мошкичири тортилиши

ҳақида сўраганимизда, мўтабар онахонларимиз, янги келган келин куёвнинг уйида мош-гуручдек аралашиб кетсин, мошкичаридек мулойим, ювош ва хириг-чимляк бўлсин, деган мақсадда мошкичирги тортиш одати юзага келганлигини айтиб беришди.

Юқорида баён қилинганлардан шу нарса равшанки, келинни куёвни кига олиб келишга бағишланган тўй ва у билан боғлиқ бўлган барча урф-одат, расм-русм, маросимлар ниҳоятда кўп бўлиб, ҳаммаси ҳам катта сарф-харажатлар эвазига бажарилган. Уларнинг бир қаторлари ҳақиқатан ҳам халқ ижодиётининг асл дурдоналари бўлиб, халқнинг азалий маънавиятидан, унинг ўзига хос бой эканлигидан дарақ бериб турса, баъзи расм-русмлар, таомил ва удумлар қандайдир бир йўллар билан халқ маросимчилиги таркибига кириб қолиб, ўртада юрганлигини, буларнинг ортиқча сарф-харажатлар талаб қилишлигининг гувоҳи бўлдик. Ўзбекона тўй ва тўй маросимлари борасида фикр юритадиган ҳар бир киши уларнинг оқини оқ, қорасини қора қилиб ажратиб олоғи, сўнг уларнинг ҳаётий зарурлари борасида фикр юритиб, халққа манзур бўлиб келаётганларини яна қайта сайқаллаб турмушга жорий этишга ўз ҳиссаларини қўшмоқлари лозим. Чунки бу иш бир-икки кишининг қўлидан келмаслиги, кўпчилик, жамоатчиликнинг фикри, уларнинг қўллаб-қувватлашлари асосида бирон маъқул иш юритиш мумкин, холос.

Тўйларнинг ўзлари кўпчиликники бўлгани каби уларни ихчамлаштириш, халққа манзур қилиш ҳам кўпчиликнинг ишидир. Шу боис тўйнинг ўтган икки даврида бажарилиб келинаётган турли-туман урф-одат, расм ва удумларни саралаб, турмушга монандларини ажратиб олоқ зарур.

Тўйдан сўнг ўтказиладиган маросимлар

Одатга кўра тўйнинг эртасига куёвнинг барча қариндошлари, яқин кишилари, қўни-қўшнилари келинга атаб совғалар олиб келишади. Ҳамма йиғилганлар ўзларининг совғаларини келинга инъом қиладилар. Бу маросимни "Юз очди", "Юз кўрсатар", "Бет очар" каби атамалар билан юритилади.

Юзи-бети очилган келин янгалари ёрдамида ўрнидан туриб, аввало, куёвнинг ота-онаси — қайнотаси ва қайнонасига эгилиб таъзим бажо келтиради, сўнг қолган қариндош-уруғларига таъзим қилади. Ушбу маросим жумҳуриятимизнинг деярли барча жойларида "юз очди", "бет очди" атамаси билан маълум бўлиб келган.

Бет очди (юз очди) маросимида келиннинг вакил отаси ва тоғаси катта қозонда ош дамлаб қозони билан ҳамда бир дунё мазар пишириб келадилар. Ушбу таомлар ҳам тўпланган меҳмон-у, мезбонларга тортилади. Ўзаро зиёфатдан сўнг хотин-қизлар орасида хизмат қилиб юрган кайвони — дастурхончи аёллар ва келин билан куёвнинг янгалари иштирокида "Келин салом" маросимини ўтказадилар. Бу маросимда келинни куёвнинг барча қариндошлари билан бирма-бир, юзма-юз таништирадилар, уларнинг келинга атаб олиб келган совғаларини қабул қиладилар. Ушбу маросимни жумҳуриятимизнинг барча шаҳар ва қишлоқларида ҳам бир хилда ўтказилади, деб айтиб бўлмайди, турли жойларда турлича ўтказилиб келинган ва шундай ўтказилмоқда. Хусусан, Фарғона водийси ҳамда Тошкент шаҳри ва вилоятида бу маросимга алоҳида тайёргарлик ва тантанаворлик бахш этиб келинган, ҳозир ҳам шундай тарзда ўтказилиб келинмоқда.

"Келин салом" пайтида махсус "келин салом" айтиувчилар, лапарчи-қўшиқчи аёллар таклиф этилган ёки ўзларининг ораларидаги ёр-ёрчи аёллар куёвнинг ота-онаси, қариндошлари ва бошқа яқинларини, атрофдагиларини лапарга, ёр-ёрга солиб куйлайдилар. Ҳазил-мutoйиба, танқид, пичинг, қочирик гаплар қиладилар. Буларнинг барчаси қувноқ кулги, қаҳқаҳа ва кишиларнинг беғараз шодонлиги билан ҳамоҳанг тарзда олиб борилади, шу боис бўлса керакки, ҳеч кимнинг иззат-нафсига тегмайди. Аксарият ҳолларда "Келин салом"лар шундай бошланади:

*Ўху-ўху йўталган,
Обдастасин кўтарган,
Ёр-ёр чоҳор ёр,
Қайин отасига салом!
Ойболтадай салмоқлик,
Ойим бувидай димоғлик,
Ёр-ёр чоҳор ёр,
Қайин онасига салом!*

Меҳмон келса "Хуш" деган,
Уйнинг тўри бўш деган,
Ёр-ёр чохор ёр,
Ака-укаларига салом!
Қоғиб қўйган иликдек,
Ариқдаги зулукдек,
Қоши-кўзи пиликдек,
Сингилларига салом!

"Келин салом" қариндош-уруғдан ташқари, қўни-қўшнию, йўлда келин тушган арава, машинанинг йўлини тўсганлар ҳам қолмайди. Бундай "келин салом"ларнинг юмористик тарзда бўлиши уларнинг муҳим хусусиятларидир.

Олти пуллик чақадай,
Ариқдаги бақадай,
Йўлда аравани тўсган
Қоравулларга салом!

Айрим ҳолларда одамларга салом бериб бўлганидан кейин уй асбобларигача, жумладан оташкураккача салом айтади.

Сўнгра келинни таништиришда ҳам давом этадилар. Айни пайтда ушбу "Келин салом"лар завқли-шавқли ва қизиқарли бўлиши учун қизиқчи-шоиртабиат хотинлар уй эгаларининг шахсий фазилатларини ҳам қўшиб-чатиб шеърга соладилар.

Томга қўйган шотидай,
Эшон бобом отидай,
Ёр-ёру, чор ёр,
Поччаларига салом!
Томга босган пичани,
Хотинларнинг чечани,
Ёр-ёру, чор ёр,
Опаларига салом!

Шуни ҳам алоҳида таъкидламоқ жонзки, янгича, замонавий тўйларда "Келин салом"нинг янги-янги шакллари яратилмоқда.

Меҳмонхонанинг жўр гули,
Тенгу-тўшин булбули,
Акасига бир салом!
Ўзбекистон нистаси,

*Йигитларнинг устаси,
Тоғаларига салом!
Сувда оққан зулукдай,
Сочга таққин пиликдай,
Қайнсинглисига салом!
Томдан пойга ташлаган,
Ёнбошини қашлаган,
Йўл тўсарларга салом!*

Шу куни кечқурун келин томондан келганлар келиннинг уйида "сеп ташлар" маросимини ўтказадилар. Бунда куёвнинг ота-онасига, ака-укасига, опа-сингилларига, қариндошларига номма-ном қилиб, чопон, яктак, дўппи, белбоғ, кўйлак, рўмол, махсикавуш ва бошқа нарсалар, кийимлик матолар ташлайдилар. Қудаларнинг барча яқинларига ташлаб бўлганларидан кейин барчаси ўтириб, дуо қиладилар. Келин-куёвга ва уларнинг икки томондаги туғишганларига узоқ умр, тотли турмуш ва тинч-тотувлик тилайдилар. Шу билан келин томондан келган кишилар ўз вазифаларини ўтаб бўладилар. Эндиги навбат куёвнинг ота-онасига келади, улар ҳам келиннинг ота-онасига, ака-укаси, опа-сингиллари, узоқ-яқин қариндошларига номма-ном қилиб, сеп ташлайдилар. Икки қуда томон бир-бирларига ўз миннатдорчиликларини изҳор қилишиб, раҳматлар айтадилар. Шундан кейингина мазкур маросим ниҳоясига етади. Бунда ҳам ҳар икки томон тўкин дастурхон атрофида бир-бирларини сийлайдилар, ўзаро илтифот кўрсатадилар. Бу жараён, кўпгина онахонларимизнинг айтишларича, қуда-андачиликнинг янада мустақкамланишида, икки ўртадаги борди-келдининг, қариндошчиликнинг барқарор бўлишига катта таъсир этган. Агар шу "сеп ташлаш" жараёнида бир-бирларини кўнглини олабилмасалар, бу нарса икки орага совуқлик тушириб, ўзаро муносабатларни сусайтириб юборар экан. Шу боис ҳар икки томон ҳам ана шу нозик томонларига алоҳида эътибор берганлар. Келин томон ҳам куёв томон ҳам иложи борида, бир-бирларидан ўтказиб, сеп ташлашни ташкил этишга барвақт тайёргарлик кўриб келган эканлар. Буни ана шу жараёнда ўртага ташланаётган нарсаларнинг қимматбаҳо матолар, кийим-кечакларнинг кўплигидан ҳам сезса бўлади.

Ана шу маросимлардан сўнг келин томондан келган меҳмонларни кузатадилар, шу билан тўй-тантаналарига бағишланган барча расм-русм, урф-одат, анъана ва удумлар ниҳоясига етади.

Аммо шунинг ҳам айтиш керакки, худди шу маросим жумҳуриятимизнинг турли вилоят, туманларида, шаҳар ва қишлоқларида ўзига хос кўринишга, таомилга эга бўлган. Ҳар жойда ўз қонуниятларига кўра ўтказилган. Масалан, Қашқадарё вилоятининг Косон туманида шундай ўтказилган: Тўйнинг эртасига эрталаб куёв билан келин ўринларидан турадилар. Келин келаётганда бошига солиб келган материалдан ўзи учун алоҳида бош кийим "Лачак" тикади. Тўйга келган меҳмонлар ҳамда қариндош-уруғлари тўп-ланганларидан кейин машҳур "Бош боғлаш" маросими ўтказилади. Бунда келиннинг бошига ва устига хотинлик кийимини кийдирадилар. Бу жараёнда бир идишда ун олиб кирадилар, келиннинг қўлига ун солиш жараёни бўлади. Бу жараёни бажараётган аёл келиннинг қўлини унга теккизади ва "умринг оқ бўлсин, қўлинг хамирдан чиқмасин", деб такрорлаб туради. Шундан кейин келиннинг қўлига ёғ бериб, қизиб турган ўчоққа қуйишни сўрайди. Бу жараён давом этаётганда ҳам "қўлинг ёғлиқ бўлсин" деб такрорлаб турадилар.

Жумҳуриятимизнинг барча жойларида ёш келин-куёвнинг дастлабки қирқ кунлик даврини "чиллал" деб, уни иккига бўлганлар. Бирини дастлабки йигирма кун ташкил этиб, уни кичик чилла деб юритсалар, тўла қирқ кунни "катта чилла" деб атаганлар. Мана шу давр ичида келин ҳам, куёв ҳам ниҳоятда пок, тоза, софдил, оқкўнгли, дилкаш, бир-бирларига ва атрофдаги кишиларга ўта меҳрибон бўлишлари талаб этилади. Чунки шу кунлари нималарга одат ҳосил қилсалар, умрининг охиригача шундай кетадилар деб, уқтирадилар. Худди шу кунлари шомдан кейин кўчада қолмаслик, ичиб, чекиб, бировларнинг уйларига кириб, ёмон улфатлар билан ўтириб қолмаслик керак. Акс ҳолда маҳалла-қишлоқ қариялари, умуман ёши катталар ҳамда тенгдошлари куёвни айблаганлар. "Сен чиллал кишисан, шомдан кейин нималар қилиб юрибсан" деб, куёвга танбеҳ берганлар. Бу эса куёвни инсонийлик фазилатларини сақлаш ва уни ривожлантиришга рағбатлантирган.

Мўътабар отахон ва онахонларимизнинг айтишлари-рича, агар кўёв ва келин халқнинг азалий удумлари бўлмиш, кечкурун кўчада ёки бирор жойда қолсалар, ёмон кишилар билан ҳамсухбат бўлсалар, уларнинг ўша хислатлари буларга таъсир этади деб қаралган. Шунингдек, чиллали кишиларга инс-жинс, айниқса зиёнкашлар тез таъсир этади деб уқтирилган. Буларнинг қанчалик ҳақиқат эканлигига кафил бўла олмаймиз-ку, аммо ёш келин-кўёвнинг ўз вақтида уйида бўлишлиги, тоза, пок, софдил бўлишга чақиришлик бу катта одамийлик, уни мустаҳкамлаб, сингдириб боришларига имкон яратишдир.

Яна шу нарсга ҳам диққатга сазоворки, ўша туманда келиннинг чилласи чиқмагунча, қозонга яқинлаштирмаганлар. Кишиларнинг тушунчасича, агар келин қозонга яқин юрса, унинг қораси юқади, яъни турмушлари ҳам қора бўлмасин, деб эҳтиёт қилганлар.

Фарғона водийсида ва бир қатор бошқа жойларда чилласи чиқмаган кўёвнинг ичиб, кўча-куйда сандироклаб юришини жуда ёмон кўрганлар. Бундай кўёвни катта ёшдаги кишилар қаттиқ назорат остига олганлар, уларнинг қилмишларини доимо кузатиб борганлар ва тўғри йўлга тушишларига кўмаклашганлар.

"Қиз чақирди" — Жумҳуриятимизнинг турли жойларида турли вақтларда ўтказилиб келинаётган маросимлардан бири. У қанчалик ранг-баранг бўлса, ўтказилиши ва унинг вақти ҳам турлича бўлган. Масалан, Қашқадарё вилоятида қизнинг ота-онаси тўйдан бир ҳафта ўтгандан кейин қизларини чақирганлар. Кўёвнинг розилиги билан келиннинг қайнонаси, янгалари, овсинлари, эгачи-сингиллари, қариндошлари билан бирга катта тайёргарлик қилиб келадилар. Дастурхонга турли-туман ноз-неъматлар тутиб олишларидан ташқари, қизнинг ота-онасига, ака-ука, опа-сингилларига, қариндошларига, вакил отасига ва бошқаларга арзигулик совғалар ҳам тайёрлаб оладилар. Қизнинг ота-онаси ҳам келаётган қизини ва у билан бирга бўлган қудалари, қудачаларини яхшилаб кутиб олиш мақсадида пухта тайёрланадилар. Ноз-неъматларни ғамлаш билан бирга меҳмонларга муносиб совғалар ҳам ҳозирлаб қўядилар. Азалий одатга кўра келинни ва у билан бирга келаётган кишиларни

куёвнинг акаси ёки укаси келиннинг уйигача кузатиб келган.

"Қиз чақирди" баҳонаси билан келиннинг ота-онаси ҳам ўз яқинлари, барча қариндош-уруғларини таклиф этадилар. Ўртада катта зиёфат, ўйин-кулги бўлади. Зиёфат эрталабдан кечгача давом эттирилади.

Бир қатор жойларда кечқурун куёвнинг бирон кишиси бориб, келин ва у билан бирга борганларни олиб келганлар, фақат айрим ҳоллардагина қолишга рухсат берилган. Аммо шу кундан бошлаб келин куёвнинг розилиги билан ўз ота-онасиникига бемалол келиб-кетиш ҳуқуқига эга бўлган.

Тўйдан кейин ўтказиладиган маросимлар орасида "Келин кўрди" ва "Йўқланди"лар ҳам алоҳида бўлиб, бунга ҳам пухта тайёргарлик билан киришилган.

Қизиги шундаки, ушбу маросимга келадиганларнинг барчаси ўзлари билан бирга келин-куёв учун алоҳида совғалар билан келадилар. Одатта кўра келиннинг уйига келган кишилар бирин-кетин кирадилар, ҳар бирлари олиб келган совғасини келинга (кўпроқ унинг янгалари олиб турган) бериб, келин билан ҳол-аҳвол сўрашиб, келинни юзи-кўзини, қадди-бастини кўриб, сўнг таклиф этилган жойга ўтирганлар. Барча тўпланиб бўлгандан кейин зиёфат бошланган. Келиннинг ота-онаси ва куёв томон бунга пухта тайёргарлик кўришиб, дастурхонга турли-туман ноз-неъматлар, ширинликлар, мева-чевалар, қуюқ-сууюқ таомлар тортилган. Зиёфат давомида у ёқдан, бу ёқдан қизгин суҳбат уюштирилади, ёши улуг кишилар сабоқ бўларли турмуш тажрибаларидан сўзлаб берадилар, ёш келин-куёвга ибрат бўларли ҳикоялардан сўзлайдилар. Таом тановулидан сўнг эса чойхўрлик бошланади. Одатта кўра келин ҳар бир кишига ўрнидан туриб, тавозе билан пиёланинг тагидан, бир чстидан ушлаб чой узатади, бўшаган пиёлани ҳам ана шу тарзда қабул қилади. Бу билан келин ўзининг қанчалик хулқ-атворда, ахлоқ-одобда, кишиларга бўлган илтифотда, ўзаро муносабатда қай даражада тарбия топганлигини намойиш қилади. Ҳар бир хатти-ҳаракати учун мўътабар кишилар: "Яшанг болам, умрингиздан барака топинг, сизни шундай қилиб тарбиялаган ота-онангизга минг раҳмат" деб турадилар.

Келган барча меҳмонлар асосан ёш оиланинг уй

хўжалигига зарур бўлган буюмлар олиб келадилар.
Шу кунги маросимда қатнашаётган келиннинг опа-
сингиллари ва овсинлари, янгалари келинга қараша-
дилар, барча нарсаларни тартибга келтиришга, уларни
ўрнига қўйишда ва уй хоналарини йиғиштиришда
ёрдам берадилар.

"Келин хўрди", "Йўқланди" маросимига ташриф
буюрганларнинг барчаси бир овсздан ёш келин-куёвга
узоқ умр, бахтли турмуш ва тотув ҳаёт тилаб, уларга
серфарзанд, сердавлаг бўлсин, деган ният билдиради-
лар ва шу улуғ айёмлари билан муборакбод қила-
дилар.

Шу боис севимли шоиримиз Омон Матжоннинг
"Келин билан куёвга энг оддий табрик" шеърини
келтириш жуда ўринли бўлур, деган умиддамиз:

*Яратган ҳақ бугун сизни
Катта йўлга чиқарди.
Номингизни бирга қўшиб,
Юртга-элга чиқарди.*

*Меҳмон эмас, биз умидмиз
Бу дунёнинг уйида,
Шундан бирмиз ва биргамиз
Кўкдами ё қуйида.*

*Куёвжонга аввал айтсам
Битта юрак тажриба,
Яъни ёшга, кексагаям
Доим керак тажриба.*

*Йигит киши шўх бўлади,
Энди сал-пал қўясан,
Рўзғор вазмин оқар дарё,
Бир қўлт ичсанг тўясан.*

*Уйин-кулги, дўст-ёр керак,
Лекин бўлсин режали.
Ҳар қадамда уйинг учун
Бир не турсин тежалиб.*

*Уён-буён қарашлар ҳам
Қолсин энди туяга,*

Қайда бўлсанг шошилиб тур
Сенга интиқ уяга.

Аёл — ҳаёт дарахтининг
Ноёб-нафис гулидир.
Севиб-асра, бағри унинг
Умр болига тўладир.

Донишмандлар "Баъзи аёл
Эрдан мард" деб айтганлар.
Сал илтифот қилсанг унга
Сим-сим бўлиб кетгайлар.

Лекин турмуш бир-бирова
Гул тутишмас ҳар кун.
Бору йўқни не тўлдирар —
Юракларнинг ёлқини!

Яхши ўғил отасининг
Давлатига боқмас қув,
Шоҳнинг ўғли Фарҳод каби
Тоғдан ўзи излар сув.

Кибру ҳаво юрт бездирар,
Тийгин хулқу феълингни,
Ақлу ҳушинг, ишинг билан
Гурурли эт элингни.

Келин бола, сенга энди
Айтар жиндай сўзим бор:
Бу масканда энди сенинг
Ўз боқий юлдузинг бор.

Шу уйча, шу хонадонга
Боғлиқ бўлган ҳар вақо
Тахти бўлсин толеининг,
Гард тегмасин мутлақо.

Бунда меҳнат, иффат, саҳо
Қайнаб турсин шарқираб,
Кўзинг каби кулиб турсин,
Пешонангдек ярқираб.

Энди турмуш гапларига,
Чизиқ тортай, чекинай,

Энди азал сирларига —
Шеърга, торга бекинай.

Нима гандир ўзи асли
Бир ёстиққа бош қўймоқ?!
Икки юрак осмонига—
Бу иккун қуёш қўймоқ!

Маҳсад — рангин тушингиздан
Туғилсин ой ва кунлар,
Муҳаббатни асрагувчи
Янги Лайли-Мажнунлар!

"Сеп йиғди".— Тўйнинг барча маросимлари ўтиб бўлгандан кейин, орадан икки-уч ой ўтгач, келин билан куёвнинг ташаббуслари билан келиннинг хонасига осилган сепларини йиғиштиришга бағишланган таомил ўтказилади. Бунда келин ўзининг яқин дугоналарини, куёв эса энг яқин жўраларини таклиф этадилар. Барчаси тўплангандан кейин ўртада зиёфат ва ўйин-кулги, ашула-рақс ташкил этилади. Дугоналар ва жўралар мириқиб ўйнаб, суҳбатлашиб бўлганларидан сўнг хона деворларига осилган кийим-кечаклар, матолар ва бошқа нарсалар аста жуфт-жуфти билан йиғиштирилиб, келиннинг сандиғига, бўкчага солинади. Хона тўла йиғиштирилиб бўлингандан сўнг ўртада яна чойхўрлик, суҳбат бўлади. Охирида таклиф этилган дугона ва жўраларга совғалар берилади.

Шу кундан эътиборан келин билан куёв хонадондаги бошқа кишилар каби уй-хўжалик юмушларининг барча турларида тенг қатнашаверадилар, дала ишларига борадилар. Бир сўз билан айтганда, уларнинг тўй даври тугаб, энди хизмат-юмуш даври бошланади.

Жумҳуриятимизнинг кўпгина туманларида тўйдан биров вақт ўтгандан кейин, гоҳо бир-икки-уч ойлаб, ярим йиллаб, бир қатор жойларда ҳатто бир йиллаб вақт ўтказиб, қизнинг ота-онаси қизи билан куёвини уйларида таклиф этадилар. Бу одатни Тошкент шаҳри ва вилоятида, Қашқадарё вилоятининг айрим туманларида "чаллар" деб юритсалар, Фарғона водийсининг кўпгина туманларида эса "Куёв чақирди" деб атаганлар.

Одатта кўра "куёв чақирди"нинг кунин белгилангандан кейин келин куёвга нисбатан икки-уч кун олдинроқ бориб, ота-онасига қарашиб турган. Тайинланган кунин эса куёв 30—40 ўртоқлари, ака-укалари, тоғаси, қариндошлари билан биргаликда қўй етаклаб, бошқа совғалар, ноз-неъматлар, нон-патир, ширинликлар ҳамда бошқа зарурий ашёларни олиб борадилар.

Бу вақтда келиннинг ота-онаси ҳам "Куёв чақирди" қилаямиз, деб ўз қариндош-уруғларини, яқин кишиларини, маҳалла-қашлоқ аҳлидан таклиф қиладилар. Қўй сўйиб, катта қозонда ош дамлаб, бошқа барча турдаги ноз-неъматларни тайёрлаб, меҳмонларни эшик олдида туриб кутиб оладилар. Лекин барча меҳмонлар кириб бўлгандан сўнг куёв паналаб бир неча жўралари билан улар учун ажратилган хонага хиради. Уй хонасига киришда куёвнинг пойин қадамига поёндоз солинади, куёв уни босиб ўтгач, яна анъанавий поёндоз талашиниш бўлади. Куёвнинг паналаб киришининг боиси эса у ҳали қайнотаси ва бошқа қариндошлари билан юз кўришмаган, қочиб юрган пайти бўлади. Шу боис куёв ва унинг жўралари, келин томон йигитлари алоҳида хонада ўтирганлар, катта ва ўрта ёшдаги кишилар эса бошқа хонада бўлганлар. Ҳамма жойлашиб ўтирганларидан сўнг Қуръондан сўралар ўқилиб, барча юзига фотиҳа тортадилар. Шундан сўнг катта зиёфат бошланади. Олдин дастурхон ёзилиб, унга нон-патир, қатлама-сомса ва бошқа ноз-неъматлар тортилади. Чойкўрлик бошланади. Кейин бирин-кетин суюқ ва қуюқ иссиқ таомлар киритилади. Зиёфат узоқ давом этади. Таомларнинг турлари кўп бўлиб, бирининг кетидан бошқаси киритилади, олдинги тортилганлари еб бўлинмасдан бошқалари киритилади. Шу тарзда давом этилади. Ушбу жараён қачон ўтказилаётганлиги билан ҳам характерлидир. Йилнинг қайси фаслига тўғри келса, ноз-неъматлар ҳам ўша фаслга мослаб тортилган. Мўл-кўл издиҳомдан кейин эса ўйин-кулги, ҳазил-мутоиба, латифабозлик каби кўнгил очар ҳангомалар ташкил этилади. Барча мўлжалланган нарсалар ниҳоясига етганда қайтадан дастурхон ёзилиб, куёв болага сарполар киритилади. Унинг таркибида ҳам ёзлик, ҳам қишлик кийим-кечаклар, барчаси жуфти билан бўлади. Куёвга улардан кийдирилади, қолган-

лари эса тутиб олинади. Куёвни янги сарпо билан муборакбод қиладилар. Шундан кейин хонага қайнота, қайнона, ака-ука ва қариндошлар киришиб, куёв билан юз кўришадилар. Бу жараён ўтгандан кейингина куёв бола қайнота-қайнона ва бошқалар билан очиқ кўришадиган, бу ерга тез-тез келиб турадиган бўлади.

Лекин шуни илова қилиш зарурки, жумҳуриятимизнинг барча жойларида ҳам ушбу маросим юқорида айтилганидек, бир тарзда ўтказилган эмас. Ҳар жойнинг ўзига хос тартиби, тутими бўлганидек, бу соҳада ҳам ўзига хослик кўзга ташланиб турган. Жумладан, Қашқадарё вилоятининг Китоб ва Шаҳрисабз туманларида ушбу маросимни ихчам қилиб, "Куёш ош эмас" деган ном билан юритганлар. Бунда куёв чақирдига борган кишилар зиёфат чоғида тортилган ошини есалар, куёв уни емайди. Куёвнинг атрофида ўтирган жўралари эса "Куёв ош эмас", яъни куёв овқат емаяпти, деб овоз чиқариб, барчага эшиттиради. Шунда қайнотани чақирадилар. У киши "Мана эгар-жабдуқли от, бунни сенга бердим, фақат қамчиси йўқ" дейди. Куёв бунга рози бўлса, овқат ейди. Бу жараён йигитларнинг ўзаро ҳазил-мутоибаси, қувноқ кулгиси билан ҳамоҳанг тарзда ижро этилиб, даврада қувноқлик, кўтаринки кайфиятни вужудга келтиради. Ана шу зайлда зиёфат поёнига етади. Шунда қайнотаси: "Биз ҳамма нарсани бердик, энди куёв биз билан кўришсин" дейди. Сўнг куёв ўрнидан туриб, қайнотаси, қайнонаси ва бошқа қариндошлари билан юз кўришади. Шундан бошлаб унинг қариндошлардан қочиб юриши ҳам тугайди.

Отни эгар-жабдуғи билан бериб қамчи бермасликка келсак, ота қамчи берсам, қизимни урмасин, деган маънода сақлаб қолар экан.

Қадимий одатларимизга кўра "Куёв чақирди" маросими ўтгандан уч кун кейин куёв билан келин ота-оналарига саломга келадилар. Бу маросимни кўпгина жойларда "Куёв салом" номи билан юритадилар. Бунда куёв бир белбоғ совға, қайнотаси ва қайнонаси, бошқа жигарларига совғалар олиб келадилар. Куёв билан келин, келиннинг ота-онаси уйига келганларидан сўнг кўча эшигидан кирибоқ энгашиб, барча тўпланганларга таъзим қилиб, салом беради. Куёв

салом муносабати билан уч-тўрт соатлик зиёфат бўлади. Бунда қизнинг ота-онаси, ака-укалари, опасингиллари, қариндошлари, қўни-қўшнилари қатнашадилар. Зиёфат тамом бўлгандан кейин куёв билан келин ўз уйларига қайтиб кетадилар.

Жумҳуриятимизнинг барча жойларида тўйнинг ниҳояси сифатида машҳур бўлган маросимлардан бири "Қуда чақириқ" деб номланиб, тўй-тантаналарини ўтказиб, барча маросимларни бажарган икки оила—қуда-андалар энди бир-бирларини таклиф этишиб, ўзаро суҳбат қиладилар ва зиёфат бериб, сийлайдилар. Бундай ўзаро мулоқотлар икки оилани, уларнинг фарзандлари туфайли юзага келган қариндошчиликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Бир-бирларини янада пухтароқ билишларига, феъл-атворлари, хулқи ва ахлоқ-одобларини билишларига кўмаклашади. Лекин ушбу таомил ҳамиша ҳам юқорида айтилган инсоний фазилатларга хизмат қилиб қолмасдан, унинг тескарисига ҳам айланган ҳоллари кузатилган. Ёки бу таомил ўта манманлик, намойишкорона хатти-ҳаракатларга ҳам сабабчи бўлганлиги ҳақида отахон-онахонларимиз куйиб-пишиб сўзлайдилар. Масалан, Тошкент шаҳар маҳаллаларидан бирида ўтказилган "Қуда чақириқ"да юзга яқин одам қатнашган, тўрт-беш хил таом тайёрланган, ичимлик ҳаддан зиёд тарқатилган. Отарчилар хизмати учун 250 сўм нақд пул, совға-саломлар инъом этилган, 12 та беқасам тўн, 8 оддий тўн кийдирилган. Шунингдек, Чигатой маҳалласида бўлиб ўтган бир "Қуда чақириқ"да 14 та тўн, қанчадан-қанча белбоғ, рўмолчалар, оби-таом исроф этилган.

Ана шу ва бошқа "қуда чақириқ"ларда қатнашган ва шу тарздаги таомилларимизнинг кишилар томонидан бузиб, ўзини кўз-кўз қилишга хизмат қилдираётган кишиларнинг хатти-ҳаракатларидан ранжиган отахонларимиз бир овоздан "шу удумларимизни чиройли, ихчам, серфайз, киши руҳиятига мос ўтказилса бўлмасмикан, қачонгача бундай удумларимизни намойиш мезонига айлантирадилар" деб изоҳ берадилар.

Ўзбекона тўйлар, айниқса, ўзбек никоҳ тўйи маросимлари борасида гап кетгудек бўлса, барча катта, мўътабар ёшдаги отахон-онахонларимиз ҳамон турмушимизда "азалий анъаналаримиз" деб сақланиб

келинаётган, аммо ҳозирги шароитга, ёшларнинг дунё-қарашига тўғри келмайдиган урф, расм, таомил, удумларнинг сақланиб, ҳатто ижро этилиб келинаётганлиги борасида куйиниб гапирадилар. Айниқса, ҳозирги ёшлар ўртасида бир-бирларини "сен"лаб гапиришлари, катталарга эътиборсизликлари, анъана ва маросимларимизга ҳурматсизлик каби беандиша хатти-ҳаракатларидан ранжиган ҳолда гапирадилар. Мисол учун дейдилар: тўйгача кўришмаган ёки кам кўришган, бир-бирларини унчалик яхши билмайдиган икки ёш, учрашганларида бир-бирларига "Сиз" деб мурожаат қиладилар. Лекин тўй ўтгандан кейин эса дабдурустдан эр хотинини, яъни келинни "Сен" деб чақиради. Эрни, яъни куёвни эса "Сиз" дейишади. Бу ҳар қандай кишига ҳам мутлақо эриш туйилиши табиийдир. Айниқса, Фаргона водийси кишилари учун жуда малол келадиган ҳодисадир. Чунки у ерларда ҳатто ўз фарзандларини ҳам "Сиз"лаб гапирадилар. Шу боис яхши бўлмасмиди, ёш келин-куёвлар ҳам бир-бирларини "Сиз"лаб гаплашсалар, бир-бирларини қадр-қимматларини ўрнига қўйилса, иззат-икромли бўлишса, қандай яхши бўлур эди.

Кузатилган жуда кўпгина оилаларда икки ёш бир-бирларини тўла исмларини айтиб чақирадилар, мурожаат қиладилар. Буларга бўлган катталарнинг муносабатини сўраганимизда қуйидагича жавобни олдик. Айтишларича, жуда қадим замонлардан буён ўзбек оилаларида эр-хотин бир-бирларининг исмларини айтиб чақирмаганлар, гўё шундай қилсалар, ўзаро меҳр-оқибат кўтарилади, ўртадаги ҳурмат, иззат йўқолади, деб уқдирилган. Яна бир қатор кишиларнинг айтишларича, агар эр-хотин исмларини айтиб чақиринса, оилада бахтсизлик рўй беради, дейдилар. Бошқалар эса оилада эр-хотин бўлгандан кейин хотин киши ўз эрини "ака" деб мурожаат қилмаслиги шарт, чунки ҳеч қачон ака ўз синглисига эр бўлган эмас, бўлмайди ҳам деб тушунтирадилар. Агар оилада шундай одат ҳосил қилинган бўлса, буни тарк этиш жоиздир, дейдилар. Бу нарса на шарият юзасидан, на кишилик нуқтан назаридан тўғри келмас экан. Яъни шаръий гуноҳ деб қаралган. Шунинг учун ота-боболаримиз оилада бир-бирларига

мурожаат қилганларида, бир фарзандларининг исми билан чақирганлар ва муомалада бўлганлар. Бу ҳар икки томонга ҳам ҳолис бўлиб, унинг оғирлиги биронтасига ҳам тушмаган экан. Ҳозирги ёшларимиз оиланинг ўз ички ана шундай тартиб-таомилларини ҳам биллиб қўйсалар ёмон бўлмас.

Жумҳуриятимизнинг кўпгина жойларида олиб борган суҳбатларимиздан хелиб чиқиб, яна баъзи фикрларни ҳам қайд қилиб ўтишни лозим топдик. Гап шундаки, ўзбекона никоҳ тўйларининг ҳозирги замон шарт-шароитларига мос келмай қолган айрим таомиллари бор. Буни ёшларимиз биллиб қўйганлари маъқул. Чунки уларнинг айрим хўринишлари ҳамон турмушимизда давом эттирилмоқда. Булардан бири ўзбек оилаларида болалар туғилмасдан бурун ёки туғилганларидан сўнг уларни бир-бирларига унаштириб қўйиш, қулоқ тишлатиш, бешик кертти қилиш кабилардир.

Қадимий одатга кўра икки дўст, жўра бир-бирлари билан ўзаро алоқани мустаҳкамлаш борасида аҳд-паймон қилишиб, туғилмаган фарзандларини гойибона унаштирадилар: "агар мен ўғил кўрсам, сен қиз кўрсанг, сен қизингни менинг ўғлимга берасан, аксинча бўлса, мен қизимни сенинг ўғлинига бераман" деб бир-бирларига сўз берадилар. Бу ҳали туғилмаган фарзандлар устида бўлаётган умр савдоси ҳисобланган.

Яна бир хил одатга кўра икки яқин кишиларнинг оилаларида бир вақтда фарзанд дунёга келади. Улар ўзаро аҳд-паймон қилишиб, бир-бирлари билан қуданда бўлмоқликни умид қилиб, болаларини ёшлигидаёқ унаштирадилар, бунинг белгиси сифатида қизи бор хонадонга ўғли бор оила келиб, турли совға-саломлар бериб, қизнинг бешигига "керттик"— белги қўйиб кетади. Бу турмушда "бешик кертти" (бешик карди) номлар билан машҳур бўлган.

Бошқа бир жараёнда эса ўғил кўрган оила қизли хонадонга келиб меҳмон бўлиб ўтириб, ўзаро қалин дўстлашиши, яқинлашиш ва мустаҳкам оила қуриш мақсадида ўғлига қизнинг қулоғидан "тишлатиб" қўяди. Гўё бу билан қиз шу ўғилники саналади. Катта бўлгандан сўнг эса улар оила қуришлари шарт ҳисобланади. Шу йўл билан ҳам оила қуришга эришганлар.

Халқимизнинг турмушида бирон қизга уйланиш, агар тўлашга қалин пули бўлмаса, ўша қизнинг отасига ишлаб бериш йўли билан ҳам оила қурилган. Буни ишлаб бериш усули, деб юритилган. Ҳеч қандай йўл билан қизнинг ота-онасини рози қила олмаса, аммо қиз билан йигит ўртасида қаттиқ аҳд-паймон бўлса, қизни олиб қочиш йўли билан ҳам оила қурганлар.

Жуда кўпгина халқларда бўлгани каби ўзбекларда ҳам ичкуёв бўлиш одати кенг тарқалган. Бунда қиз бор-у, ўғли йўқ хонадон бирон йигитни ўз уйларига қабул қилиб — куёв ўғил қилган. Яна бошқа ҳолатда қизини баҳонасида, ўз уйига ишчи кучи қилиб киритиш мақсадида ичкуёв қилинган экан. Аммо ичкуёв, кучкуёв қабила халқда унча маъқулланмаган. Чунки уларнинг қисмати бошқаларга нисбатан анча оғир кечган ва турмушдан куёвнинг кўнгли тўлмай ўтган, шу боис бўлса керак бундай куёвларга нисбатан муносабат ҳам, муомала ҳам бошқалардан фарқ қилган.

Жумҳуриятимизнинг биз кузатган кўпгина жойларида оила қуришнинг яна бир шакли мавжуд бўлиб, у кейинги вақтларда анча кам, лекин онда-сонда бўлса-да учраб туради. Ушбуни жойларда "Қарши қуда", "Қайчи қуда" ва "Қиз алмашиш" каби номлар билан юритилиб келинган. Оила қуришнинг бу шаклида икки оила бир-бирлари билан қиз алмашадилар, яъни бири иккинчисига қизини беради ва унга жавобан қудасидан ўз ўғлига қизини олади. Бу тартиб жуда қадим замонлардан буён юқоридаги номлар билан юритилиб келинган. Бу жараённинг характерли томони шунда бўлганки, ҳар икки оила ўз қўлида бор бисоти билан тўй қилиб, эл-юртга ош берсалар-да, ўзаро қалин ва бошқа олиқ-солиқ тўламаганлар. Шу жиҳатлари билан ҳам юқорида айтиб ўтилган оила қуришнинг бошқа шаклларида фарқ қилган.

Оила қуришнинг жуда қадимий шаклларида яна бири, ер юзида кенг тарқалган ва ҳамон давом этиб келаётган "Сорорат" деб ном олган шакл бўлиб, бунда хотини ўлган эркак хотинининг синглисига уйланади, унинг тескарисин эса "Левират" деб юри-

тилиб, тул қолган хотин эрининг укасига тегиши шарт бўлган.¹

Ўзбекистон ва бутун Ўрта Осиё, Қозоғистон халқлари ҳамда умумтуркий халқлари, олис масофаларда яшаб келаётган халқларнинг оила, никоҳ, тўй маросимлари синчиклаб кузатилса, уларда ниҳоятда бир-бирларига яқинлик, ўхшашлик аломатлари кўп эканлиги кўзга ташланиб туради. Биз юқорида тилга олиб ўтган оила қуришнинг барча турлари ва тўй маросимларининг кўп урф-одат, расм-русм, удум, таомил, анъана ва маросимларида айнан ўхшашлик билан бирга, атамаларида, ижро услубида ҳам яқинликлар мавжудки, буларнинг келиб чиқиш негизлари жуда олисларга бориб тақалишидан дарак бериб турибди. Масалан, шимоли-шарқий Осиёда яшовчи қорякларда ҳам сорорат ва левират каби удумлар сақланиб қолганлиги фикримизнинг далилидир.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, тўйлар, улар қайси халқники бўлишидан қатъи назар, урф-одат, расм-русм, таомил, йўл-йўриқ, анъана ва маросимларга бой, мураккаб бир жараёнки, унинг бошланиши, давомийлиги ва ниҳояси орасида узоқ масофа мавжуд бўлиб, шу масофа орасида ўнлаб, ҳатто юзлаб ўзига хос, жой-жойига мос бўлган удумларни бажарилади, уларда кўплаб одамлар қатнашадилар. Ҳисобсиз сарф-харажатлар қилинади, халқ ижодкорлари томонидан ўнлаб қўшиқ, лапар, байту-ғазал ва наширалар ижод этилади. Барчаси халқ оғзаки ижодиётининг энг кенг қўламда қўлланувчи дурдоналари сифатида бир жойдан бошқа жойга кўчиб, бойиб, сайқалланиб борувчи жанр шакллари сифатида халқ томонидан яратилиб, халқнинг ўзига сингиб, оғиздан-оғизга кўчиб юради.

Янгича тўй маросимлари

Юқорида биз ўзбекларнинг ниҳоятда тўйпараст, меҳмоннавоз, ўйин-кулгига ўч, дилкаш, ширинсўз, ижодкор, яратувчи ҳамда янгиликка ташна эканлиги

1

Косвен М. О. Ибтидоий маданият тарихидан очерклар, Тошкент, 1960, 128-бет; Антропова В. В. Культура и быт конков, Л., 1971, с. 106.

ҳақида фикр юритган эдик. Ҳақиқатан ҳам халқимиз ўта тўйпараст ва меҳмоннавоздир. Бунга тан бериш керак. Минглаб йиллардан буён давом этиб келаётган ота-боболаримизнинг удумларига содиқ ҳар бир хонадон, оила тўй қилиш, эл-юртга ош бериш иштиёқида яшайди ва шунга томон интилиб боради. Шу яхши ва эзгу ният йўлида тинмай меҳнат қилади, ижод қилади, янгиликлар яратади.

Асрлар оша халқимиз қон-қонидан жой олган урф-одат ва маросимларни бажаришга ҳаракат қилиб келган. Ана шу бажарилажак урф-одат ва маросимлар у ёки бу киши яшаб турган макон, замон, муҳит шарт-шаронт тақозоси билан турлича ижро этилиб келинган. Бунда кўпроқ халқ азалдан эъзозлаган, қадрлаган ва севган анъаналарга риоя қилиш майли юзага келади ва у халқнинг кундалик турмушидан мустаҳкам ўрин олади.

Халқимизнинг маънавият тарихини варақлар эканмиз, унинг ҳар бир саҳифасидан кўп қиррали, маънодор, мазмунли удумларни ўқиймиз ва уқамиз. Ҳар сафар ўша удумларни сақлашга, уларни кейинги авлодларга элтишга ич-ичимиздан аҳд қиламиз. Зеро, халқимизнинг ҳар бир яхши анъанаси ана шу тахлитда бизларга етиб келганлигини ҳам унутмаймиз.

Ҳолбуки, тўй қилиш, яъни қиз чиқариб, ўғил уйлантириш ҳам қадимий ва анъанавий ҳодиса экан, унинг атрофида ҳам халқимизнинг минг йиллар қаъридан келаётган бой, тарбиявий куч-қудратга эга бўлган фойдали томонлари кўп. Бу беҳисоб дурдоналардан фойдаланиш эса, ўша бойликни кўра билиш, ундан унумли фойдалана билишга боғлиқдир. Тўй тантаналарига юзакн нуқтаи назаридан эмас, чуқур мантиқий кўз билан, синовчан, изланувчанлик билан назар ташлангандагина, ҳар бир киши ундан беқиёс даражада зарурий, фойдали ва замонлар оша сақлашга молик бўлган удумларни топа, ажрата олиши мумкин.

Айни шу ерда фақат никоҳ тўйлари устида гап бораётган экан, биз топа оладиган барча таомил ва удумларнинг барчасини тўй-тантаналарининг бошидан охиригача бўлган жараёнидан қидирмоғимиз лозим. Чунки барча урф-одат, расм-русм, удумлар, таомил,

анъана ва маросимлар ана шу жараённинг уч даврига, яъни: тўйгача, тўй билан ва тўйдан кейинги даврига тўғри келади ва ўтказилади.

Характерли томони шундаки, юз йиллар мобайнида халқ турмушидан, унинг маънавиятидан ўрин олиб келаётган барча маросимларни, анъаналарни сарқит деб суриб чиқармаслик, уларнинг барчасини ҳам халқники, деб кўр-кўрона, унинг асл моҳиятини, илдизини синчиклаб текширмасдан қабул қилавериш ҳам инсофдан эмас. Шунинг учун ҳам ҳар бир расм-русм, урф-одат, маросим ва анъаналарни замон кўзи, турмуш маданиятининг талаби, жамиятимизнинг тараққиёт йўналиши ва ундан келиб чиқадиган назарий-амалий оқимга қараб хулосаламоқ лозим. Акс ҳолда баъзан юз бергани сингари керакли-кераксиз нарсаларга ҳам "сарқит" тамғаси босилиб, турмуши-миздан қувғин қилиниши мумкин.

Никоҳ тўйи — аслида икки ёшнинг бошини қовуштиришдан иборат бўлиб, бунинг ўзи ҳам савобли иш, олижанобликдир. Шунинг учун халқимиз ёшларни дуо қилсалар, "ўзларингдан кўпайинглар, ували-жували бўлинглар" дейдилар. Бу гапда ҳикмат кўп, албатта.

Икки ёш бир-бирлари билан унаштирилаётган вақтдан бошлаб ҳар икки оилада, уларнинг аъзолари, яқин қариндош-уруғлари, таниш-билишлари билан пухта маслаҳатлашиб оладилар. Қадимий таомилга кўра келин куёв томонни, куёв эса келин томонни кўпроқ ўрганишга ҳаракат қиладилар. Яхши фазилатларини очишга, улардан ўзлаштиришга интиладилар. Ҳар икки томон кишиларидаги бўлган умумодамийлик хислатларни ўрганишга ва уларнинг ўраб турган атрофидаги кишиларга бўлган муносабатлари, мавқеи, обрў-эътибори каби қатор томонлари солиштирилиб кўрилади. Ўзларига ана шу жараёндан тўғри ва фойдали хулосалар чиқариб оладилар. Шундагина икки нотаниш бўлган оиланинг қариндош бўлишидан мурод мақсадга етади, деб қаралган.

Муътабар отахон-онахонларимизнинг айтишларича, қиз билан йигитни унаштиришдан бошлаб, тўйнинг охиригача ўтказиладиган барча урф-одат, расм-русм, маросимларнинг ижросидан кузатиш мақсад фақат икки ёшнинг оилавий турмуши мустаҳкам, пухта,

тотув, ўзаро келишилган ва бир мақсад сари интилган бўлишлигини таъминлашдан иборатдир. Лекин худди шу мақсад сари интилиб, ҳаракат қилиб, сонсиз-саноксиз расм-русмларни бажариб, гоҳо яхши ният йўлидаги уринишлар тескари ҳам бўлиб чиқади, лекин биз кекса авлод вакиллари бундай хулосаларга етказмаслигимиз, ёшларни ҳам шунга ўргатмоғимиз керак, дейдилар. Ҳақиқатан ҳам ўйлаб қаралса, азиз ва мўътабар кишиларнинг гапларида жон бор. Кўпгина кузатилган жойларда юқорида изҳор қилинган фикрларнинг тасдиғига гувоҳ бўлдик. Бу эса кекса авлод билан ўрта ва ёш авлод ўртасидаги тушунчаларда, бир-бирлари билан бўлган узвий боғлиқликда, бири яратган маънавият дурдоналарини кейингилари холисанилло қабул қилолмаётганликлари, кўп ҳолларда хоҳламаётганликлари туфайли юзага келаётганлиги фактлари кишини ҳайратга солади. Бундай узилишлар албатта шундай нотўғри хулоса чиқаришга олиб келишини била туриб, шунга қўл уришлик аломати мавжуд.

Ота-боболаримиз ҳар қандай ишни ҳам бошлашдан аввал ўзига яқин бўлган кишилар, эл-юртнинг кўпни кўрган, турмушнинг барча иссиқ-совуқларини бошидан кечирган, нуроний кишиларини тўплаб, уларнинг доно маслаҳатларини олиб, сўнг бир ишга қўл урганлар. Бу нарса айниқса, эл-юртга тўй-томошалар бериб, тўй-маърака ўтказишдек муҳим жараёнларда жуда асқотган. Шу боис бўлса керак, ҳар қандай тўй-тумалоқ маслаҳатсиз ўтмаган. Ушбу азалий удум кўп жиҳатдан ҳозирги кунимизда ҳам кун тартибидан тушмаган. Ҳозирги тўйларимизни ўтказишда ҳам ана шундай кенгаш маслаҳат йиғилишлари ўзининг ижобий натижалари билан кўпчилик эътиборини қозонган.

Маслаҳат кенгаши маҳалла-қишлоқ оқсоқоллари, маҳалла қўмитаси ходимлари, кўп қаватли турар-жойларнинг вакиллари, ишхона, ўқув, олийгоҳ ва бошқа ташкилот кишилари иштирокида ўтказилади. Ўнлаб, юзлаб тўй-маъракалар яхши ўтказилиб келинса-да, ора-сира айрим нуқсонли йўлга судровчи ҳолатлар ҳам юз бериб қолади. Бу жараёни шарҳлаб беришни сўраганимизда, маслаҳатнинг яхши ташкил этилмаганлигидан, унга аралашган кишилар-

нинг оқилона йўсин тутта билмаганлигидан, шундай бўлиб қолганлигини алоҳида уқтирадилар. Шу боис, ишнинг боши, маслаҳат пухта бўлишини ва унда ҳал этилган барча масаланинг тез, мустаҳкам йўлга қўйилишидан барча ишнинг унуми келиб чиқишини баён қиладилар.

Биз кузатган бир неча маслаҳат-кенгашларда, тўпланган ҳурматли ва эътиборли кишилар аввало тўй қилувчининг тўла мақсад, муддаоси ва режалари ҳақидаги гапларини эшитиб, сўнг бу борадаги ўз фикр-мулоҳазаларини ўртага ташлаб, ўртоқлашдилар. Маълум вақт ўзаро фикр алмашганларидан сўнг бир қарорга келишиб, тўй оқсоқоли, унинг ёрдамчилари ва барча юмушларни бажаришга масъул кишилар тайин этилиб, тўйга етишмаган нарсаларни қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилари, маҳалла-қишлоқ аҳли ҳамкорликда қидириб топишни ташкил этадилар. Шу йўсинда маслаҳат ҳал бўлмаган масалаларни бартараф этиб, барча ишларнинг ривожига йўл очиб берадилар. Оқсоқоллар эса буларнинг хайрли ишларини тўғри ва рисолада кўрсатилганидек бажарилишини кузатиб, уларга йўл-йўриқ бериб борадилар. Шу нарса эътиборга моликки, маслаҳат тўйдан олдин, тўй кунини ва тўйдан кейин ўтказиладиган барча ишларни, расм-русмларни ҳисобга олган ҳолда кишиларни уларга масъул қилиб тайинлайди, ҳеч бир нарса улар диққатидан четда қолмайди. Бу эса у ёки бу тўй-маъраканинг беками-кўст ўтишини таъминлайди.

Тўй муносабати билан узоқлашиб кетган туғишганлар, қариндош-уруғлар, яқин кишилар яна қайта топишадилар. Ака-укалар, опа-сингиллар, тоға-жиянлар, амма-холалар ўртасидаги кўнгилсизликларга ҳам барҳам берилади. Бу борада ҳам тўй оқсоқоллари ташаббус кўрсатиб, ана шундай кўнгилсизликлар таъсирида араз бўлиб юрган кишиларни ҳам тўйга таклиф эттиришиб, уларнинг тотувлигини тиклашга ҳаракат қилганлар. Булардан ташқари туғишганлар, яқин кишилар ва қўни-қўшнилари ўртасидаги ўзаро бир-бирларини каму-кўстини тўлдиришда, тўй-маъракаи ширинлик ва тотувликда ўтказиш учун қилган сайъи-ҳаракатларида инсонийлик фазилатларини юқори кўтаришда ҳам кўмаги катта бўлган.

Тўй-таитаналар муносабати билан яна бир нарсани мамнуният билан қайд этмоқ жонзки, маҳалла-қишлоқ, кўп қаватли турар жойларда, умуман қаерда бўлмасин, кишиларимиз орасида беминнат, холисанилillo хизмат қилиш, қарашиб юбориш ҳисси жуда кучли. Бирор киши тўй ёки маърака қиладиган бўлса, кексаларни маслаҳатга чақирса, ўша кундан эътиборан кўпгина ёшлар, ўрта ёшдаги кишилар бел боғлаб хизматга тайёр турадилар. Ана шу кишининг барча хизматларини бошидан то охиригача етказиб, сўнг тинчийдилар. Бундай хизматлар бир-икки, уч ва ундан ортиқ кун давом этса ҳам, кишилар эътироз билдирмайдилар. Чунки барча билади, бутун бу одамнинг уйидаги тўй-маърака, мумкин эрта-индин бошқасиникида давом этар, у тақдирда бу кишига ҳам ёрдамчилар зарур бўлиб қолади, бу азалий удум кишиларда ана шундай узлуксизлик кўникмасини жорий этган.

Кекса отахон-онахонларимизнинг айтишларича, ҳар бир хонадонда тўй-маърака учун олиб қўйилган кидиш-товоқ, дастурхон, сочиқ, жойнамоз, турли ҳажмда тикилган кўрпа-кўрпачалар, болиш ва ёстиқлар, палос, гилам, кигизлар мавжуд. Азалий удумга кўра ўша нарсалар ҳеч бўлмаганда бир йилда бир марта бўлса ҳам ё меҳмонларга, ё тўй-маъракага, жуда бўлмаганда рўза кунлари, ифторликда, ҳайитларда бир марта ишлатилиши шарт ҳисобланган. Агар шундай қилинмаса, унинг оғирлиги оилага тегиши, оила қуримсоқ, меҳмонсиз, тўй-маъракасиз хонадонга айланиши мумкин деган тушунча бўлган экан. Шу боисдан ўзбек оиласи меҳмонсиз, тўй-маъракасиз яшай олмаслиги, ҳамиша меҳмоннавозлик қилиши, тўйни турли шаклларида баҳраманд бўлиши шундан экан.

Ана шу ниятда ўзбек ўзини таниганидан бошлаб тўйга, тантанага, меҳмон кутишга, мезбонлик бурчини адо этишга тайёргарлик кўрар экан. Бу нарсалар халқимизнинг қон-қонига сингиб кетганлигидан, ўзига оғир ботса ҳам, қийинчиликларга учраса ҳам, тўй-маъракадан кейин бола-чақаси билан қийналиб қолса ҳам, халқ удумини бажаришга ҳаракат қилиб келган ва шундай давом этмоқда.

Кейинги бир-икки ўн йиллик ичида тўйларимизни

янгица ўтказиш, унга янги-янги таомиллар, удумлар, маросимлар қўшиш, қадимийларини эса эскилик деб чиқариб юбориш соҳасида бир мунча ҳаракатлар қилинди. Тўйларни ўтказиш бўйича жумҳуриятимизнинг барча шаҳар-қишлоқлари учун бир хилда сценарийлар ёзиб, тавсия этилади. Клуб, маданият саройлари, маданият ва истироҳат боғлари, туман, шаҳар, жумҳурият маданият марказларига ана шу тадбирларни турмушга жорий этиш кўрсатмалари берилди. Оқибатда эскини ёмонладик, янгисини қабул қилдира олмадик. Халқ ўзининг азалий удумлари, тўй-маъракалари шаклига содиқ қолди. Чунки минг йиллар давомида шаклланган нарсани бир-икки ўн йиллик давомида қарорлар қабул қилиш йўли билан ўзгартириб бўлмайди. Бунинг устига ўзбек дегани тўй қиламан деб ўнлаб кўрпа-кўрпача, ёстиқ-болиш қилади, шолча, палос, гилам, кигиз олади, юзлаб чойнак-пиёла, товоқ, тахсимча, чинни ғамлайди, деб танқид ҳам қилдилар. Лекин ҳеч ким нима сабабдан ўзбек шундай қилади, деб ўйлаб кўрмади!

Кўп сонли суҳбатдошларимизнинг айтишларича ва тасдиқлашларича, ўзбек қариндош-уруққа бой, таниш-билишлари кўп, серфарзанд, меҳмоннавоз кўнгли очиқ, бағри кенг халқ. Ҳамиша ўтган-кетган кишилар учун эшиги, дастурхони очиқ, ким қачон кириб келса, азиз меҳмони, яқин кишисидек қабул қилади, нимаики бисотида бўлса, дастурхонга тўкиб солади. Ўзи емаса-емайдики, меҳмоннинг кўнглини олиб, кузатиб қўйиш "ота касб" ҳисобланади. Ана энди тушунган бўлсангиз керак, нима учун ўзбекнинг уйида кўрпа-кўрпача, ёстиқ-болиш, палос, гилам, идиш-товоқ, чойнак-пиёла кўп. Уйининг хонаси кўп. Бирида меҳмон кутиб, мезбонлик қилса, бошқаларида ўғил-қизлари, қариндош-уруғлари бўлади, барчасига кўрпа-кўрпача, идиш-товоқ, барча зарурий рўзгор ашёлари керак, ана шунинг учун ҳам уларни мўл-кўл қиладики, келган кишилар бирор нарсага муҳтожлик сезмасин, деган ният бош мезон бўлган ва шундай бўлиб келмоқда. Ҳозирги тўй-тантаналарда ҳам ана шу анъаналарга эътибор берилишининг боиси шунда.

Келди-кетгиси кўп, меҳмоннавоз кишилар, эл-элат,

халқ ва миллатлар бунинг маъносига тушуниб етadилар. Бутун туриш-турмуши икки чамадон, уч адёлдан таркиб топган кишилар эса, чой ичганда стакан навбати кутиб, кичик тақсимчада таом еб ўрганган кишилар эса бунинг маъносига минг бирга яшаганда ҳам тушуна олмайдилар ёки тушуниб, унинг тагига ета олмайдилар, Чунки улар халқимизнинг минг йиллик удумлари, анъана ва маросимларини билмайдилар, кўп ҳолларда билишни хоҳламайдилар. Бундай кишилар қандай келган бўлсалар, яна ана шундай кетадилар.

Халқимизда гўзал бир мақол мавжуд, унда айтишчи: "Меҳмон кута билмаган киши, меҳмон бўлишни ҳам билмайди", "Меҳмонга боришни билган киши, меҳмон кутишни ҳам билиши керак". Бу гапларда ҳикмат кўп.

Анъанавий тўйларимизнинг барча томонларини синчиклаб қараб чиқилса, ҳозирги кунимиздаги тўй-маъракаларни ўтказишда сабоқ бўларли даражадаги кўп нарсаларни ажратиб олишга ва турмушга тадбиқ қилишга эришса бўлади. Ана шундай сабоқ бўларли томонлардан бири сифатида қуйдагиларни кўрсатиш мумкин. Аксарият ҳолларда ёши улуг кишилар билан мазкур мавзу баҳси юзасидан суҳбат қурсангиз, ўз маҳалласи ёки қишлоғи қолиб, атрофдаги маҳалла-қишлоқ борасида шундай илиқ гаплар айтиб, тўй-тумалоқ, маърака, йиғинларни ўтказишда шу маҳалла ёки қишлоқ аҳлининг олдида тушадиганлари йўқ дейдилар. Улар барча юмушни бамаслаҳат, режали, тартибли, шундай ширин қилиб ўтказадиларки, уларнинг тўй маъракаларида бировнинг товушини эшитмайсиз, бақирӣқ-чақирӣқсиз, барча ўзаро мулоим муносабатда бўладилар. Келган меҳмонларга, қариндош-уруғларга, таниш-билишларга, қўни-қўшниларга, айниқса, маҳалла ёки қишлоқдан ўтиб қоладиган нотаниш, мусофир кишиларга бўлган илтифотларига киши тан беради, барчасини шундай қойилмақом, очиқ кўнгил, ширин сўзлик билан бажарадиларки, катталардан то энг кичик ёшдагиларгача бу нарса сингиб кетган, "отасига раҳмат шуларни" деб таҳсинлар ўқийди.

Юқорида келтирилган гаплардан кўриниб турибдики, тўй-маъракаларни яхши, намунали қилиб ўтказиш

учун фақат тўй қилувчи кишининг обрў-эътибори, унинг тўплаган кўп соғли ноз-неъматлари эмас, балки маҳалла-қишлоқ ақлининг ҳамкорлиги, бирлиги, ҳам-жиҳатлилиги, ўзаро ҳурмат, иззат-икромнинг юқори-лиги, барчанинг ана шу тўй-маъраканинг яхши ўти-шидан, ширин ва ёдда қоларли даражада бўлишидан манфаатдорлигида экан. Буни барча жойда ҳам ана шундай қилиб ташкил этиш ва ўтказишни уddасидан чиқиш қийин, бунга эришмоқ учун барча баробар хизмат қилиши шарт. Акс ҳолда ҳеч нарсa чиқмаслиги табиийдир.

Халқимизнинг ана шу удумларидан ҳозирги кунимизда ҳам фойдаланиш юксак мақсадлар сари етаклаши турган гап. Булардан усталик ва моҳирлик билан фойдаланмоқ учун кишиларнинг кузатувчанлиги, тadbиркорлиги юқори даражада бўлмоғи шарт. Буни отахон-онахонларимизга таянган ҳолда бажарилса, янада қувончлироқ бўлади. Чунки улар ўзгалардан олганларига, ўзлари кўрган-билганларини қўшиб тўйларни янада гўзалроқ қилиб ўтказилишини таъминлайдилар.

Янгича деб аталган тўй-тантаналарни янада яхшироқ ўтказишдан мақсад, уларда бажарилаётган барча турдаги, шаклдаги маросимларнинг маромидан кузатилган мақсад битта бўлиши керак, у ҳам бўлса, икки ёшнинг турмуши тотув бўлса, бир-бирларига суяниб турмуш қурсалар, ўзларидан кўпайиб, униб-ўссалар, деган ният ҳеч кимни тарк этмаслиги керак. Шундай бўлгандан кейин икки ёшни бир-бирларига боғловчи, уларнинг ўзаро муносабатларини белгиловчи ва ота-она, қариндош-уруғлар олдида, кенг жамоа кўз ўнгидa юксак масъулиятни ўташга йўлловчи бир омил ҳақида алоҳида тўхталишга тўғри келади. Фаҳмлаган бўлсангиз, гап никоҳ борасида кетмоқда. Яқин вақтларгача эскича никоҳни қипқизил уйдирма, ёлгон дейишдан ҳам тоймадик. Аслида-чи? Унинг тарбиявий аҳамияти катта, айниқса икки ёшнинг зиммасига оила мустаҳкамлигини оширишдаги вазифаларни юклатиши бу ҳар жиҳатдан ҳам қувонарли ҳолдир. Никоҳ жараёнида икки ёш билан бирга вакил ота, икки ёшнинг жўра ва дугоналари қариндошларидан вакиллар ва бошқалар қатнашадилар. Кўпчиликнинг олдида икки ёш бир-

бирларига розилигини баён этадилар, атрофда ўтирганлар эса бунга гувоҳлик берадилар. Куёв болага, эр сифатида қатор масъулиятлар юкланади. Хусусан, хотинини урмаслик, сўкмаслик, узоқ муддатга ташлаб ҳстмаслик, мабодо ташлаб кетишга тўғри келса, олти ойлик смак-ичмак ва бошқа харажат-маблағлар билан таъминлашлик қабилар юклатилади. Келинга эса хотин, уй бекаси сифатида ўзига хос масъулиятлар юклатилиб, андишали, ифбатли, ор-номусли бўлишликни, тежамли, эрнинг топган-тутганларини кўп ўрнида кўриб сарфлашга, яхшисини чиқариб, ёмонини яширишга, ҳамиша сабр-тоқатли, чидамли, эрига, ота-оналарига, қариндош-уруғларига, қўни-қўшниларига меҳрибон бўлишга даъват этилади. Буларнинг барчаси оила мустақкамлиги борасида қилинаётган уринишлар бўлиб, қурилган ва қурилаётган оиланинг барқарорлигини таъминлашга қаратилган. Шунингдек, никоҳ пайтида катта дастурхон ёзилиб, унга нон, қанд-қурс, бир косада ширин сув қўйилган. Мақсад ёшларнинг оиласи ширин, тотув, ризқли, умрбоқий бўлишлигини тилашдан иборат бўлган. Янгича никоҳда эса никоҳ столидан актга қўл қўйиб чиқа солиб, аччиқ шампан, коньяк, арақ ичадилар. Турмушнинг бошланиши "оғу" билан бўлганлиги учун ҳам кўп ёш оилаларнинг барқарорлиги етишмайди, деб таъна қиладилар. Бу гапларда ўйлаб қаралса, бир мунча маъно бор кўринади. Чунки халқимиз қандай ишни нима билан бошласанг, шундай тугайди, деб бежиз айтмаган.

Эскича никоҳ деб талқин қилиб келаётган жараённинг ўзига хос томонларидан бири шундаки, бу жараён жуда спичковлик, эҳтиёткорлик ва ҳушёрлик билан ўтказилган. Жумладан, никоҳ пайтида ёмон ниятли кишилар, ёмон назарли, кўзли, хусуматли, ахлоқсиз, турмушда тайини бўлмаган шахслар яқинлаштирилмаган. Шунингдек, ёмон инс-жинслар, зиён-кашлардан эҳтиёт қилинган. Фарзанд кўрмаган ёки боласи турмаган, оиласида тинчи йўқ, бесаранжом оила вакиллари ҳам ўша жараёнга яқинлаштирилмаган. Буларнинг барчаси икки ёшнинг қураётган оиласи соф, мусаффо ва ҳар хил ёмон ниятлардан холи бўлишлигини таъминлашдан иборат бўлган. Буларнинг ҳеч бир ортиқчалик жойи йўқ.

Никоҳ жараёнида домла (мулла) томонидан ўқиладиган Қуръон суралари, Хутбанинг хушовозда тараннум этилиши, унинг маъноси кўпчиликка тушунарсиз бўлса-да, ёқимли, сеҳрли бўлганлиги атрофдагиларни мафтун этган. Ана шу сеҳрли Хутбадан сўнг икки ёшга бериладиган панд-насиҳатлар, қўрғошиндек қулоқларга қўйилиб қолган. Бунинг устига атрофда ўтирган вакилларнинг гувоҳлиги эса ёшлар зиммасига тушадиган масъулиятни янада оширган.

Эътибор берган бўлсангиз, замонамиз никоҳ саройларида йигит-қизлар тикка туриб, ўша кошона мудирининг ёки ЗАГС гувоҳномаси берувчи аёлнинг, барча учун бир хил бўлган текстини эшитиб, никоҳни қайд қилиш дафтарига қўл қўйиш, арзимас биттадан узукни қўлларига солиш, табрик эшитиш билан тамом бўлади. Ушбу жараён барча миллат учун бир хил, текст ҳам ўша, фарқи фақат русча кўпроқ ўқилади, ўзбекча кам айтилади. Бошқа жиҳатлари барча миллат, халқ, эл-элат учун бир хил кечади. Никоҳ гувоҳномасини олгандан кейинги жараён ҳам барча учун бир хил. Бу билан биз ҳозирги никоҳ тартибларимиз ярамайди, демоқчи эмасмиз, асло, лекин шундай ҳолда ҳам қолдириб бўлмайди. Уларда ҳам жузъий ўзгаришлар қилиш пайти келди, деб уқдирмоқчимиз холос.

Янгича никоҳ жараёнига кўп фарзандли онахонларимиз, отахонларимиз, эл-юрт ўртасида катта обрў-эътиборга эга бўлган меҳнат ва уруш ветеранлари, ишхона, ўқув даргоҳларидан, ёшларнинг вакиллари, иштирок этса, никоҳ ўзбекона тарзда, миллий руҳда, ўзига хос ғурур ва ифтихор билан ўтказилса, кўпчиликнинг олдида икки ёш оила қуришининг барча икир-чикирлари билан ошно бўлсалар, бу соҳада кўпни кўрган отахон-онахонларимиз сўзлаб берсалар, турмуш тажрибасидан тегишли сабоқлар олиб, сўнг аҳд-паймон варақасига қўл қўйсалар, барча тўп-ланганлар олдида оила шаъни, шарафи, унинг тотувлиги, тинчлиги бузилмаслиги ва мустақамлиги борасида ёшлар сўз берсалар, сўнг ширин-шакар ноз-неъматлар тўлдирилган дастурхондан чой ичиб, кўпчиликнинг дуосини олиб уйларига йўл олсалар, қандай яхши бўлур эди. Никоҳдан чиқа солиб шароб ичишлик, бу ўта бемаъниликдир.

Кўпгина суҳбатдошларимиз бўлмиш қариялар, никоҳдан ўтсинлар, лекин, ўзбекона кийиниш, тақинчоқ ва безаниш, ўсма-сурма кабиларни ҳам келин зоти унутмаса яхши бўларди. Кузатиб турсанг, ЗАГС хоналаридан қайси миллат вакили кириб, қайси бири чиқаётганлигининг фарқига бормай қоласан, киши деб уқдирадilar. Ҳақиқатан ҳам, қизларимиз оқ кўйлак, бошларига фата, оёқларига оқ туфли киядилар, йиғитлар қора ёки кулранг костюм, қора туфли, галстук, бош яланг, кўлларида бир даста гул билан кириб-чиқадилар. Ажратиб олиш мушкул. Никоҳ жараёни ақлли одамлар учун умрда бир бора бўлади. Шундай экан, уни миллий ғурур, ифтихор туйғулари билан миллий мусиқа, эшула садолари остида, кўпчиликнинг дуоси билан, берилган оқ фотиҳалар таъсирида ўтказиш нақадар мароқли бўлур эди. Афсуски, кўпчилик ёшларимиз, айниқса шаҳар жойларида бунини хоҳламайдилар, ёки тушунмайдилар. Айрим ҳолларда ота-оналар ҳам бунга ундамайдилар. Баъзилар эса никоҳ ўқитишга, ота-онани ранжитмаслик учун келдик, деб қўшиб қўядилар.

Кейинги йилларда олиб борилган кузатишларимиз яна шундай бир маълумотларни бердики, буларга қараганда тўйларимизда кўйланиб келинган "лапар", "ўлан айтиш", "байт", "матал", "ёр-ёр" ва "чина" хонликлар тобора камайиб бормоқда. Айниқса, шаҳар жойларида уларни кундузи ҳам чироқ ёқиб топиб бўлмайди.

Тўй ҳар бир халқнинг ўзига хос ижодиётининг бир намунасидир. Модомики шундай экан, никоҳ тўйларида кўйланиб келинган лапар, ўлан, байт-ғазал, ёр-ёр ва чиналар ўша халқ ижодиётининг энг кенг тарқалган, ҳаммабоп ижодининг маҳсулидир. Булар тўйнинг алоҳида бир жабҳасига мос, ўша жой ва макон, халқ удумининг муҳим палласига ҳамоҳанг равишда кўйланиб келинган. Минг афсуски, кейинги вақтларда ана ўша халқ ижодиётининг намуналари кенгайиш ўрнига сўниб бормоқда. Янгилари эса мутлақо йўқ, бўлган тақдирда ҳам жуда тор доирадаги кишиларгагина маълум, уларни териб тўплаш, сайқаллаш ва яна халқнинг ўзига қайтариш каби юмушлар кўнгилдагидек эмас.

Ниятимиз ўша халқ ижоди намуналарини териб

тўпланса, замонлаштирилса, тўй-томошаларимизда яна қайта кўйланса, ҳозирги замон ёшлари ҳам улардан баҳраманд бўлса, бунинг нимаси ёмон, қасри зарар.

Тўйларимизнинг ибратли томонлари жуда кўп, фақат уларни ажрата билиш ва ўринли фойдаланиш керак. Ана шулар жумласига келин ва куёвларнинг ота-она, қариндош-уруғларига берадиган саломларидир. Кузатган бўлсангиз, келин икки марта "Келин салом"га бош эгади. Куёв бир, айрим ҳолларда икки бора салом бериш учун қўлини кўксига қўяди. Буларнинг барчаси ота-онага, қариндош-уруғларга, яқин кишиларга ва қўни-қўшниларга бўлган чуқур эҳтиром, иззат-ҳурмат, миннатдорчилик рамзи деб қараб келинган таомилдир. Булардан ҳозир ҳам фойдаланиш мақсадга молик бўлибгина қолмай, катта тарбиявий аҳамиятга ҳам эгадир. Чунки, турмушда шундай куёвлар учрайди: ўз отасини ҳам, қайнотасини ҳам "бизнинг папаша" деб кўрсатадилар. Келинлар орасида ҳам "бизнинг маманя" дегувчилар учраб туради. Буларнинг мутлақо учрамаслигига ҳеч ким кафолат беролмаса керак.

"Келин салом" ва "Куёв салом"ларни янада кенгроқ ва мазмунлироқ қилиш мақсадга мувофиқдир. Лекин уларнинг ичидаги айрим ирим-сирим, расм-русмларнинг ортиқчалари, айниқса, чиқим талаб қилувчиларидан халос қилиш керак, акс ҳолда яна ўша сарф-харажатлар, чиқимлар силсиласи тўйларнинг серташвишли оқимида йўналишига йўл очиб беради.

Янгича тўйлар деганда кўпчилик, стол-стулларда ўтириб, ароқ ва бошқа турдаги ичимликлар билан турли таомларни тановул қилиш, ваъзхонлик қилиш, микрофон ушлаб, мақтов айтиш, маза-бемаза ялла эшитиб, пул қистириш каби манзарани тушунадилар. Аслини олганда бу мутлақо эскичага ҳам, янгичага ҳам кирмайдиган нарсадир. "Янгича тўй" тушунчаси билан тўйларда бўладиган, оқилона ўйлаб топилган, тагида бир олам маъно-манتيқ ётган удумларни кенгроқ очиб, уларнинг асл маъносидан баҳраманд қилишдир. Мисол учун, халқимиз қудачилик минг йилчилик, дейди. Бунинг маъноси нимада? Фарзандлар туфайли икки нотаниш (гоҳи танишлар, қариндошлар) оила-қариндош бўладилар. Ўзаро борди-келди қиладилар. Бу жуда яхши одат. Бироқ қудачиликни икки.

ёшнинг тўйигина деб эмас, балки икки оиланинг абадий қариндошчилиги деб қарамоғи керак. Шунинг учун ҳам ўртадаги олди-берди, ортиқ-кам каби солиқларга жуда эҳтиёт бўлиш керак, агар буларга эътиборсизлик қилинса, яқинлашиб келаётган икки оиланинг ўртасига тўғон каби тушиб, узиб юборган ҳоллари ҳам кўп учрайди. Агар шундай тўсиқларга вақтида барҳам берилса, биридан ўтган озгина камчиликни бошқаси кечира билса, ана шундагина қудачилик минг йилчилик деган нақл амалга ошади. Бу эса фарзандларнинг болалари, яъни неваралар, эваралар, чеваралар каби давом этиб, ўртадаги мустаҳкам ўрнатилган кўприк эса аجدодлардан ўтиб авлодларга ҳам хизмат қилади.

Тўйлар ҳар икки томонда ҳам икки кунлаб ўтказилиши борасида юқорида айтган эдик. Аммо шу икки кунлик тўй давомида қиз томонда яна бир ўзгача тўй мавжуд. У жуда яхши тўйдир. Кўпгина жойларда тўйнинг иккинчи куни келин ўз дугоналари билан алоҳида бир уйда, агар тоғасининг уйи яқин бўлса, ўша жойда, бўлмаса дугоналариникида ёки қўшниларикида "Қизлар мажлиси", "Қиз оши", "Чина ўйини" каби номлар билан ўтириш қиладилар. Бунда фақат қизлар, тенгқурлар ҳамда ёш аёллар қатнашадилар, ўзаро ўйин-кулги, ҳазил-мутобибага бой, қизларга хос қувноқ ва сершовқин йиғин қиладилар. Буларга атаб алоҳида дастурхон ёзилади, ноз-неъматлар, ширинлик ва мева-чевалар, суюқ ва қуюқ таомлар тортилади. Зиёфат орасида ва зиёфатдан сўнг қувноқ ўйин-кулгилар, лапар, байту-ғазалхонлик авжга чиқади.

Ўйин-кулги маромига етгандан кейин янгилар кириб қизни олиб чиқиб кетадилар. Лекин қизлар ҳам бўш келмасдан, қизни бекорга ўз давраларидан бермайдилар. Чунки бу ўтириш турмушга узатилаётган қизнинг ўз дугоналари, тенгдошлари билан охиригиси бўлгани учун, бу доирага энди сира қайтиб келмаслиги, қизлик-қувноқлик палласи билан видолашаётгани учун бошқаларга ўйин-кулги бўлиб туюлган анжуман келин бўлаётган қиз учун ниҳоятда оғир, мусибатли бўлиб сезилади. Чунки 18, 20 ва ундан ортиқ эркинлик даври, ота-онаси, дугоналари, тенгқурлари даврасидан узилиб чиқиб кетаётганли-

гини нишонлаётган қизлар давраси қизга ниҳоятда қимматли бўлиб кўринади, уни ташлаб кетгиси келмайди. Шу нуқтаи назардан ҳам қизлар ўз дугоналарини бошқа оилага кузатар эканлар, уни сақлаб, асраб-авайлаб келганликлари учун янгилардан "Қиз пули" талаб қиладилар. Янгилар қизлар учун турли-туман совғалар ва пул бериб, қизни даврадан ажратиб олиб чиқиб кетадилар. "Қиз пули"ни эса қизлар яна бир кун илгари қилиб, эслашиб, ўтириш қилиб ўтказадилар.

Мазкур "Қизлар мажлиси", "Қиз оши", "Чина ўйини" каби номлар билан юритилиб келинган анжуманни ҳозирги кунимизга мослаштириб, уни янада кенгайтирмоқ, гўзал удумлар мажмуасига айлантирмоқ учун унинг таркибидан "Қиз пули" каби сарф-харажат талаб қилувчи қисмларини олиб, унинг ўрнига қизларга ахлоқ-одоб, феъл-атвор, инсоний фазилатлар ўргатувчи, кекса онахонларнинг турмуш сабоқларидан таълим берувчи бир йиғинга айлантириш мақсадга мувофиқдир. Чунки бутун бир дугонани узатаётган қиз, эртага бошқасини, яна бир пайт ўзини шу тарзда кўриши табиий бир ҳолдир. Шунга тайёрланиб боришлари, оила, турмуш муносабатларини, оиланинг ички дунёси, унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганиб ўзларини ана шунга мослаб олиб борсалар, келажаклари бир бора бўлсада, текис, равон кечармиди, оила нотинчлиги, бузилишлари камроқ бўлармиди? Бу борада турмуш мактабларини ўтаб, ували-жували бўлган онахонларимиз сабоқ берсалар, қизларнинг билмаган ва эшитмаган турмуш йўналишларидаги жумбоқларини ўргатсалар, улкан иш қилган бўлур эдилар.

Янгича тўй тушунчаси остида яна бир нарсага эътиборингизни тортишни мақсадга мувофиқ деб биламиз. Гап шундаки, азалий тўйларимизда тўй-тантаналар учун сарф қилинган ва қилинаётган нарсаларга жуда эҳтиёткорлик, тежамкорлик билан муносабатда бўлганлар. Шу боис бўлса керак, халқимиз "Нон ҳам нон, ноннинг ушоғи ҳам нон" деб уқтирадилар. Ерга тўкилган бир парча нонни олиб лабига, сўнг пешонасига теккизиб, пуфлаб, бир чеккага, қадам босмайдиган жойга олиб қўядилар. Ёки белбоғлари қатига қистириб қўядилар. Уйга келганларидан сўнг

товуққа ёки уй ҳайвонларига, ит, мушукларига берадилар. Токи ўша нон парчаси кишилар оёғи остида қолиб, увол бўлмасин, деб ҳаракат қиладилар.

Азиз ва муътабар кишилар ҳамиша тўй тўкин-сочин, мўл-кўл бўлмоғи лозим, бунда шоҳнинг ҳам, гадонинг ҳам ризқи бор, кимга буюрса, ўша ўз ризқини териб еб кетиши керак, дейдилар. Шу билан бирга эҳтиёт чораларини ҳам кўриб қўядилар. Исрофгарчиликка йўл қўйишлик ўта, азим гуноҳ деб ҳисобланган. Кимда-ким ана шу нарсага эътибор бермас экан, қариялар, атрофда юрган кишилар дарҳол танбех берганлар, териб-тўллаб олишга, авайлаб, бирон киши қадами етмайдиган жойларга қўйишга ундаганлар. Бу таомиллар абадий сақланишга моликдир.

Жуда қадим замонлардан буён катта-катта ишларни бажаришга қасд қилган кишилар нон ушлаб қасамёд қилганлар. Ўғри, жиноятчиларни нон ушлатиб айбига иқрор қилдирилган. Кўз олдингизга бир келтириб кўринг-а. Экранда "Осиё устида бўрон" (Юсуф Ялангтўш) киноси кетаяпти. Юсуф Ялангтўшнинг кишилари Жамол Аҳмедовни (Москвадан келаётганида) ушлаб келадилар. Уни тафтиш қилмасдан, жосус деб осийшга ҳаракат қиладилар. Шунда Жамол Петербургда бўлгани, Лениннинг гапларини эшитганини айтади. Шунда Юсуф Ялангтўш қўйнидан яримта нон чиқариб, Жамолга тутати, "ёлгон гапирсам, нон урсин" деб қасам ичади. Шунда Юсуф Ялангтўш уни сиртмоқдан озод қилиб, ўзига сафдош қилиб олади. Ана, яримта ноннинг кучи кишини дорга осилишдан сақлаб қолди. Шунинг учун нонни халқимиз муқаддас деб билади. Мисол, Қашқадарё вилояти Косон туманида никоҳ пайтида нон ушлаб турадилар. Никоҳдан сўнг эса уни иккига бўлиб, ярмини куёв томон, ярмини хелин томон вакилларига берганлар. Улар эса бу нонни икки томонни бир-бирлари билан жисп-лаштирувчи куч сифатида эъзозлаб, бир парчадан бўлиб еганлар. Жумҳуриятимизнинг бошқа жойларида никоҳ пайтида бир патнисда нон ва турли ширинликлар билан никоҳ ўқитилиб, уни табаррук деб бўлиб еганлар.

Ана шу таомиллардан ҳозирги шаронгда ҳам кенг ва ўринли фойдаланиш, уларни ёшларнинг дилига,

кўнглига жойлаштириш, шунга риоя қилишни сингдириш нақадар катта кучга эгадир.

Халқимизнинг тўйи ва унинг маросимларида қатор-қатор фойдали, тарбиявий аҳамиятга эга бўлган анъаналари мавжудки, улардан унумли ва ўринли тарзда ҳозирги тўйларимизда фойдаланилса, уларга кишиларимизда кўникма ҳосил қилинса, фойдадан ҳоли бўлмас. Чунки ҳозирги пайтда қилинаётган тўйларда юз бераётган исрофгарчиликлар ва кишиларнинг беандишалиги, дабдабазликлари, намойишкорона сарф-харажатлар ўзгача расм-русмларнинг хириб келиши, қадимий халқимизнинг таомил, удум ва анъаналарини менсимаслик, каби ҳолатлар кишилар диққатини ўзига тортмоқда, кўпчиликнинг гашига тегиб, ранжитмоқда. Буларга қарши актив курашмоқ учун эса халқнинг чинакам удумлари, таомил, анъана ва маросимларини, илдизи билан билиб, ўрганиб бориш маъқул. Акс ҳолда нимага қандай қарши курашиш қийин бўлади.

Жумҳуриятимизнинг ери олтин, боғ-роғларга, мева-чева, сабзавот, полиз маҳсулотларига бой, уларнинг барча турлари бутун йил давомида мавжуд. Кишилари сермеҳнат, саҳоватли, серфайз, қувноқ, меҳнаткаш, ҳар қандай ердан олтинга тенг ҳосил ундириш қобилиятига эга бўлган халқ. Замон тинчлик бўлиб, эл-юрт омон бўлса, бизнинг халқимиздек миришкор, соҳибкор, касб, ҳунар-касб эгаси бўлмаса керак. Фақат бирдан-бир тилаги тинчлик бўлса, эл-юрти омон бўлса, бас, қолган барча юмушларни дўндиради. Тинчлик-омонлик бўлса-ю, тўқчилик, мўл-кўлчилик бўлса, халқимизнинг боши йил ўн икки ой тўйдан чиқмайди, бирининг тўйига бошқасиники уланиб кетади. Оила тўйларидан ташқари юрт тўйи, замон тўйлари бирини-бири тўлдириб, юртимизни шодликка буркайди. Бу азалий удум ва меросий анъанадир.

Замонлар ўтиши ва кишиларнинг ўзгариши билан аجدодлардан қолган маросим ва анъаналарнинг авлодлар томонидан янгиланиб бориши, ҳар бир авлод ўзидан олдинги ўтган авлодлар қолдирган энг яхши нарсаларни ўзлаштириши билан бирга ўзлари ҳам турли-туман янгиликларни кашф этишлари ва турмушга жорий қилишлари туфайли халқнинг маънавияти бойиб, ранг-баранг бўлиб боради. Улар эса

кишилар ҳаётини янада гўзаллашиб боришига кўмаклашадилар. Ушбу умум учун хос бўлган ўзгаришлар оила удумларининг ҳам, жамоа маросимларининг ҳам ўзгариб боришига таъсир этади.

Шу нуқтаи назаридан олиб қараганда, ҳозирги ўғил уйлантириш ва қиз чиқариш тўйлари ҳам, бошқа тўйлар ҳам муттасил ўзгариб, янгиланиб бормоқда. Инсон фарзанди туғилгандан то умрининг охиригача бўладиган барча тўйлар озми-кўпми муттасил ўзгаришлар билан бойиб, гоҳ ихчамлашиб, гоҳ кенгайиб келмоқда. Буларга мисол тариқасида никоҳ тўйларини олиб кўриш мумкин. Чунки бу тўйлар бошқа тўй шакллари орасида энг мураккаб, турлитуман урф-одат, расм-русм, маросимларга бой ва жуда кенг тарқалгандир. Уларда бўладиган ўсиш-ўзгаришлар тез намоён бўлавермасдан, вақтлар ўтиши билан кўзга ташланади.

Оила жамиятнинг бошланғич ячейкасидир, никоҳ эса балоғатга етган, бир-бирини севган ҳар бир ёшнинг мустаҳкам иттифоқидир, фақат муҳаббат ва дўстлик асосида юзага келган оила мустаҳкам бўлади.

Янгича, маданий оилалар, ахлоқий пишиқ, аҳил, чин муҳаббат, дўстлик ва ҳамкорликка асосланган ҳолда қурилса, улар яна янгича маросим, таомил ва удумлар кузатувида ташкил топса, ажабмаски, уларнинг негизи пишиқ, умри боқий, тотув бўлса. Тўйга қатнашадиган юз кишидан тўқсон тўққизининг нияти шу бўлса, ажаб эмас.

Кўпинча янгича оилаларнинг ташкил топишини, уларнинг тинч-тотувлигини ҳам янгича ўтказилаётган тўй-тантаналар, маросимлар силсиласига боғлайдилар. Лекин кузатишлар давомида турлича маълумот ва фактларга, кишиларнинг фикрларига учрадикки, уларни таҳлил этилса, турлича йўналишлар бўйича гап юритиш мумкин бўлади.

Кўпчилик суҳбатдошларимизнинг айтишларича, тўйларимизни янгича ўтказамиз, деб бошланган ҳаракат натижасида юртимизда қуйидагича тўйлар жорий этилди, улардан бирини "Комсомолча тўй" деб атадилар, бошқасини эса "Қизил тўй" деб, яна бирини эса "Янгича тўй" деб юритиб келмоқдалар. Аслини олиб қараганда уларнинг деярли фарқи йўқ, барчасидаги янгилик, тўйхоналарга стол-стуллар қўйилиши

уларга барча ноз-неъматлар билан турли-туман шишаларнинг киритилиши, ўйин-кулги ва маълум вақт ичида ўтириш қилиниб, тарқалиши, эрталаб гоҳ эл-юртга ош тортмаслик, нонушта бермаслик, хотинлар учун алоҳида ош дамламасликка эришишлар ҳисобига янгича деб қаралмоқда. Лекин исрофгарчилик, тўполоқ, атрофга тарқатилаётган шовқин-сурон ва бошқа ўзига хос янгиликлар эса олдинги тўйларга нисбатан бир неча баробар ортиқча бўлаётир.

Ҳар учала янгича тўйларнинг ўзига хос афзал томонлари ҳам мавжуд, лекин улардаги ўта тарафбозлик, ким ўздига, намоёншкоруна кўз-кўз қилишлик каби томонларини олганда, бунинг янгилик тарафидан кўра зиён томонлари кўпроқ кўринадир.

"Янгича" ниқоби остида отарчилик, яллагичлик, турли тайинли-тайинсиз суюқошқларнинг тўйма-тўй юришни одат қилишлари, ёшларнинг ичишга, тўйма-тўй сандираклаб юришга одат қилишлари, булар янгиликни бузаётир.

Кузатишлар давомида яна бир нарсага амин бўлдикки, тўй-тантаналарига тарадду бошланишидан то охиригача икки ёшнинг тинч-тотув оила қуришига кўмаклашиш, уларнинг умрларида бир марта бўладиган никоҳ тўйларини кўнгилдагидек ўтказиб бериш, деб сайёи-ҳаракатлар қилинади. Аммо ана шу ҳаракатлар орасида қудаларнинг кўнглини олиш: тўйни "дурустроқ" ўтказиш тadbирлари ўртага тушиб қоладида, ёшларнинг аҳду-паймонлари, уларнинг орзу-ҳаваслари, жўралари ва дугоналари олдидаги уларнинг обрў-эътибори иккинчи қаторга суриб қўйилади. Натижада катталар ўз истакларича иш юритиб, орадаги "бор товоғим-кел товоғим" ишга тушиб кетади. Ёшларга берилган ваъдалар, улар учун қилиниши керак бўлган барча юмушлар ўз-ўзидан сурилиб қолади.

Яхшилаб ўйлаб қаралса, келиннинг обрўси, унинг мартабаси қўша-қўша кийим-кечак, тақинчоқ, ўзи билан бирга олиб келадиган қатор-қатор сарпо, идиш-товоқ, гарнитур ва бошқа шунга ўхшаш нарсалар билан ўлчанмай, балки унинг ҳулқ-атвори, ахлоқ-одоби, уқувлиги, уй-рўзгор ишларига бўлган чаққонлиги, ширин сўз, қалби очиклигида эканлигини унутиб қўядилар. Куёвни ҳам машинаси, қўша-қўша

иморатлари, ишдаги топқирлиги ва бошқа "ижобий хислатлари" билан ўлчайдилар. Бу жараёнлар тўйдан бирнеча ой ўтгандан сўнг сув устидаги кўпикдай тарқаб кетиб, асл нусхаси очилганда билиниб қолади ва ҳўп аттанг қилишга сабабчи бўлади.

Жумҳуриятимизда ҳар бир ишни ақл тарозиси билан ўлчаб иш юритаётганлар, тўй-маърака ўтказаетганлар кўплаб топилади. Ана шундай ота-оналар бўлажак келин ёки куёвнинг мулки ва мансабига қараб баҳоламай, балки унинг хулқига, феълига, одоб ва ахлоқига, чин инсонийлик фазилатларига, тарбия кўрганлигига, оила, уй-рўзғор ишларига қай тариқа тайёрлигига ёки бунга бўлган интилиш, қизиқишларига, тикиш-бичиш, ювиш-тараш каби оилавий дунёнинг барча юмушларига эътибори қай даражада эканлигига қараб баҳо берадилар. Уларнинг оила қурганларидан кейин ўзлари мустақил турмуш тебратиб кета олишларига диққат қиладилар. Бу борада келин томон ҳам, куёв томон ҳам ҳар икки фарзанднинг уқувли эканлигига, уларнинг ақлли, тамизли, эпли, уқувли бўлишларига алоқида эътибор берадилар. Чунки ишнинг бошида ана шундай синчковлик қилмасалар, оқибат натижада тилларини тишлаб қолишлари турган гап. Чунки бундай ишлар турмушда тез-тез учраб туради, маҳалла ёки қишлоқда ана шундай воқеадан бир сафар содир бўлса, кўпга сабоқ бўлади. Шу боис халқда "бирники мингта, мингники туманга" деган нақл бор. Бу турмуш сабоқларидан чиқарилган пишиқ хулосадир. Бу кишиларни кўп нарсаларга эътиборли, кузатувчан бўлишларига чақириқдир.

Кўпгина муътабар кишиларнинг сўзларидан хулоса чиқариб шуни айтиш керакки, тўйлар қанчалик ихчам, тартибли ўтса, исрофгарчиликларга йўл қўйилмаса, шунча яхши, эл-юрт шуни истайди. Зеро, кишилар тўйга тўйиб овқат егани эмас, балки узоқ-яқин жўралар, дўсту-ёронлар учрашиб, дийдор кўришишга, тўй эгаларининг севинчига, қувончига шерик бўлиб, уларни ана шу улў айёмлари билан муборакбод қилгани келадилар. Тўй эгаларининг қувончига қўшилиб, биргаликда қувониб, суҳбат қилиб, ўзаро фикр алмашиб, қувноқ ҳордиқ чиқаришга келадилар. Халқимиз азалдан "Тўйга борсанг тўйиб бор, тўй чопонинг олиб бор" деб бежиз айтмаган.

Тўй баҳона атрофдан кўпчилик йиғилади, давралар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, қизгин суҳбатлар қурилади. Ҳар бир тадбир кўпчиликнинг назарида бўлади, яхшилари кўрсанд қилади, беҳудлари салбий из қолдиради. Айниқса, уларнинг ёш авлодга таъсири кучли сезилади, чунки улар дарров нуска кўчирадилар, тақлид қиладилар. Шунинг учун тўй маросимларини болалар гарбиясига таъсири салбий жиҳатдан кам бўлишлигини гаъминлаш зарур.

Тўй-маъракаларимизнинг тарбиявий соҳасини кўгарिश, уни ижобий жиҳатдан таъсирчан қилиш борасида гап кетганда, отахон-онахонларимиз кўп ўринли ва тадбирли сабоқлардан мисоллар келтириб, уқдирадиларки, улардан ҳамиша ўрни билан фойдаланмоқ зарур. Масалан, уларнинг айтишларича, инсон бир иморат қуриш учун қанча тадбирларни кўрмайди. Унинг пойдеворини қураётганда, томини кўз олдига келтиради. Унинг узоқ муддатга чидайдиган, пухта, пишиқ, мустаҳкам бўлиши учун барча чораларни кўради. Бас шундай экан, ота-она ўғил-қизларининг турмуш қуришлари ҳақида ҳам ундан кучлироқ ва сермулоҳазалироқ, жиддий ўйлашлари шарт-ку! Чунки турмуш қуриш бу умр савдоси, абадий тотувлик, аҳиллик ва авлодлар давомчиси сифатида қаралмоғи жоиздир.

Афсуслар бўлсинки, ҳозирги кунларда айрим тўйларда юқорида айтилган эзгу ниятларни тўсиб қўядиган қангомалар ҳам пайдо бўлганки, булар кишилар эркини боғлаб қўймоқда. Кузатилган тўйларда шу нарса кўзга ташланиб турадики, ҳар бир тўй қилувчи киши қариндош-уруғлари, яқин кишилари учун юзлаб дона белбоғ, чопон, ўттиз-қирқта кўйлак, аёллар учун кўйлакли матолар, рўмол ва рўмолчалар, уларнинг ўғил-қизларига турли кийимлар ёки кийимликлар келин билан куёвга бир неча қатор сарполар, уларнинг ота-оналари учун, қуда-қудачаларга бир сидрадан сарполар беришлар бир тўйнинг ўзига бир неча юз метрлаб газламанинг кетишини кўрсатади.

Қизиги шундаки, тўйларда берилган сарполар, кийимбошлар кимга берилишидан қатъий назар, ҳеч қачон ўша кишининг аниқ ўлчовида бўлмайди, отига кийим-сарпо берилса бўлди. Шу боис тўй-маъракалардан олинган совға кийим-кечаклар камдан-кам

кийилади, чунки уларнинг катта-кичиклиги аниқ ҳисобга олинмаганлиги учун сандиққа ташланади. Улар ҳам вақти соати билан яна совға қиладилар. Шундай қилиб, қўлдан-қўлга ўтиб, титилиб, яроқсиз қолга келиб қолади.

Қўлимиздаги хат-хабарлар ва тўпланган маълумотлардан равшанки, қиз чиқариш ва ўғил уйлаш, суннат, бешик тўйлари учун юзлаб метр газлама, ўнлаб, юзлаб чопон, ятак, белбоғ, кўйлак ва кийимлик матолар ишлатилар экан. Самарқанд вилоятининг бир туманида янги турмуш қурган келин-куёвнинг ясатиғлиқ уйига кириб, деворга осиб қўйилган кийимларини санаганимизда, келин-куёв учун 70 дан ортиқ тайёр кийимлар борлигининг гувоҳи бўлган эдик. Биргина никоҳ тўйининг иккинчи-учинчи кунлари ўтказиладиган "Сеп ташлар" маросимида ўртага ташланадиган кийим-кечак ва кийимлик матоларнинг умумий ҳажми бир неча юз метрни ташкил қилади. Бу фақат биргина маросимда кузатилган нарса, агар шу тўйнинг бошидан охиригача қанча мато сарф этилганлигини ҳисоб қилиб борилса, бир неча юз метрни ташкил этади. Буларнинг кўпчилиги ўз ўрнида ишлатилади деб ҳам ўйлайлик, лекин кўпгина қисми фақат олди-берди муомала учунгина сарфланадику!

Янгича тўйлар ҳақида гап кетганда яна бир нарсага алоҳида эътибор бериш зарур. Булар тўйларда қилинаётган катта сарф-харажатлар ва улар эвазига олиб келинаётган гарнитур деган нарсадир. Кейинги пайтларда "гарнитур" касали шундай тез ва кенг кўламда тарқалдики, уни олган ҳам олмоқда, олмаган ҳам мажбурий тарзда олмоқда. Уларнинг аксарият қисми чет элники бўлиши, бир неча шаклда, нусхада бўлиши, қимматидан олинishi шарт бўлиб қолмоқда. Иккинчи бир нарса, бу ўта кийим-кечакка хуруж қилишдир. Келин ва куёвга олинадиган кийимларнинг аксарият қисми четдан келтирилган бўлиши, энг охирги модада тикилганлиги билан фарқланиши, ялтироқ, жимжимадор бўлиши талаб этилмоқда. Шунингдек, келинларга бир неча жуфт тақинчоқлар: қулоғига, бўйнига, қўлига қатор-қатор олинishi шарт бўлиб қолмоқда. Хўш, буни кимлар харид қилади. Оддий ишчи-колхозчи оиласими ёки хизматчи — ойликка қараб турган хонадон бекаларими? Ўз-ўзидан

равшанки, бундай кошоналарга оддий фуқаронинг кучи ҳам, қуввати ҳам етмайди. Нон-чойдан боши чиқмайдиган фуқаронинг нималарга кучи етиши ҳаммага равшан. Аммо теварак-атрофда бўлаётган тўй-тантаналар ва уларда қилинаётган "импорт"ларнинг довуғи ҳамма жойга таралади, оғиздан-оғизга ўтиб, айниқса, хотин-қизлар орасида тездаёқ тарқалиб, турланиб-тусланиб, шакли-шамойилини ўзгартириб боради. Бунини эшитган, гоҳо кўрган оддий фуқаро қизлари ва ўғиллари ич-ичидан ўксинади, койинади, шундай оила фарзанди бўлиб туғилганидан ачинади. На чора, илож йўқ, бориға бардош қилиш керак, йўқни йўндириб бўлмайди, дейдилар.

Ушбу тенгсизлик ўн-йигирма ва ҳатто бир неча ўн йиллаб давом этиб келмоқда. Унинг устига "ким ўзига" тўй қилувчиларнинг сони йилдан-йилга кўпайиб, шаҳардан қишлоққа тарқалиб бормоқда. Булар эса ҳар қандай янгича тўй-томошанинг режалари, тартиб-қоидаларини поймол қилиб, ўз билганларича ҳаракат қиладилар, ўзлари учун қонун-қоидалар яратадилар. Эл-юрт томонидан қабул қилинган ва барча бўйсуниб келаётган тартибга итоат этмайдилар. Бу ҳолда қандай қилиб умумий бир йўсин танлаш ва уни ривожлантириш мумкин!

Энг ёмони шундаки, мазкур "кошона тўйлар"га болалар ҳамда оддий фуқаро вакиллари камдан-кам киритилади. Тўй қатнашчилари — меҳмонлар ҳам мезбонлар ҳам ўз ҳамтовоқлари бўлиб, тўйни ҳам, даврани ҳам ана шулар қизитадилар. Агар тасодифми ёки кишиларга қўшилибми бирор оддий киши кириб қолгудек бўлса, йўлини қилиб чиқариб юборадилар. Фақат маҳалла ёки қишлоқ оқсоқолларини бир марта ошга таклиф этадилар, бошқа ҳолларда амалдор, ишбилармон активлар қатнашадилар.

Бундай табақаланиш, ўзларини оммадан ажратиш йўллари маҳалла ва қишлоқларда янгиликнинг тезроқ сингдирилишига, ёйилишига тўсиқ бўлиб келмоқдаки, ҳамон эскинча йўналишнинг мустаҳкам сақланиб қолиши шуларга ҳам боғлиқдир.

Ҳамон тўй маросимлари орасида турлича ном билан қалин пули олиш, турли "атама"лар билан номланган, ва тайинсиз "атама"га эга бўлмаган бир неча ўнлаб одат, расм-русм, урфлар мавжудки, ҳам-

маси пул, сарф-харажатлар билан боғлиқ. Буларнинг асл қиёфасига назар ташланса, уларнинг кўпгина қисми ҳозирги замон тўй-маросимлари учун сира ҳам зарурати йўқ, уларга эҳтиёж сезилмайди. Унинг устига тўйларнинг икки томонда икки кунлаб ўтиши, куёвнинг уйида тўйдан сўнг яна бир тўй "юз очди", "куёв чақирди" каби маросимлар тўйнинг бир неча кунлаб ўтказилишига олиб келмоқда. Эҳтимол, бу нарсалар ана шундай бўлиши шартдир, лекин уларни бироз бўлса-да, ихчамлаш, тартибга келтириш мумкиндир, шу билан тўй қилувчиларнинг бир маблағлари тежалган бўлурмиди?

Азиз ва мухтарам китобхонлар! Келинлар бир-галашиб бир ўйлаб кўрайлик. Юқорида тафсилоти берилган барча урф-одат, расм-русм, анъана, маросимларнинг барчасини "санамай саккиз" дейиш каби ўтказиш мақсадга мувофиқми ёки сизнингча, уларни бироз бўлса-да, қисқартириб, ихчамлаштириб, замонга мослаб, ҳозирги шарт-шароитларимиздан келиб чиқиб ўтказиш мақсадга моликми?! Сиз нима дейсиз!?

Тўйлар икки хонадонда ўтса ҳам, уларни бир кунда ўтадиган қилиб ўртадаги олди-бердиларнинг сонини камайтириш, иложи борича энг зарурий нарсаларни қилиб, ёшларни қовуштириш, эл-юртга уларнинг турмуш қурганликларини билдириш билан кифоялансак яхши бўлмасмикин! Ёки ким ўзидга ҳамон "пойга" қилаверамизми? Буларни кўпчилик ҳал қилмаса, ҳар бир маҳалла ва қишлоқ аҳли дўппини олиб қўйиб ўйлаб кўрмаса, маълум бир йўл топмаса, ҳозирги иқтисодий танглик шароитида аввалгидек, тўкиб-сочишга ҳаддимиз сизмас, бу эл-юрт олдида катта уят ҳамдир.

Бизнингча, ҳар икки оила, қудалар ўзаро ўйлашиб, маълум бир қарорга келишиб, икки хонадонда бир кунда тўйни ўтказиб, келинни тушириб олсалар, куёв томон ўзига яраша базм қилиб кутиб олса, кам чиқим бўлса барча учун яхши эмасми?

Юқорида айтиб ўтганимиздек, ҳар бир халқ ўзининг тарихи тараққиёти давомида яратган барча урф-одат, расм-русм, удум, таомил, анъана ва маросимлари, тўй-тантаналари устидан ўзи назорат қилиб боради, ортиқчалари бўлса олиб ташлайди, эскириб

қолтанларини турмушдан сиқиб чиқаради ва уларнинг ўрнига янгиларини киритади. Лекин у ёки бу халқ орасидан чиққан зиёлилари эса ана ўша урф-одат, маросим ва тўй-тантаналарини замона талабига мос келадиган қилиб, ўзгартириб боришда, уларнинг мазмунли, мақсад сарф йўналтирилган бўлишида бош-қош бўладилар.

Ўзбек халқининг илгор зиёлилари, халқ аъёнларини эъозлайдиган, замон талзби билан ҳамнафас бўлиши учун жонбозлик қиладиган кишилари қадим замонлардан буён курашиб келадилар. Кейинги даврларда бу борада янада катта-катта ташаббус билан жамоатчиликнинг фикрини олдинга суришда ҳаракат қилиниб келинмоқда. Бу борада маълум даражада самараларга ҳам эришилди.

Хусусан, тўй ва унинг маросимларини яхшилаш, замонзвий тўй маросимларини кенг жорий қилиш юзасидан ҳам талайгина юмушлар қилинган.

Ана шундай юмушлардан бири сифатида тўй маросимларига халқимизнинг энг сеvimли лапар, айтишувларининг киритилишидир. Буларнинг тўйларга қайта киритилиши билан тўйнинг жозибадорлиги янада ортди, ёшлар кўпроқ иштирок этадиган, лапар, айтишувларни куйлайдиган бўлиб қолдилар. Масалан:

*Эшик олди қайрағоч,
Болта урсам таги тош.
Куёв-келиш келибди,
Иккови ҳам қалам қош.*

*Ариқ лаби музлама,
Йиқилдим деб бўзлама.
Ўз ёринг уйда туриб,
Бегонани кўзлама.*

*Қўй келади қўзи билан,
Ҳай ёр-ёр айланай,
Бир-бирининг изи билан
Ёр-ёр айланай.*

Ушбу лапарлар йигит-қизларнинг қарсақлар жўрлигида айтиладиган қувноқ қўшиқларидан бўлиб, давра шаклида туриб айтилади. Бу жуда қувноқ ва хушчақчақ кайфият вужудга келтиради, йигит-қизлар-

нинг шўх, ўйноқи ҳазил-мутоибалари билан ҳамоҳанг бўлиб, қизгин базм нашидасини пайдо қилади.

Ўзбеклар қувноқ, ҳазилхаш, дилкаш ва киши кўнгилни очувчи зшула-лапар, ўлан, байту-ғазалларга бой халқ. Шу боис ҳар қандэй тўй-маъракаларни ўз-ўзидан қизитувчи, жозибали, кўнгилларни очувчи кайфиятга бой қилувчи йигитлари, қизлари билан ажралиб туради. Шу нуқтан назардан ўтказилажак тўй-маъракаларда созанда-хонандалар таклиф этилмаса ҳам йигитларнинг ўзлари давра ташкил этиб, тўй базмини қизитиб келганлар. Хотин-қизлар орасида ҳам ана шундай юрагида ўти бор кишилар бўлиб, уларнинг базмини ҳам бир доира (чирманда) жўрлигида ҳамиша қизитиб, кулгиларини осмону фалакка чиқариб келганлар.

Кейинги пайтларда халқимиз тўй-тантаналарда ўзларининг азалий таомилларидан фойдаланиб, ўзлари тўй базмига жон киритмоқдалар. Ҳозиргача йўқолиб кетди дейилиб ҳукм чиқарилган халқ лапар, ўлан, айтишув, ёр-ёрларининг бир неча ўнлаб намуналари тикланиб, қайта маросимлар мажмуасига киритилди, улар жойларда шундай қувноқлик, шўхлик билан ижро этилмоқдаки, худди шу кун, шу тўйга бағишлаб битилгандек, барча учун зарур ва кутилгандек куйланмоқда. Бунинг учун жойларда ташкил этилган этнографик-фольклор ансамбллари, уларнинг ташкилотчилари ва активлари жонбозлик қилмоқдалар. Буларнинг барчаси тўйларимизга жон киритмоқда, руҳини кўтармоқда.

Оилавий тўйлар

Ойла жамиятимизнинг энг ибтидоий, илк шохчаси, оламнинг қандай ўсиши, тараққиёт йўлида йўналиши ҳам худди шу оилалар, уларнинг сони ва сифати, ундаги тотувлик, тинчлик ва тўқинлик каби томонлари билан боғлиқдир. Бу борада жуда кўплаб илмий, илмий-оммабоп нарсалар битилган, давримизнинг йирик намоёндалари, илгор фикрли кишилари ҳалам тебратганлар. Ҳақиқатан ҳам, оила дунёсини кўздан кечириш шарафига муяссар бўлган ҳар бир

киши бунга иқдор бўлади. Шунингдек, оила бир қарашда кичик, лекин унинг ўзига хос бир дунё бўлиши билан бирга ўзига мос, азалий удумлар, анъаналар, таомил, урф-одат, русмлар, маросим; ҳайит, байрам, тўй-томошаларнинг ҳали кўпчилик билмайдиган қисмларини ўз ичида сақловчи ҳамда ажодлар бисотидан авлодлар ижросига етказувчи ўзига хос бир дунёдирки, уни қанча кўп ўрганилса, тутимлари, одатлари, рамзлари, жиҳатларини очиш мумкин бўлади. Шу боис бўлса херакки, оила халқнинг турли-туман урф-одат, расм-русмларини ва маънавиятининг асл дурдоналарини ўзида ташувчи бир уммон деб қаралади.

"Тўй" атамаси билан юритиладиган халқ маънавиятининг намуналари оила таркибида шунчалик кўпки, уларнинг айримлари ҳақида, муҳтарам ўқувчиларимиз беҳабар бўлсалар, ажаб эмас. Халқ ўз маънавий бойлигини қанчалик пухта, мураккаб яратган бўлса, уни сақлаб, ажодлардан авлодларга олиб ўтишда ҳам шунчалик пухта ва омилкорлик билан сақлайдики, буни кейинги авлодлар синчиклаб ўрганадилар ва ўзлари учун кашф этадилар. Буларнинг кўпчилик қисми ижрога лойиқ, тадбиққа мунтазир туради, айрим қисмларини эса сайқаллаш ёхуд қайта тиклаш зарурдир.

Жумҳуриятимиз ҳудудида олиб борилган кузатишлар, қидириш ва ўрганишлар давомида бир неча оилавий тўй-тантаналар мавжудлиги аниқланди.

Ана шу тўйларнинг сақланиб келаётганлиги ва уларнинг жумҳуриятимизда ўтказилаётганлигини сўраб-суриштирганимизда отахон-онахонларимизнинг ҳикоятларидан равшан бўладикки, халқимизнинг ўзи аслида ниҳоятда нозик таъб, ўтқир дидли, фаросатли, болажон, ўзгаларга ўта меҳр-шафқатли. Шу боис ҳам XI асрда яшаб ижод этган Маҳмуд Қашғарий шундай ёзган эканлар: тангри инояти бирла турклар (ўзбеклар) энг баланд хушҳаво жойлардан ўрин топганлигини айтиб яна давом этади: "Туркларда кўркамлик, ёқимлилик, одоблилик, сўзининг уддасидан чиқишлик, дадиллик, камтаринлик каби мақташга лойиқ хулқлар сонун саноксиздир".

Ҳақиқатан ҳам, туркий халқлар, хусусан, ўзбек халқи ана шундай сермулоҳаза, андишали бўлишлари

билан бирга ўта болажон, ўғил-қизларига меҳрибон, хушчақчақликни, тўй-тантаналарни севучи халқдир. Фикримизнинг далили сифатида ўзбек халқининг болаларга, айниқса қизларга бўлган илтифотини кўрсатиш мумкин. Зеро, бундай азалий удумларнинг илдири ниҳоятда қадим замонларга бориб тақалади. Шу боисдан ҳам бўлса керакки, Ҳадислар — ислом дини таълимоти бўйича Қуръондан кейин турадиган иккинчи муқаддас манба бўлиб келган, Муҳаммад пайғамбарнинг ҳаёти ва фаолияти, шунингдек унинг диний ва ахлоқий кўрсатмаларини ўз ичига олган китобларида ҳам қизлар ҳақида, уларни боқиб, вояга етказганлар ҳақида жуда илиқ гаплар айтилган. Чунинчи, икки қиз фарзандни боқиб тарбиялаб вояга етказган одам билан Мен жаннатда бирга бўлурман. Ёки "Кимки учта қиз фарзандни ўстириб, тарбиялаб, вояга етказиб, муносиб жойларга узатса, унинг мукофоти жаннатдир", — дейилади.

Оилада қизларнинг ўсиш жараёнини кузатиб бориш, унинг ҳар бир даври, у ёшдан чиқиб бошқа улуг ёшга кириши ҳам ота-оналар эътиборидан четда қолмаган. Ана шундай эътиборли дамларнинг кўпчилиги халқда "тўй" атамаси билан юритилиб, тенгдошлари, оналари, хола, аммалари ҳамда кўнжқўшнилари, қариндош-уруғлари иштирокида тўй қилиб берилган ва ўсаётган қизларнинг сиқик кўнжқўшларини кўтаришга, уларга эрк беришга, қувноқлик, тенгқўрлари даврасида у ёки бу муносабат билан ўтказиладиган йиғинларда иштирок этишларига имкон яратганлар.

Ана шундай қизларнинг йиғинларидан бири жумҳуриятимизнинг кўпгина жойларида учрайди ва улар ўша жойларга хос, кишиларнинг анъанавий таомилларига мос номлар билан юритилиб келинган.

"Сарандоз тўй". Жумҳуриятимизнинг ҳудудидан, жумладан Хоразм, Қашқадарё, Самарқанд каби вилоятларда қадимдан яшаб келаётган ўзбек, қозоқ, қорақалпоқларда ҳозиргача бир удум давом этиб келади. Шунга кўра қизлар етти ёшдан бошлаб бошларига рўмол (оромол)ни тенг иккига буклаб солиб, бўйнидан ёки пешонасидан боғлаб юрадилар. Рўмол аксарият ҳолларда оқ, гоҳи қизил рангдаги матодан тайёрланган бўлади.

Ана шу азалий удумга кўра қизлар ўн бир ёшгача юрганлар. Мўътабар ёшдаги кишиларнинг айтишлари-ча, қиз бола ва қизлар 12 ёшга етганларидан бошлаб "Бош ўров" деб номланган, дўпписимон бош кийим кийганлар. Шу бошўровга ўралган бир-икки бўлак қизил ипакли ёки чит матодан тайёрланган рўмолни салла шаклида ўраганлар.

Шуни алоҳида таъкидламоқ жоизки, хотин-қизларнинг "бошўров" деб номланган бош кийимлари жумҳуриятимизнинг турли жойларида турли номлар билан юритилган, ўраш тартиби ҳам ўзгача бўлган. Дастлаб бошга дўппи (калапўш, култа) кийилади. Унинг устидан узунасига икки қават қилиб букилган, икки учи гулдор 5—6 метрли оқ матодан салла ўралади, салланинг гулдоғ икки учи аёлнинг орқасига, сочи устига ташлаб қўйилади. Бу оқ салла устидан яна бир ярим метрли кўкиш мато ўралади. Унинг устидан эса рангли икки-уч рўмол боғлайдилар. Бошўров ҳозир Сурхондарё ва Қашқадарё, Хоразм, Самарқанд вилоятларининг айрим туманларида учрайди. Айрим ўзбек уруғларида (қарлук, қипчоқ ва ҳоказолар) келинни куёвниқига олиб келганларидан сўнг иккинчи куни эрталаб бошўров маросими ўтказилади. Бошўров каби бош кийим ва уни ўраш маросими тобора йўқолиб бормоқда.

Кузатилган вилоятларнинг айрим жойларида ҳамон сақланиб, унинг номи ҳам бошқачароқ талаффуз этилади. Жумладан, Қашқадарё вилоятининг юқори қисм қишлоқларида бошўров деб тўла айтилмасдан, фақат "бош" деб аталиб, унинг икки хил кўринишга эга эканлиги маълум. Булардан бирламчиси ниҳоятда қимматбаҳо матолардан тикилиб, унга айрим тақинчоқлар қадалган, безатилган бўлиб, исми-жисмига мос келиши учун бундай бош кийимларни халқда алоҳида атама — "Бой бош" деб юритадилар. Бундай бой бошларни кийинтириш вақтида хотин-қизлар йиғилишиб, тўй-тантаналар билан ўтказадилар. Аксарият бундай ҳоллар кўпроқ бой хонадонларда ижро этилади. Кўпчиликни ташкил этган аҳоли орасида, бош кийимнинг бу нусхаси содда, оддий матолардан тайёрланган бўлиб, уларнинг тақинчоқ безаклари ҳам бўлмайди, ана шунинг учун ҳам бундай бош кийимларнинг

номлари ҳам "Камбағал бош" деб аталган. Бу кийимларни кийдириш тўй-тантаналари ҳам ўзига яраша бажарилган. Шунга кўра тўй қатнашчилари ҳам қўни-қўшни, қариндош-уруғлардан ташкил топган, холос. Дастурхон безатиш, таомлар тортиш ҳам шунга монанд бўлган.

Бошўровлар, юқорида айтилганидек, икки хилда бўлган. Бўни тайёрлаш жараёни ҳам ана шунга мос бўлган. Масалан, камбағал оилаларда қизлар учун тайёрланадиган ушбу бош кийимга оддий қизил рангдаги ип-газлама матолардан қилиниб, унинг номи ҳам ўзига хос тарзда, "жепка", "айдилла" каби атамалар билан юритилган. Агар ана шундай бош кийимлар ипакли матолардан тайёрланган бўлса, уларни халқда "турма" деб юритганлар. Қизиги шундаки, бой хонадон қизлари учун тайёрланадиган "бошўров" лар ўзининг қимматбаҳо матодан эканлиги, унга турли тақинчоқ ва безакларнинг қадалиши билан бошқа оддий бошўровлардан фарқ қилган ва уларнинг номи ҳам ўзгача бўлган. Ана шундай айримага эна бўлган бошўровлар кўпгина жойларда "Сарандоз" номи билан юритилиб келинган. Уни кийдириш учун ўтказилган тўйлар ана шу ном билан "Сарандоз тўйи" деб аталиб, хотин-қизлар орасида машҳур бўлган.

Бир гуруҳ онахонларимизнинг айтишларича, "Сарандоз тўйи" қуйидагича тартибда ўтказилган экан. Қиз болага биринчи марта "Бошўров" кийдирилганда катта тантана қилиниб, уни жойларда "Сарандоз тўйи" деб номлаганлар. Бунинг учун бир неча хотин-қизлар, ёши улуг аёллар ва ували-жували онахонлар тўпланганлар. Қизнинг бошига бош кийим кийдириш учун уни ювиб-тараб, янги либослар кийдирилиб, сочлари ҳам шу куннинг маросимига мослаб ўрилган. Сўнг зиёфат берилган, хотин-қизлар ўзларича тантана қилганлар. Ош-сувдан кейин эса қизни ўртага олиб ўтиргизиб, унинг бошига "Бошўров", яъни "Сарандоз"ни кийдириш учун энг улуг, бир никоҳли ва пок, узоқ умр кўрган, ували-жували аёл дуолар ўқиб, кийдирган, атрофда ўтирганлар эса қизни бу айём билан муборакбод қилганлар. Бунинг орасида айрим-айримлар, расмлар ҳам бажарилган. Ана шу тантанадан

кейин эса қиз ўзини улкан ҳисоблаб, катталар қаторига кирганлигини, барча юмушларда улар билан баробар бўлишини ҳис этган. Бу бош кийим кийиш тўйи турмушда қизларнинг болалик давридан балоғатга ўтганлигини англатувчи давр саналган.

"Л а ч а к т ў й и" — Жумҳуриятимизнинг бир қатор вилоятларида яшаб келаётган аҳолининг ўша жойларга мос азалий анъана, таомил ва йўсинлари мавжуд бўлганидек, уларнинг кийим-кечакларида ва уларни кийиш тартибида ҳам ўзига хос усули бўлган. Бу нарсалар бувилардан оналарга, оналардан қизларга, қизлардан набираларга ва шу тарзда авлоддан-авлодга ўтиб келаётган қадимий тартиб бўлганки, буларни бузиш ёки тарқ этиш амри маҳолдир. Кўпгина мутахассислар, олимларнинг олиб борган кузатишлари ва синчковлик билан тўплаган маълумотлари баёнидан ҳам шу нарсалар равшанки, ҳар бир жойнинг ўзига монанд, бошқа жойларда учрамайдиган, такрорланмайдиган тартиб, таомиллари бўлиб, шунга мос келадиган кийим-кечак турлари ва уларни кийиш, кийинтириш қондалари узоқ асрлар давомида ташкил топиб, сайқалланиб, аж-додлардан авлодларга ўтиб келган тартибни вужудга келган. Булар хотин-қизларнинг ёшига, оилавий аҳволига, оиладаги тутган ўрнига ва мавқеига яраша бўлган. Ана шундай белги сифатида кийилиб келинган бош кийимларидан бири халқ таъбири билан айтганда "Лачак"дир. Буни кийдириш ва кийиш ўзига хос тўй маросими билан бажарилган.

Юртнинг бошида, элнинг юмушлари устида бўлган, халқнинг барча ўзига хос томонларини кузатиб келган нуруний отахон-онахонларимизнинг айтишларича, инсон зоти борки бош кийимда юргани маъқул дейдилар. Чунки халқ дурдоналаридан бўлмиш мақолларда ҳам шу нарса таъкидланади. Бас шундай экан, ота-боболаримиз бош кийимларга алоҳида эътибор бериб келганлар. Айниқса, қизларнинг бош кийимда бўлишлари азалий удум саналиб келинган. Шунга кўра ота-оналар қизларнинг ёшлик пайтларидан бошлаб бош кийимда эришларига алоҳида эътибор берганлар. Аммо бу борада ҳам жумҳуриятимизнинг барча жойларида ўзига хос белгилари, таомил ва йўл-йўриқлари мав-

жуддир. Масалан, Хоразм вилояти Хонқа туманида ўн-ўн бир ёшга кирган қизлар қавилган "тўппи" кийганлар. Бир мучалга, яъни 12 ёшга тўлгандан бошлаб эса қавилган тўппига ўхшаш "такъя" кийганлар. Бу билан қизчалик давридаги бош кийимини энди қизлик бош кийимига алмаштирганлар. Бу эса қизларнинг маълум бир ёш гуруҳидан бошқа ёш гуруҳига, улуғроқ даврга ўтганлигидан дарак берувчи ва уни қизчалар гуруҳидан ажратиб, балоғат сари ўтганлигидан дарак бериб турган.

Аксарият ҳолларда қизлар турмушга чиққунларича, йирик чок билан қавилган "пўстин тўппи" деб аталган бош кийимни ва "пилта тўппи" кийганлар, бундай бош кийимлар одатга кўра майда чок билан тикилган. Бу ҳам ўша ёшдаги қизларга хос бош кийим саналиб, уларни шу гуруҳ атрофида эканлигини билдирувчи белги сифатида ҳам рамзий маънога эга бўлган. Буни турмушда кўпни кўрган, ҳаёт тажрибаларига эга бўлган онахонларимиз бир кўришдаёқ қизнинг қайси ёшда эканлигини, унинг аҳволи ва кечмиши нима-лардан иборатлигини бош кийимларига қараб ажрата олганлар.

Азиз онахонларимизнинг ҳамда халқ амалий санъатидан хабардор кишиларнинг, мутахассисларнинг айтишларича, бош кийимларга тикилган ҳар қандай чокнинг, унинг усули, йўналиши, ранги, безаклари ва бошқа томонлари ўзига хос рамзий маънога эга бўлган, уларда у ёки бу рамзий маънолар ифода этилган, ҳар бир каштачилик, безак белгилари ўзи билан ана шу бош кийим киядиган шахснинг ёши, аҳволини ҳам англаб олишга ёрдам берган. Буни каштачилик касби билан ошно бўлган чевар аёллар бошқаларга нисбатан тез ва беҳато фаҳмлаб оладилар ва ҳикоя қиладилар.

Худди шу жараён жумҳуриятимизнинг бир қатор вилоятларида турмушга чиққан қизлар, яъни келинларнинг дастлабки кийган бош кийимларида ажратилган. Буни қарангки, улар кўпроқ пилта тўппи, унинг устидан қизил матодан тикилган рўмолни пешонасидан боғлаб юрганлар. Буни айрим жойларда "пешонабоғ" десалар, яна бошқа жойларда "манглайча" деб атаганлар.

Ёш келинлар биринчи ўғил туққанларидан кейин махсус бош кийим "Лачак" кийгандар. Шу муносабат билан тўй қилинган. Бунга қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар, яқин кишилар, таниш-билишлар ва маҳалла-қишлоқ аёлларидан таклиф этилган. Аксарият ҳолларда қатнашчилар орасида кўпни кўрган, ували-жували, серфарзанд оналар, бир никоҳли ва ҳурмат-этиборга молик онахонлар иштирок этганлар ва маросимнинг барча таомилларини бажаришга бошқош бўлганлар. Ушбу тўй жумҳуриятимизнинг кўпгина жойларида "ЛАЧАК ТҶЙИ" номи билан машҳур бўлган. Ҳурмат-этиборга молик онахонлар келиннинг бошига ўша "Лачак" ни кийдирганлар ва уларнинг серфарзанд бўлишларига, ўзларидан кўпайиб, униб-ўсишларига, тинч-тотув яшашларига тилаклар билдириб, дуолар ўқишиб, оқ фотиҳа қилганлар.

Тўйнинг ўзига хос томонларидан бири шуки, унда катта дастурхон ясатилиб, нон-патир, қатлама-сомса, ширин-шарбатлар, мева-чевалар тортилган, таомларнинг иссиқ суюқ ва қуюқларидан тайёрланган. Аксарият ҳолларда фақат хотин-қизлар қатнашганлар, қатнашчиларнинг таркибига кўра ва уларнинг сонига асосан бундай тўйлар фақат оила доирасида ўтказилиб, кенг жамоатчилик қаҳирилмаган. Ёши улуг онахонлар билан бирга ўрта ёшдаги ҳамда келин билан тенгқурлар ҳам иштирок этишиб, орада ўйин-кулги аёлларимизга хос қувноқлик-шодонлик, гапга чечанлик, кулги, қочириқ ва ҳазил-мутоибалик лапар, яллалар ижро этилган. Кўпчиликнинг айтишига қараганда, бундай ўтириш-йиғилишлар бир баҳона бўлиб, хотин-қизларнинг ўзаро мулоқоти, дардлашуви, ўз фикр-ўйларини, кечинмаларини ўртоқлашиш учун баҳона бўлган экан. Ана шу қисқа муддатли йиғинларда ҳам тўй маросимини ўтказганлар, тўпланиб қолган барча дарду-ҳасратларини ўзаро ўртоқлашганлар. Шу боис бўлса керакки, хотин-қизларнинг у ёки бу баҳона тўпланишларида кўпроқ ўз кечинмаларини, ички дардларини тўжиб солиш маскани бўлган, икки томонлама иш бажарганлар. Азалий анъаналарга содиқлик ҳам қилганлар, уларни сақлашга ҳам этибор берганлар.

Анъанага кўра бундай тўйларни ташкил этиш ва ўтказишда аёллар орасида иш юритувчи кишилар: кайвони, ходим, дастурхончилар бош-қош бўлганлар. Улар барча юмушларга, расм-русмларга, ирим-сиримларга раҳбарлик қилган, уларнинг бажарилишини тўғри ташкил этган ва ҳар бирини ўз ўрнида, беками-кўст ижро этилишини кузатиб борганлар.

Лачак тўйи ва лачак деб номланган бош кийимини кийиш билан боғлиқ жуда кўп нарсалар мавжуд бўлиб, буни ҳам улуғ ёшдаги онахонлар билан ана шу иш бошилар кузатиб борганлар. Уларнинг айтишларича, қизил рангдаги лачакни 20 ёшдан ўтган келинлар киябошлаганлар, бу жараён 40 ёшга киргунарича давом этган. 40 ёшдан кейин эса ана шу аёллар ўз оилалари доирасида ҳамиша оқ лачак кийишга ўтганлар. 40—45 ёшлардаги хотин-қизлар эса тўй-маъракаларда ҳам оқ лачакда юрадиган бўлганлар. 55—60 ёшга кирган аёлларнинг мутлақо доимий бош кийимлари энди оқ лачак ҳисобланиб, уларнинг турмуш тажрибага эгалигидан, ували-жували бўлиб, ҳаёт сабоқларига муяссар бўлган онахон эканликларини кўрсатиб турувчи белги сифатида ҳам хизмат қилган. Шу ёшдаги аёллар рангли лачак кийсалар, ундай шахсларни уят қилганлар, ўз ёшига монанд иш тутмаганлигидан, енгил табиат эканлигидан ранжиганлар. Шу боис ҳар бир гуруҳ хотин-қизларнинг ўз ёшига, даврига муносиб бош кийимда бўлишларини кузатиб берилган, унинг бошга ўраш-кийиш тартибини ҳам мустақкам сақланишига эътибор берилган. Лачакларнинг ҳар бир ёш гуруҳга мослаб тикилганлари ўз белгиларига ҳам эга бўлганлар. Уларни четлари кашталанган, учларига гул солинган икки учига, орқасига тушиб турадиган қисмларига алоҳида белги-рамзий кашталар тикилган.

Умуман олганда, Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбекларда, хотин-қизларнинг бош кийимлари, уларни кийиш, кийдирилишида, тикилишида жуда кўп ўзига хос томонлари мавжудки, буларни алоҳида тадқиқ этмоқ лозим.

Ўзбекларнинг оилавий тўйлари борасида гап борганда уларнинг барча мусулмон халқлари каби ёшлари маълум жойга борганларида ўзларига ош беришлари,

тирикликларида ўзларига тўй беришлари каби маросимларини ҳам алоҳида таъкидламоқ жоиздир. Чунки ҳозиргача жумҳуриятимизнинг барча вилоятларида отахон-онахонларимиз ўзларининг 60, 70, 80 ва ундан ошган ёшларига ош беришлари билан бирга, ўтган азиз-авлиёлар, пайғамбар ёшига етганларини нишонлаб келганлар. Шулардан энг кўп тарқалгани ва ҳамон бажарилиб келинаётгани Муҳаммад алайҳиссаломнинг 63 муборак ёшларига етганларини, эл-юртга ош бериб, тўй қилиб нишонлашдир. Бу нарса эркаклар орасида ҳам аёллар орасида ҳам қилиниб келинган; лекин эркаклар даврасида кўпроқ учрайди.

Узоқ йиллик илмий-қидирув ишлари даврида жумҳуриятимизнинг кўпгина жойларида ўзларига ош бериб, муборак пайғамбар ёшига етганлигини, 63 ёшга тўлганлигини нишонлаётган кишиларнинг тўйларида қатнашиш шарафига муяссар бўлдик, уларда аксарият ҳолларда маҳалла-қишлоқ кексалари, мулла ва домлалар иштирок этишиб, қўй (мол) сўйилиб, катта ош дамланиб, меҳмонлар шарафига дастурхонлар тузатилиб, турли ноз-неъматлар, мева-чевалар, ширинликлар тортилади. Таомнинг бир неча турлари: суюқларидан: шўрва, мастава, чучвара, қуюқларидан: палов, қовурма, кабоб кабилар тайёрланади ва тортилади. Узоқ давом этган ўзаро суҳбат, қизгин фикр алмашишлардан сўнг мулла ёки домлалар Қуръондан айрим суралар ўқишиб, тўй бераётган кишининг аждодлари ва авлодларига ўсиб-униб келаётган фарзандларига, ўзига узоқ умр, сиҳат тилаб дуо қиладилар. Меҳмонларга: тўн, ятак, белбоғ, калиш (қавуш) ва бошқа нарсалар совға қилинади. Куннинг биринчи ярмида бошланган тўй кечга томон ниҳоясига етади. Айрим ҳолларда кечқурун китобхонлик қилинади.

СССР Фанлар академияси Этнография институти-нинг "Ўрта Осиё халқлари этнографияси" бўлимининг бошлиғи В. Н. Басилов билан Фарғона водийси бўйлаб қилган илмий-текширув ишларимиз даврида оилавий тўй қилишнинг бир неча турлари, шакли мавжудлиги ҳақида маълумотлар тўплашга муяссар бўлдик. Шу мақсад йўлида водийнинг кўплаб қишлоқларида, шаҳар маҳаллаларида бўлдик. Юзлаб кишилар билан му-

лоқотда бўлиб, бизни қизиқтирган саволларга жавоб тўпладик.

Тўпланган барча маълумотлар таҳлилидан шу нарсалар равшан бўлдики, кишилар орасида айрим муҳим саналарга бағишланган йиғинлар, анжуманлар ва тўй-тантаналар анчагина мавжуд бўлиб, уларнинг кўпчилиги деярли сақланиб келинмоқда. Бироқ замонанинг зайли билан уларнинг кўпгинаси пинҳона ёки кишилар кўзидан холироқ, кам ҳаракат, шов-шувсиз ўтказилиб келинган. Фақат кейинги пайтлардагина бундай қўрқув, хижолатлик, андиша олиб ташланиб, энди баралла ижро этилмоқда. Аслини олганда бундай таомилларнинг ҳеч бир зиёни йўқ, лекин сиёсат уларни чеклаб, четга суриб қўйган эди.

Кўп сонли қарияларимизнинг ҳикоя қилишларича, инсон тирик экан, тўй-тантаналарга, маъракаларга, турли-туман анжуманларга, кишиларнинг, oilаларнинг йиғинларига эҳтиёж сезадилар ва уларга қатнашадилар. Шу билан инсоний бурчини адо этади-лар. Аммо масаланинг бошқа томони эса инсонлар бир-бирларига борди-келди, кирди-чиқди қилмасалар, тўй-маъракаларга қатнашмасалар, бу инсоннинг инсонийлик бурчидан чиқариб қўяди. Шу боис албатта, айтилган жойга бориш, ўз иззат-икроми билан қатнашиб келиш инсонлар учун фарз саналган. Лекин олишни бермоғи бор, деганларидек, бир-икки марта борган жойингдаги кишиларни ўзинг ҳам таклиф этмоғинг лозим, бу одамгарчилик бурчидир. Ана шу эътиқодга амал қилган кишилар ўз тирикликларида ҳам, ўзларига "ош бериб, тўй қилиб, эл-юрт, қавм-қариндош, маҳалла-қашлоқ аҳли олдидаги "қарзлари"ни узадилар. Шу билан тириклигида "туз тотган" хонадон соҳибларига ўз эҳсони билан жавоб берадилар.

Кейинги ўн йилликлар давомида юртимизга ажойиб бир тантана одат каби сингиб бормоқда. Бу кишиларнинг, эркак билан аёлининг биргаликда турмуш қурганликларини нишонлаш бўлиб, икки сана оила даврасида тўй сифатида кенг нишонланмоқда. Эр билан хотиннинг йигирма беш йиллик турмушлари ҳамда ҳар икки мўтабар кишиларнинг эллик йиллик турмуши тўй сифатида тантана қилинмоқда. Булар

ўз номларига, тўй даврасига ва тантаналар мазмунига эгадирлар. Улардан бири "К у м у ш т ў й" дир. Мазкур тўй-тантаналари оврупо халқларида анча қадимдан маълум бўлиб, бизнинг жумҳуриятимизга кейинги пайтларда кириб келди. Лекин шу нарсанинг ҳам ўзига яраша тарқалиш тарихи, ўтказиш йўсинлари мавжуд бўлган. Маълум бўлишича, у дастлаб шаҳарларда, зиёли оилаларда тарқалган бўлиб, кейинчалик кишиларнинг яхшиликка интилганлари сабабли қишлоқ жойларга ҳам кириб кела бошлади. Бунга кўпроқ фарзандлар ташаббус кўрсатишиб, ўз ота-оналарининг йигирма беш йиллик турмуш қуриб, болаларни вояга етказганликлари ва эл-юртга хизмат қилиб, маълум ёшга кирганликларини нишонлаш мақсадида тўй-тантана қила бошлаганлар.

Бундай тўйлар асосан оила доирасида бўлиб, қатнашчилар ҳам фарзандлар, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар, яқин кишилар бўлган. Аксарият бундай тўйларда ота-онага сарполар, эсдалик совғаларни фарзандлар тақдим этадилар. Тўпланганлар учун катта дастурхон безатилиб, унга турли-туман ноз-неъматлар, нон-патир, қатлама-сомса, ширинликлар, мева-чевалар тортилган. Бир неча хил ва турда иссиқ таомлар тайёрланган. Буларнинг барчасини ўғил-қизлар, келин-куёвлар-фарзандлар тайёрлайдилар. Ота-оналарининг "Кумуш тўй"лари шарафига ўйин-кулги қиладилар, ашула рақслар ижро этадилар. Эрталаб бошланган тантаналар кечгача давом этиб, барчанинг кўнглини хушнуд қилади, эсда қоғларли даражада қувноқлик-оилавий аҳиллик билан ўтказилади.

Ушбу тўйда қатнашаётган қўни-қўшнилар, маҳалла вакиллари бўлса, мазкур тўй соҳибларининг фарзанд тарбиялашдаги, эл-юрт, жамоа олдигаги қилган меҳнатлари, жамият ишига қўшган ҳиссалари борасида сўзлаб, уларнинг меҳригёе кишилар эканликларини, барчага баробар, ғамхўр, меҳрибон, ҳамиша ёрдамга тайёр турадиган фазилатларга эга эканликларини гапириб, ёшларнинг ўртак олишларига арзигулик инсонликларини тараннум этадилар. Бу билан ўтган йигирма беш йиллик биргаликдаги умрлари зое кетмаганлигини, уларнинг эзгу ишларини етишиб кела-

ётган фарзандлари давом эттиражакларини, ҳали буларга ота-оналари кўп раҳнамолик қилажакларини сўзлайдилар.

Даврада қатнашаётган ёши улуг кишилар ота-оналарнинг, яъни тўй соҳибларининг шу давр орасида қанчадан-қанча турмуш сабоқларини, унинг аччиқ-чучукларини, иссиқ-совуқларини, турмуш сўқмоқларида тортган кечинмаларини ҳам эсга олиб ўтадилар, бу билан турмуш йўли равон эмаслигини, бу йўлда собитқадам, ният сари интилувчи бўлишларини таъкидлайдилар.

Турмушдан олинган барча сабоқлар кишилар кайфиятига, уларнинг хулқ-атвориغا, феъли, ахлоқ-одобига таъсир этишини, бундан ёшлар таълим олса арзишлигини ҳам таъкидлаб ўтадилар.

Йигирма беш йиллик биргаликдаги умр, аввало эр-хотиннинг бир-бирларини пухта билишларига, суянишларига катта синовлар йили бўлади. Чорак асрлик турмушнинг берган сабоқлари кишини улуғлайди, уларни фикран пишган, ақли тўлган ва етук бир зот бўлиб шаклланишига имкон беради. Лекин ҳар қандай ота-она ҳам 25 йиллик умрларини ана шундай нишонлаш шарафига мушарраф бўлавермайди. Турмушимизда шундай ота-оналар ҳам борки, ҳатто қачон турмуш қурганларини, болаларининг ёши нечага етганликларини ҳам фаҳмламайдилар. Бундайларнинг турмушидан олган сабоқлари, ҳаёт тажрибалари ҳам ёш йигитларнинг ўлчовичалик бўлмайди. Ана шундай шахсларга нисбатан халқимиз "Қариганда қуйилмаган" деб бежиз айтмаганлар.

"Кумуш тўй"ларини бир сўз билан айтганда ота-оналарнинг босиб ўтган ҳаётий йўли — болаларга турмуш мактаби деса бўлади. Чунки ана шу кун ота-онанинг кимлиги, улар нималар қилганлиги, нималарга қодир эканликлари борасида сўз юритилади. Билганлар яна пухтароқ биладилар, билмаганларга эса катта сабоқ бўлади. Айниқса, даврада ўтирган ёшлар учун катта мактаб бўлади. Буларнинг ҳар бир умр дафтаридан сабоқ олиш эса барча ёшларнинг, айниқса энди ҳаёт сўқмоқларига кириб бораётган ёшлар учун тўғри йўлни танлашда, барча инсоний фазилатларни ўзлаштириб боришда, ота-она-

ларнинг босиб ўтган йўллари намуна сифатида хизмат қилади.

Агар эр билан хотин 25—26 ёшларида ёки ундан олдинроқ турмуш қурган бўлсалар, кумуш тўйларигача ҳаётнинг бир қатор сўқмоқларидан ўтиб, ўз бошларидан кечирган, кўрганлари, ҳаёт йўналишларидан ўз ўрнини топаолган мустақил кишилар сифатида обрў-эътиборга молик шахслар бўлиб, эл-юрт олдида ўз сўзига эга бўладилар. Бу давр ичида ҳар икки шахснинг: эр билан хотиннинг дунёқараши, атроф-теварақдаги бўлаётган ҳодиса ва воқеаларга, кишиларга бўлган муносабатлари, фарзандлар тарбияси, инсоний фазилатлари бойиб, кўпчилик учун ўрнатилган даражага бориб қолади. Бундай кишиларнинг оқилона хатти-ҳаракатлари, юмушлари, уларнинг гап-сўзлари, қилиқлари, ҳуқ-атвори ҳамда одоб-ахлоқи ёшлар учун намуна даражасига етади.

Кумуш тўйларнинг тарбиявий моҳиятини янада оширишда тўй соҳибларининг ана шу хислатлари, инсоний фазилатлари кенгроқ очилса, тўпланганларга ҳикоя қилиб берилса, авваламбор ўз фарзандлари учун, қолаверса, қўни-қўшнилариининг болалари, атроф-теварақдаги кишилар учун ҳам катта сабоқ бўлишligи табиийдир. Чунки давомсиз қуруқ, баланд-парвоз гаплардан кўра кўз билан кўриб, ўз қулоғинг билан эшитиб турганга нима етсин. Бунга яна ўша турмуш уринишларини бошидан кечирган кишилардан тинглаш гоҳят мароқлидир.

"Олтин тўй".— Тўй-тантаналарнинг ушбу тартиби ҳам бизнинг халқимиз учун янгилик, чунки бу нарса яқин вақтларгача турмушимизда йўқ эди. Лекин эвропо халқларида "кумуш ва олтин тўй"ларнинг жуда кўпгина турлари мавжудligи ҳақида маълумотлар бор. Хусусан, булгорларда кишилар турмуш қурганларидан кейин йигирмадан ортиқ саналарини тўй қилиб нишонлашар эканлар.

"Олтин тўй" асосан эр билан хотиннинг турмуш қурганларига 50 йил тўлиши муносабати билан ўтказилиб келинади. Аввало ушбу маросим шаҳарларда, зиёлилар орасида урф бўлиб, секин-аста шаҳар доирасидан ва зиёлилар тасарруфидан чиқиб,

қишлоқларга, хусусан, вилоятларга, туман марказларига, шаҳар олди йирик қишлоқларга, ишчи шаҳарчаларига тарқалди. Орадан маълум вақт ўтгандан кейин эса ўқимишли, шаҳарларда ўқиб, ўқиб қайтган ёшлар ўз ота-оналарига ана шундай тўйларни ўтказа бошладилар. Бу ташаббусни дарҳол илғаб олган колхоз-совхоз, ташкилот, ишхона раҳбарлари ўзларининг қўлларида кўп йиллар ишлаган ва ишлаётган кексаларнинг турмуш қурган йилларини аниқлаб, уларга ана шундай тўйларни ўтказишда бош-қош бўла бошладилар. Тўй асосан оилада, оила даврасида ўғил-қизлар, келин-куёвлар, нева-р-челар, эваралар, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар, яқин кишилар иштирокида ўтказилади. Тўйга келган барча меҳмонлар тўй соҳибларига турли хилдаги совғалар олиб келади. Тантана "айбдор"ларини юз-кўзларидан ўпиб, муборакбод қиладилар ва совғаларини инъом этадилар.

Тўпланган меҳмонлар ва мезбонлар катта дастурхон атрофига йиғиладилар, дастурхонга турли-туман ноз-неъматлар, нон-патир, қатлама-сомса, ширинликлар, мевалар тортилади. Дастлаб ана шу ноз-неъматлар билан чойхўрлик қилинади. Сўнг хилма-хил иссиқ таомлар: мастава, шўрва, лағмон, чучвара, палов, кабоб каби тансиқ таомлар тортилади. Таомдан сўнг яна чойхўрлик давом эттирилиб, қизгин суҳбатлар, ўйин-кулги, созанда-хонандаларнинг дилрабо куй-қўшиқлари янграйди, рақслар ижро этилади. Кундузи бошланган ушбу тўй тантаналари кечгача давом этади. Ушбу оилавий тўйларга қўни-қўшнилар, маҳалла-қишлоқ аҳли ва тўй соҳибларининг меҳнат қилиб келган ва келаётган ишхоналаридан ҳам вакиллар келишиб табриклайдилар. Кейинги пайтларда бундай мўътабар ёшдаги кишиларнинг олтин тўйларини нишонлаш мақсадида мактаб ўқувчилари, жамоа вакиллари ҳам қатнашмоқдалар.

Оила доирасида бошланган мазкур тўйлар катта тантананага айланиб, барча қатнашчиларда кўтаринки руҳ, қувонч ва яхши кайфиятнинг қарор топишига сабабчи бўлмоқда.

Кўп сонли муҳтарам отахонларнинг ва онахонларнинг айтишларича олдинги замонларда ҳам улуг ёш

яшаб, маълум ёшга кирган кишиларга ош берилиб, уларни муборакбод қилинилган бўлса-да, бундай тантаналар ўйин-кулгили, қувноқ ҳазил-мutoйибага бой тарзда ўтказилмаган экан. Мана энди мурувватли фарзандлар ўз ота-оналарининг биргаликдаги ярим асрлик умрларини, қатор-қатор фарзандларни вояга етказиб, элга хизмат қиладиган қилиб қўйганликларини ҳамда ўзларининг бир неча ўн йиллаб хизматда бўлганликларини, эл-юрт ҳурматиға сазовор бўлганликларини нишонловчи тўйларини ўтказаётганликларини алоҳида бир ифтихор туйғулари билан ҳикоя қиладилар. Фарзандларининг ана шундай баркамол бўлиб етишганларидан шукроналар ўқийдилар. Чунки атрофда ўз ота-онасини эъзозлаш у ёқда турсин, ҳолидан хабар олмайдиган болалар ҳам борлиги, уларнинг ноинсофлигини кўриб туриб, минг бора шукур айтадилар.

Мазкур тўйнинг ижроси, унинг шаклиға юзаки қаралганда, икки кишининг биргаликдаги умри, уларнинг шунчаки биргаликда яшашлари ва фарзандларининг камолотға етганликларини, ўзидан кўпайиб, бир маҳалла бўлганликларини кўриш мумкин, холос. Аслини олганда эса ва синчковлик билан таҳлил қилинса, бу тўй ҳаммага ҳам насиб этавермайдиган, бунинг устиға тўй соҳибларининг ёшлари ҳам энг кам билан етмиш ва ундан ортиб қолганлигини тасаввур қилиш мумкин. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, ҳозирги қарияларимиз, яъни 70—75 ёшга кирган муборак отахон-онахонларимиз шу давр, шўро даврининг қарияларидир. Инқилобдан олдин туғилган саксон ва ундан ортиқ йил яшаб келаётган кишиларнинг сони йил сайин камайиб бормоқда. Шу боис ҳам ҳозирги кекса отахон-онахонларимизни қанча ардоқласак арзийди. Чунки ана шу ёшдаги кишиларнинг зиммаларига турмушнинг энг оғир, машаққатли, сермеҳнат палласи тўғри келган. Улар инқилоб қилишдан бошлаб, тўғринотўғри етакларға юриб, ҳаётнинг барча оғир-енгилликларини ўз елкаларида кўтардилар, бунёдкорлик ишларида фаол қатнашадилар. Эндиликда эса иззат-ҳурматға, илтифотға сазовордирлар. Бу ҳаёт талаби, фарзандларнинг муҳаддас бурчидир.

"Кумуш" ва "Олтин тўй"лар фақат оилавий бўлиб қолмаслиги, унинг оила доирасидан чиқиб, кенгроқ даврага мушарраф бўлмоғи лозим. Чунки "Олтин тўй"га етган ота-оналаримизнинг деярли бутун умрлари колхоз-совхоз, ташкилот, ишхоналарда, жамоат орасида, эл-юрт хизматида ўтган. Шу боис уларнинг ана шундай тўйларини кенг жамоатчилик ҳамкорлигида, бир умрга эсдан чиқмайдиган қилиб ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Аммо тўйни ортиқча дабдабазлик, исрофгарчилик, атроф маҳалла-қишлоқ аҳлига малол келмайдиган даражада ширин қилиб ўтказиш зарур. Бундай тўйларга ёшларни, мактаб ўқитувчилари ва ўқувчиларини таклиф этиш фойдадан холи бўлмаса керак. Чунки тўй соҳибларининг босиб ўтган йўллари, турмушдан олган сабоқлари, ҳаёт тажрибалари — бугунги кун ёшлари учун ҳар қандай ўқув қўлланмасидан кўра афзалроқдир. Гап шундаки, ёшлар турмушдаги барча ўсиш, ўзгаришларни китоблардан ўқиб ўргансалар, бу ерда ўз бошидан ўтказган, яхши-ёмон воқеа-ҳодисаларнинг тирик гувоҳи бўлган кишилар ўз оғзилари билан сўзлаб берадилар. Уларнинг жонли мисоллари, ибратли сўзлари, қилмишлари ва уринишларидан тўла хулоса чиқаришга, уларнинг эзгулик йўлидаги йўсинларига тақлид қилсалар, ўрнак олсалар арзийди. Шу жиҳатдан ҳам мазкур тўйларнинг тарбиявий моҳияти нақадар улкандир.

Мўътабар ёшга етган кишиларнинг "Кумуш" ва "Олтин тўй"ларининг яна бир жиҳати шундаки, бу янги маросимларга халқимизнинг азалий удумлари ҳам сингиб, уларнинг файзли ўтишига янада кенг имконият яратмоқда. 25 ва 50 йил биргаликда турмуш қуриб келаётган отахон-онахонларимизга фарзандлари, қўни-қўшнилари, маҳалла ва қишлоқ аҳли, ишлаб келган колхоз-совхоз, ташкилот, ишхоналарнинг вакиллари, жўралари, дўсту-ёронлари аксарият ҳолларда тўй соҳибларига тайёр кийимлар, кийимлик матолар инъом этадилар. Лекин буларнинг рамзий маъноларини ҳамма ҳам бирдек биланвермайдилар, гоҳо унга эътибор ҳам бермайдилар. Ўзбеклар жуда қадим замонлардан бошлаб, умрнинг ўзи ўлчоғлик, уни узайтирмоқ учун инсоннинг ўзи қайғурмоғи лозим, унга барча шарт-шароитларни

яратиши, демак, соғлиқ-саломатлик учун инсоннинг ўзи курашмоғи зарур, деб келадилар. Шу боис мазкур тўйларда, тўй соҳибларига кийдириладиган ҳар бир кийимнинг остида, унинг азалий рамзий маънолари сақланиб келади. Чунончи: кишининг бошига дўппи кийдирар эканлар, унинг маъноси: бошингиз ҳамиша омон бўлсин, бой-бадавлат умрингиздан, вояга етиштирган фарзандларингизнинг юмушларидан бошингиз мағрур бўлсин, яшаб ўтган умрингиз, сизга инсоний фазилат, руҳ, шодонлик ато этсин, демакдир. Устига чопон кийдирар эканлар: ҳамиша қадди-қоматингиз тик, танангиз соғ-бақувват бўлинг, бундан кейин ҳам эл-юрт ишига белингиз қувватли бўлсин, демакдир. Белига белбоғ боғлатар эканлар ҳамиша белингиз бақувват, қаддингиз тик бўлсин, ҳар қандай юмушга бел боғлаб туринг, деган тилакдан иборат бўлган. Аёлларга инъом этилган чиройли, ипакли рўмол билан ҳам, кўйлақлик учун берилган тоза мато, шойи-атлас билан ҳам ана шу истаклар баён этилган. Булар орасида атлас, рангли рўмол эса аёллар кўнглини ҳамиша баҳордек беғубор, хушчақчақ бўлишларини ният қилингани ҳолда тақдим этиб келинган.

Тўй соҳибларига тақдим этиладиган ҳар бир нарсанинг ўз рамзий маъноси бўлиб, кўпни кўрган, халқ турмушидан бохабар бўлган кишиларгагина аён бўлган.

Буюмлар, уларнинг ранги, гули, тикилиши ёки тўқилиши ҳам ўз ҳолича кишиларнинг дил сўзларини, эзгу ниятларини ифода этишда фойдаланилган. Чунки Абу Райҳон Беруний айтганидек, ҳар бир тошнинг ўз тили бўлгани каби, матоларнинг ҳам ўз рамзий тушунчаси мавжуд бўлган. Бунинг айрим хислатлари ҳамон инсонлар ўртасида ишлатиб келинади.

Ўзбек халқининг турли саналарга бағишланган оилавий тўйларини ўрганиш ва уларни атрофлича таҳлил этишдан, ҳамон очилмай келинаётган рамзий тушунчаларни тушуниш, уларга изоҳ бериш масаласи ҳамон тўла тафсилотини топмаган масаладир. Бунинг учун халқ чеварлари, каштачилик хазинасига, кийим тикувчилари, косиблар, тўқувчилар, бичиқчилар ва бошқа қатор касб-ҳунар соҳиблари билан узлуксиз мулоқотда бўлиб, уларнинг бисотларидаги нодир нар-

саларни ёзиб олиш, рамзий тушунчаларига алоҳида эътибор бериш мақсадга мувофиқдир. Шу йўл билангина улар ҳақида тўла ва атрофлича маълумотлар олиш, уларни илмий-амалий жиҳатдан таҳлил қилиш имконига эга бўлиш мумкин. Шу маънода "Кумуш" ва "Олтин тўй"лар ҳам жуда катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Чунки бу нарсалар бизнинг ҳаётимизга янги кириб келаётган бўлса-да, улар таркибига сингдирилган халқимизнинг азалий удумлари, рамзийлик ҳолатлари, қарияларга бўлган бизнинг эътиқодимиз ва улар билан бирга юрувчи қатор таомил, удум ва анъаналаримиз кўп нарсани ўз ичига қамраб олишига имкон беради. Буларни синчковлик билан ўрганиш эса бир қатор халқ тушунчаларини англаб олишга кўмаклашади.

"Ҳовли тўйи". Ўзбек халқи жуда қадим замонлардан буён ҳовли-жойларга нисбатан алоҳида муносабатда бўлиб келганлар. Улар иложи борича, саҳни тор бўлса-да, ўз ҳовли-жойига эга бўлишга уриниб келганлар. Буни инқилобдан олдинги ва асримизнинг 40-йилларигача бўлган тарихимиз кўрсатиб турибди. Урушдан кейин, айниқса, 60—70-йиллардан бошлаб кенг кўламда кўп қаватли бинолар қурилиб, унга шаҳар аҳолиси, ишчилар, зиёлилар ва бошқа соҳа ходимлари, оддий аҳоли кўчиб кира бошладилар. Лекин, шундай бўлишига қарамай, ҳамон кўпгина ўзбек oilаларининг бирдан-бир орзуси алоҳида ҳовли-жой қилиш, ота-боболари қандай яшаган бўлсалар, ана шундай ерда, ҳовли-жойда яшашни орзу қиладилар.

Жумҳуриятимизнинг кўпгина шаҳар маҳаллаларида, янги кварталларида ва қишлоқларда олиб борган кузатишларимиз, отахон-онахонларимиз билан бўлган суҳбатлардан шу нарса равшанки, ўзбек халқи ўзини ерга яқин тутади, унц парваришлаб, ҳовли сатҳининг тор бўлишига қарамай, унга гул, жамбилу-райҳон, мевали ва мевасиз-безак дарахтлар ўтқазиб, ҳовлидан ёки ҳовли атрофидан сув оқimini таъминлашга бўлган интилишлари бениҳоя чексиз бўлган. Шу боис ҳамон ана шундай тор бўлса-да, сув оқиб турадиган, ҳовли сатҳида гул-у раънолар, жамбилу-райҳонлар ўсишини орзу қиладилар. Кўп қаватли турар жойларда эса

бундай имкониятлар йўқ, бўлмайди ҳам. Бу биноларда яшашнинг ўзи иложсизликдир. Чунки бундай турар жойлар бизнинг халқимиз учун янгилик, ҳеч қачон ердан ажраб турмаганлар учун бунга кўникишнинг ўзи бир дунё ташвишлиги ҳақида ҳамон гап юритилади. Ёши улуғ кишиларнинг айтишларича, олди берк кийим кийиш билан баланд биноларда, тор — тўрт девор ичида яшашдан кўплаб касаллик келиб чиқади. Чунки олди берк кийимда киши терласа, ўз баданига ёпишиб, ўз ҳидига қоришади, бу эса киши соғлигига таъсир этади. Баланд бинода, тор хоналарда қишин-ёзин, йилнинг тўрт фаслида ҳам яшаш, бу барча нотинчликнинг, фарзандларимизнинг ранги заҳил, нимжон ва тез касалланувчи бўлишига олиб келади. Чунки уларда ҳаво етишмайди, кенглик йўқ, атрофида дарахт, гуллар, сув оқими йўқ, бу эса инсон саломатлигига таъсир этади. Аслида ҳам шундай. Чунки баланд биноларда яшаб келаётган кишилар билан ҳовли-жойларда яшаб келаётган кишилар орасида анча фарқ бор, бу сезилиб туради.

Халқимиз тушунчаси бўйича, ҳовли-жой деб, қатор турар жойлар, молхона, ўтинхона, оғил, омбор, тандирхона каби бир неча қўшимча бинолар билан бирга экин экиладиган ер, узум, мевали ва манзарали дарахтлар ўсадиган, олдидан сув оқиб турадиган майдонни айтилган ва шунга эришилган. Кишилар ер олиб, мевали ва манзарали дарахтлар экиб, барча биноларни қуриб бўлганларидан сўнг, ана шу янги ташкил этилган ва қуриб битказилган ҳовлига кўчиб келишни, узоқ вақт орзиқиб кутганлар ва буни тўй-тантаналар билан нишонлаганлар. Бундай тўйлар халқимизда "Ҳовли тўйи" деб юритилган.

Ушбу тўйларга ота-она, фарзандлар, қўни-қўшнилар, яқин кишилар ва ҳовли-жойни қуриб битиришда иштирок этган усталар, ҳашарчилар қатнашганлар. Ҳовли тўйига келувчиларнинг ҳар бири янги ҳовлига кўчиб келаётган оилага, уй-рўзгор буюмлари, хўжаликда керак бўладиган асбоблар совға қилганлар. Барча меҳмонлар тўплангандан кейин ҳовли эгаси қўй, мол сўйиб, катта қозонда ош дамлаб, улкан дастурхон ёзиб, уни турли-туман

ноз-неъматлар билан тўлдириб, меҳмону-мезбонларни зиёфат қилади.

Зиёфат дастурхони атрофида маҳалла ёки қишлоқ оқсоқоллари, муллалар ва домлалар, бошқа эътиборли кишилар қатнашганлар. Қуръондан суралар ўқиilib, янги ҳовлига ва унинг соҳибларига эзгу тилаклар билдирилган. Шу ҳовлида униб-ўсишларига, ўзларидан кўпайиб, ували-жували бўлишларига тилаклар билдирилган.

Зиёфат давомида қатнашчилардан ашула аytувчи, рақсга тушувчилар давра базмини қизитишда актив фаоллик қилганлар. Ҳовли тўйи базми ўзига яраша тантана, қувноқлик, шодонлик ва кўтаринки руҳда ўтказилган. Чунки янги ҳовлига қандай кўчиб кирсанг, умрингнинг охиригача шундай яшайсан, деган тушунча мавжуд бўлган.

Янги ҳовли-жой қурган ва ниҳоят кўчиб келиб, тантана қилаётган киши таомилга кўра маҳалла аҳлидан кўпроқ кишилар таклиф этади. Баҳонада улар билан танишиб, ўзини ҳам танитиб, дўстлашиб оладилар. Айниқса, икки томон ён қўшнилар билан алоҳида танишув ўтказадилар. Улар ўз оилалари, кимлиги ва уларнинг ён қўшнилари борасида тўла маълумот бериб, янги ҳовли эгасига танитадилар. Тўй соҳибни ҳам ўз навбатида ўзлигини танитиб, ён қўшниклар билан яқиндан дўстлашадилар. Чунки халқимизда "Ҳовли олма, қўшни ол" деган мақол мавжуд. Узоқдаги қариндошдан яқиндаги қўшни афзал, деганлари ҳам бежиз бўлмаса керак. Шунга кўра ҳовли тўйи баҳона қўшнилар, маҳалла ва қишлоқ аҳли билан яқиндан танишиб олишади. Бу ҳовли тўйининг энг маъқул, элга манзур бўлган томонларидан биридир.

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоизки, ҳозирги паллада жумҳуриятимиз ҳудудида 28,5 минг қишлоқ мавжуд. Барча аҳолининг 80 фоизи қишлоқларда истиқомат қиладилар. Анча вақтдан бери аҳолиси зич вилоятлардан бошқа вилоятларга кишиларни оилалари билан кўчириб келиш тажрибаси мавжуд. Кўчиб келган ҳар бир оиллага ер, уй-жой берилмоқда. Улар кўчиб келиб, ўрнашганларидан кейин ана шундай ҳовли-жой тўйлари ҳам ўтказмоқдалар. Маҳаллий аҳоли билан шу

тарзда ўзларининг қўшничилик алоқаларини йўлга солмоқдалар. Буларнинг кўпчилиги чуқур илдири отиб, қўни-қўшнилар яқинлашиб, ҳатто қуда-андачиликка бориб етиб, қалин қариндош бўлмоқдалар.

"Уй тўйи"— Юқорида айтганимиздек, ҳар бир киши ўз ҳовлисига эга бўлишни орзу қилиб келган ва шундай давом этмоқда. Лекин ўлкамиздаги шаҳарлар, ишчи шаҳарчалари, ишхоналарнинг турар жойларидаги кўп қаватли турар жойларда яшовчи аҳоли ҳам анча-мунча бор. Буларнинг ҳаммаси ҳам ўз оиласи учун қулайликларга эга бўлган ўз уйи бўлишини хоҳлайдилар. Уларнинг айримлари ҳозир яшаб турган уй хоналарининг торлиги, етишмаслигидан бўлса, бошқалари ҳали ана шундай уйларга эга бўлмаганлигидан ташвиш тортмоқдалар.

21 миллионлик жумҳуриятимизда ҳозиргача на шаҳар жойларида, на ишчи шаҳарчалари ва на қишлоқ жойларида аҳоли тўла уй-жой билан таъминланган эмас. Қарерда бўлишидан қатъий назар кимда-ким янги уй (квартира) олса, унинг учун катта байрам, тантана. Ўша янги уйга кўчиб бориш, азал-азалдан халқимизда катта шодиёнага сабабчи бўлган, уни тўй-тантаналар билан нишонлаганлар. Бундай тантаналарни эса халқимиз "Уй тўйи" номи билан атаганлар.

Бундай уй тўйларига аввало шу хонадоннинг яқин қариндошлари, яқин кишилари, ёру-дўстлари, қолаверса, ишхонасидан, маҳалла (қишлоқ) аҳлидан вакиллар ташриф буюрадилар. Хонадоннинг уй олиб, кўчиб кириши ўзлари ва бола-чақалари учун яратилган қулайликлари, ва ниҳоят орзиқиб кутилган муддао ушалгани билан қутлайдилар. Қўни-қўшнилар билан танишилади. Маҳалла ва қишлоқ вакиллари билан дўстлашадилар, болаларнинг униб-ўсишлари учун замин ҳозирлайдилар.

Қадимий таомилга кўра уй тўйига келган барча яқинлар, ёру-дўстлар, қўни-қўшнилар, қатнашчилар янги уй соҳибларига совғалар билан кирадилар, янги уй билан қутлайдилар. Шу жойда униб-ўсишларига, ўзларидан кўпайишларига ва ували-жували бўлишларига тилакдошликларини баён қиладилар. Ана шундай эзгу ният билан кирган кишиларга зиёфат берилади, ўйин-кулги, хурсандчилик қилинади.

Одатда бундай тўйлар куннинг иккинчи ярмида бошланиб, кечгача, айрим ҳолларда тунгача давом этади. Ош-сув, тўкин дастурхон атрофида чақчақлашиб суҳбат қурадилар. Нотанишлар танишиб, ўзаро дўстлик алоқаларини боғлайдилар, ўртоқлашадилар.

Шуниси қизиқки, кўпгина жойларда янги уйга биринчи бўлиб, энг ёши улуғ кишилар: бувилар, бувалар, амаки, тоғалар, онахонлар, отахонлар киритилган бўлса, бошқа жойларда дастлаб ёш болалар киритилган экан. Буларнинг барчасида ҳам яширинган рамзий маънолар бўлиб, янги уйга эзгу ниятлар билан, соф кўнгилда қадам ранжида қилинган. Бу борада ёши улуғ кишилар билан ёш гўдак-чақалоқларнинг фикри бир хил деб тан олинган. Уларда фақат яхши ният бўлган. Шу боис янги уйга ана шулар дастлаб кирганлар (чақалоқни олиб кирилган).

* * *

Жумҳуриятимизнинг ҳудудида яшаб келаётган аҳоли орасида оилавий тўйларнинг сони, номи, ўтказилиш тарзи хилма-хил бўлган, биз юқорида ўшалардан айримлари ҳақида фикр юритдик, холос. Биз кўриб ўтган тўйларнинг барчасида ҳам тўй соҳибларига ва уларнинг оила аъзоларига бўлган меҳрибонлик, уларнинг ёшига, оиладаги мавқеига, меҳнатдаги унумли ва самарали хизматларига, уйли-жойли бўлишларига, умуман инсоний бахт-саодат йўлидаги уринишларига кўрсатилган меҳр-оқибат рамзларининг тараннумидан бир кўринишдир. Чунки инсон туғилиб, балоғатга етишуви, катталар қаторига кириши ва ниҳоят уйли-жойли, оилали бўлиши, фарзанд тарбияси, умрнинг маълум бир палласи: турмуш қуришининг 25 ва 50 йиллик шодиёнаси кабилар болалар томонидан, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар ва атроф-теварагидаги кишиларнинг буларга бўлган меҳр-муҳаббатидан нишона тарзида ўтказиб келинган тўйлардир.

Сиртдан қараганда оилавий тўй-тантаналарнинг ҳеч бир қиммати қадри йўқдек туюлади. Аммо уни

синчиклаб ўрганилса, улардан кенг ва чуқур хулосалар чиқарилса, барча тўй-тантаналар ўз-ўзидан келиб чиқмаганлигини, уларнинг узоқ илдизи ва маъноси борлигига шоҳид бўласан киши. Қарияларимиз айтганларидек, ҳаётда, янсон фаолияти билан боғлиқ бўлган ҳеч нарса ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, уларнинг албатта илдизи, янкор қилиб бўлмайдиган асоси бўлади. Ана шунга кўра тўй-тантаналар халқ турмушига тез ва мустаҳкам сингиб, илдиз отиб боради. Бундай тўй-тантаналарни буйруқлар, кўргазмалар билан сиқиб чиқариб бўлмайди. Булар халқнинг маънавий мулкига айланиб қолади.

ХУЛОСА

Ўзбек халқи жуда қадим-қадим замонлардан буён тўй-тантаналарга ва серзавқ, қувноқ, кўнгилочар ўйин-кулгига ўч халқдир. Шу боис ҳар бир хайрли юмушни, воқеа-қодисани ўрни билан нишонлашга одат ҳосил қилган. Биз юқорида кўриб ўтган тўйларнинг барчаси ҳам ана шу айтганларимиздек, халқнинг кўнглига қувонч бахш этган воқеа-қодисалар, кишиларнинг ёшларидаги, уларнинг ҳаётларидаги ўзгаришлар, турмуш йўналишидаги воқеликлар заминиди яратилган тўй-тумалоқлардир. Бу нарсалар эркаклар орасида қандай тарқалган бўлса, хотин-қизлар орасида ҳам улардан кам бўлмаган ҳолда тарқалганлигини кўрдик.

Кузатишлар давомида яна бир нарсага иқроф бўлдики, халқимизнинг турмуш маданияти, тинч-тотувлиги, маъмурчилиги ошган вақтда ва жойларда унинг тўй-маъракалари ҳам кўпайган, турли-туман анжуманлар ташкил этилган. Камбағалчилик хуруж қилган, кишиларда диққатчилик ва етишмовчиликлар ҳукм сурган пайтларда эса тўй-тантаналарнинг сони ва сифати ўзгариб борган. Қарияларимизнинг гапларига қараганда, тўқлик бор жойда, тинчлик, тотувлик бор, ўша жойда тўй-томошалар ҳам кўп бўлади. Лекин ҳар бир нарсанинг иложини топиш мумкин бўлганидек, халқимиз тўй-томошаларга ҳам сабр, тоқат, чидам билан етишганлар. Бунинг учун тинимсиз меҳнат, машаққатлар чекканлар. Чунки барча нарсалар меҳнат туфайли, меҳнат берган шарофатлар натижаси ўлароқ вужудга келишини азал-азалдан аждодлар томонидан авлодларга удум тарзида қолдирилиб келинган. Ана шунга таянган халқ шарафларга эришади.

Исмоилов Ҳаёт.

И 81 Ўзбек тўйлари.—Т.: Ўзбекистон, 1992.—189 б.

ISBN 5-640-01110-6

Ҳаёт Исмоиловнинг "Ўзбек тўйлари" деб аталган ушбу китоби, ўз номидан ҳам кўриниб турганидек, халқимизнинг азалий анъанасига айланиб қолган миллий маросимларимиз, урф-одатлар, расм-русмлар ва таомилларимиз тўғрисида қизиқарли ҳикоя қилади.

* Кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Исмаилов, Ҳаёт. Узбекские свадьбы.

ББК 63.5

№ 492—92

Навоий номли ЎзЖ

Давлат кутубхонаси.

0505000000—42

И ————— 92

М351 (04) 92

**"ЎЗБЕКИСТОН" НАШРИЁТИ 1992 ЙИЛДА ҚУЙИДАГИ
КИТОБЛАРНИ БОСМАДАН ЧИҚАРДИ ВА ТАЙЁРЛАДИ**

Турғунбой Ғойибов.

"СЕҲРГАРНИНГ ХАТОСИ" (эртақлар)

Т. Алимов, А. Рафиқов

"ЭКОЛОГИК ХАТОЛИК САБОҚЛАРИ"

Бобомурод Даминов

"АДОЛАТ, СЕНГА ТАЪЗИМ"

М. Раҳимов

"ЎЛИМЛАРНИ ҚОЛДИРИБ ДОҒДА"

Йўлдош Муқим ўғли Оташ

"НАВРЎЗ НАҚЛИ"

Научно-популярное издание

Хаёт Исманилов

УЗБЕКСКИЕ СВАДЬБЫ

На узбекском языке

Издательство "Ўзбекистон" — 1992, 700129, Ташкент, Навои, 30.